

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

2003/2–3

ALKOTÁS ÉS KÖTŐDÉS

<i>Bókay Antal</i>	Hamlet pszichoanalízisben
<i>Valachi Anna</i>	József Attila „freudi népdalai”
<i>Fónagy Péter</i>	A kötődés generációs átvitele
<i>Lénárd Kata</i>	Beszélgetés Fónagy Péterrel
<i>Sergio Benvenuto</i>	Egyszerűsítő komplexitás
<i>Pfitzner Rudolf</i>	Ferenczi és a pszichoszomatika
<i>Lubinszki Mária</i>	Binswanger és Freud
<i>Mészáros Judit–Erős Ferenc</i>	Tizenöt éves a Ferenczi Sándor Egyesület

THALASSA görögül tengert jelent. Más nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetések is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésvetése a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

Lapunk első tíz évfolyamának szerzői katalógusát az 1999/ 2–3. számunk tartalmazza.

Következő, 2004/1. számunk fő témája – Magyarország EU-csatlakozásának alkalmából – az európaiság, a város, a kultúrák közötti határok és kapcsolatok problémája. E számunkban olvasható lesz többek között Bice Benvenuto írása Nápolyról, és Christopher Bollas tanulmánya az építészet és a tudattalan kapcsolatáról. Foglalkozunk az Európán kívüli (indiai és japán) pszichoanalízis sajátosságaival is.

A Thalassa Alapítvány ezúton is tisztelettel mond köszönetet mindazoknak, akik az elmúlt időszakban közvetlen adományaikkal, valamint személyi jövedelemadójuk 1%-ával támogatták az alapítvány kiadói tevékenységét. Kérjük, hogy amennyiben módja és lehetősége van rá, a jövőben is támogassa kiadványaink megjelenését, amelyet előre is köszönünk. **A Thalassa Alapítvány bankszámlaszáma: 10200902–32711015, adószáma: 18013784-1-42.**

Ára: 1200,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bókay Antal</i> : Hamlet pszichoanalízisben	3
<i>Lengyel András</i> : A pszichoanalízis mint „az Ödipusz vallás theológiája”	37
<i>Kassai György</i> : Ősiség és folytonosság József Attilánál	49
<i>Valachi Anna</i> : József Attila „freudi népdalai”	57
<i>Dede Éva</i> : Apák és gyermekeik. Családon belüli szerelem és erőszak Vörösmarty két drámájában	69
<i>Fónagy Péter</i> : A kötődés generációs átvitele: egy új elmélet	83

INTERJÚ

El kell szakadni a díványtól! Lénárd Kata beszélget Fónagy Péterrel életútjáról, kutatásairól és a pszichoanalízisről	107

FÓRUM

<i>Sergio Benvenuto</i> : Egyszerűsítő komplexitás	123

JUBILEUM

<i>Mészáros Judit–Erős Ferenc</i> : Egy kiállítás képeivel kezdődött. Tizenöt éves a Ferenczi Sándor Egyesület.....	131

ARCHÍVUM

<i>Pfützner Rudolf</i> : Ferenczi Sándor, a pszichoszomatika úttörője	147
<i>Lubinszki Mária</i> : Léteanalízis és pszichoanalízis. Ludwig Binswanger és Sigmund Freud kapcsolata	157

MŰHELY

<i>Papp Zoltán János</i> : Török Sophie prózája. A filológia és a pszichoanalitikus irodalomelmélet metszéspontjában	169
<i>Borgos Anna</i> : Énkonstrukció a Másikban. Alice B. Toklas önéletírásának színtere	183

ÚJ KÖNYVEK	192
BESZÁMOLÓK, HÍREK	193
ENGLISH SUMMARIES	198
CONTENTS	204

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

14. évfolyam, 2–3. szám, 2003

A szerkesztőbizottság tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, BORGOS ANNA,
ERŐS FERENC (elnök), HÁRS GYÖRGY PÉTER, HIDAS GYÖRGY,
ROBERT KRAMER, LÉNÁRD KATA, MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA,
VALACHI ANNA (felelős szerkesztő)

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

E számunk megjelenését

a **Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma**,
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
és a **Pécsi Tudományegyetem**
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutató Intézet,

1132 Budapest, Victor Hugo utca 18–22.

Tel., fax: (36-1) 239-6043

E-mail: thalassa@mtapi.hu

Honlap: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis programjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Filagóra Pszichológiai Könyvesbolt,
1085, Budapest, Üllői út 2–4. (Tel: 411-0495)

E-mail: filagora@hdsnet.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén

ISSN 0865-9362

Thalassa Alapítvány, 2003

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: KISS GYULA

Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS

TANULMÁNYOK

*HAMLET PSZICHOANALÍZISBEN**Bókay Antal**1. Recepciós hagyomány – Hamlet, a szelf-imagó*

A „pszichoanalitikusok úgy vannak a *Hamlet*tal, mint a macskák a gombolyaggal”¹ – írja Norman Holland *Psychoanalysis and Shakespeare* című termetes, összefoglaló könyvében. Kétségtelen, hogy minden irodalmi mű közül a legtöbb pszichoanalitikus figyelem a *Hamlet*re irányult. Hipotézisem az, hogy Shakespeare drámája (és a vele oly gyakran együtt emlegetett *Oidipusz király*) a pszichoanalízis alapkérdésének, a szelf² jelenségének az ősképeként, imágójaként szolgált.³ Imágó alatt ebben az esetben azt értem, hogy elsősorban Hamlet figurájában egy olyan tárgyi-

¹ Norman Holland: *Psychoanalysis and Shakespeare* McGraw-Hill, New York, 1966, 163.

² A „szelf” szót a Freud utáni pszichoanalízis emelte szakterminussá. Itt azonban ennél az értelemnél átfogóbban használom, beleértem az individuum, a személy, sőt részben a szubjektum fogalmait is. Ilyen módon beszél róla Charles Taylor történeti áttekintése a *The Sources of Self – The Making of Modern Identity*. Harvard University Press, Cambridge, 1989. A szelf elméletének beláthatatlan nagy területét természetesen érinteni sem tudom. Filozófiai összefoglalóként elsősorban Paul Ricoeur *Oneself as Another* (University of Chicago Press, Chicago, 1992) című könyvére támaszkodtam. A német „Selbst” és az angol „self” szónak sajnos nincs egyértelmű magyar megfelelője, talán személy-énre fordíthatnánk, a „magam” használati lehetősége korlátozott.

³ Sándorfi Edina „öröklődő őskép”-nek nevezi a Hamlet-figura szerepét az „európai művészet és gondolkodástörténetben” In: „Goethe és a szín(pad)kép, avagy a szöveg mint esemény (A Hamlet-olvasat performativitása)” Kézirat, 2. o. Lásd Hetesi István még kéziratban lévő tanulmányát, ő is a „hamletség archetípusáról” ír (vö.: Hetesi István: „...akárcsak az élet – százféleképpen lehet őket értelmezni – Turgenyev Hamletképe”, *kézirat*). A Hamlet-recepció annyira a német átértelmezésre épül, hogy az orosz recepció háttéréként Hetesi István ugyanazokat a szerzőket (Goethe, Schlegel, Hegel) emlegeti, akiket én Freud kapcsán gondoltam meghatározó előzménynek.

asult kép (egyfajta kiemelt jelölő) találtatott, amelybe a recepciós fantázia mindig visszaírhatta az adott pillanatban a szelf kapcsán meghatározó problémáit, megkonstruálhatta a jelöltet. A *szelf* akkor születik, amikor a személy autopoietikus gesztussal teremt meg önmagát, s felismeri, hogy egyedisége elsődleges és kreatív, olyan individualitás, amely belsőleg többrétegű, egyes mozzanatai, összetevői pedig önmagukban is autonómok, önálló narratív logikával és retorikai önleképezéssel rendelkeznek.

A pszichoanalízis, amikor a 19–20. század fordulóján a *Hamlet* szelfimágó szerepét felvetette, egy, az európai szellemi kultúrában száz évvel korábban bekövetkezett recepciós fordulathoz kapcsolódott. A *Hamlet*-recepció ma már négyszáz évnyi történetében ugyanis volt egy „pillanat”, amikor megsejtették a dráma ilyen értelmét, és elkezdődött modern olvasása.⁴ Ez a „pillanat”, bár vannak előzményei,⁵ egészen pontosan meghatározható: 1795, Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* című regényének megjelenése.

Wilhelm, a regény főhőse azzal szembesült, hogy a tradícióra épülő reprezentatív nyilvánosság helyett – ha meg akarja találni önmagát – bensőségének önelvű artikulációját kell elérnie. Wilhelm egy rendkívül lényeges transzformációt hajt végre: az identitás megformálásnak feladatában nála már nem transzcendens vagy éppen szociológiai, politikai struktúrák a meghatározók, hanem egyfajta „poietikus valóság”.⁶ Wilhelm a poietikusan artikulált fantáziát (melynek forrása adott esetben maga a kreatív, teremtő én) a szelf autonóm, önteremtő princípiumává emeli.⁷

⁴ A magyar Shakespeare-tradíciót vizsgálja, de gazdag nemzetközi kitekintést is ad Dávidházi Péter *„Isten másodszüllöttje” – A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Gondolat, Budapest, 1989) című kitűnő könyve.

⁵ Vö.: Hankiss Elemér: *Hamlet színéváltozásai*. Savaria University Press, Szombathely, 1995, 41–43.

⁶ E probléma átfogó kérdéseit H. R. Jauss gondolta legalaposabban végig. Egyáltalán nem véletlenül Freudra (és többek között egy Hamlet-interpretációt is tartalmazó színházról szóló Freud-írássra) hivatkozva vezeti be a *poieszisz* fogalmát, „miszerint az ember világban való otthonossága és otthonléte iránti szükségletét művészet létrehozásával elégíti ki úgy, hogy megszünteti a külvilág merev idegenségét, a világot saját művévé változtatja” azért, folytatja Jauss Hegellel: „hogy a dolgok alakjában csak önmaga külső realitását élvezhesse” (Jauss, H. R. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 174.)

⁷ Jauss egy másik tanulmányában [„Poiesis”, In: *Critical Inquiry*. 1982 Spring, vol. 8(3): 591–608.] részletesebben kifejti a poieszisz funkcióváltásait a középkori esztétikai élménytől a dada dekonkretizáló, a poiesziszben megformálódó tárgy lehetőségét kétségbe vonó tendenciáig. A pszichoanalízis felfogható úgy, mint a poietikus jelenségként

A szelf identikus létrehozásának médiuma, tükre, azaz az *expressis verbis* poietikus terep pedig a színház. Wilhelm színházi karrierjének legfontosabb állomása a *Hamlet* színre vitele, a dráma lelkesült, elkötelezett interpretációja.

Wilhelm (és Goethe) egyértelműen úgy állítja elének Hamletet, hogy nála a transzcendens, kollektív cél nem képezi le elkerülhetetlenül a személyes lényeket, sőt e kettő, a sors és a személy ellentétbe is kerül. „És amikor a szellem eltűnt, kit látunk magunk előtt állani?” – kérdezi Wilhelm. – „Bosszút lihegő ifjú hőst talán? Született fejedelmet, aki boldog, mert harcra hívják koronájának bitorlója ellen? Nem!”⁸ A megölt apát megbosszuló fiú etikai-emberi, vagy a meggyilkolt királyért bosszút álló királyfi politikai transzcendenciája itt már nem rendelkezik olyan hatalommal, mint az antik hősök esetében. Sőt Shakespeare-nél elválik egymástól e kettő, „csodálkozás és mélakór vesz erőt a magányos ifjún (...) nagy tett nehezedik egy tetre nem született lélekre”.⁹ Goethe megfogalmazása a tragikus hős régi értelmével veti össze az újat, hisz a régi hős volt az, aki „tetre született”, vagyis akinek nagysága abban állt, hogy mintegy automatikusan végrehajtotta a közösség, az istenek, a sors erői által kijelölt lépéseket. Hamlet azonban már nem ilyen egyén feletti logika leképeződése, hanem „szép tiszta, nemes, föltötte erkölcsös lény, melyben nincs meg a hősöket alkotó érzéki erő (...) Lehetetlent követelnek tőle; nem olyasmit, ami magába véve lehetetlen, hanem azt, ami neki lehetetlen.”¹⁰

Goethe interpretációjában érdekes és jelentős Hamlet ismétlődő negatív minősítése: Hamlet nem csinálja, Hamlet nem alkalmas, Hamlet elfelejtkezik stb. Kétségtelen, hogy a „modernitás programja” éppen csak körvonalalaiban született meg, így nem volt részletezhető, kimondható, hogy mi lehet az az alternatív egyéni konstrukció, sajátos cselekvési sor, amely Hamlet alternatívája, a szelf önteremtő performativitásának új formája lett. Hamlet csinál valamit, másként nem lenne dráma, de ez a tetszorosozat már és még nem pozitív, Hamlet „vonaglik, facsarodik, kínló-

(7. folyt.) felfogott individuum elmélete, az én, felettes én, ősen hármas egy poietikus folyamat strukturális mozzanataiként értelmezhető.

⁸ Goethe: *Wilhelm Meister tanulóiévei*. Európa, Budapest, 1983, 277. A Goethe-konceptió enyénnél sokkal átfogóbb bemutatását, értelmezését olvashatjuk Sándorfi Edina idézett kéziratos tanulmányában. Dolgozatának egyes kérdéseire az abrahami fantom kapcsán még visszatérek.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

dik, előre-hátra lép, újra meg újra emlékeztetik, újra meg újra eszébe jut minden, és végül majdhogyan meg nem feledkezik céljáról, de azért sohasem tud felvidulni többé”.¹¹ Ez a furcsa, tett nélkül cselekvő „halogató Hamlet”,¹² mely sokkal inkább figura, mint anyag vagy forma,¹³ válik szinte pontosan száz év múlva a pszichoanalitikus recepció kiinduló pontjává.

Goethe még egy korai Shakespeare-tanulmányában utal arra, hogy az angol drámaíró művei egy „titkos pont körül forognak (melyet még egyetlen filozófus sem látott meg s nem definiált)”.¹⁴ Friedrich Schlegel, a Shakespeare-recepció következő jelentős figurája, a *Hamletre* vonatkoztatva folytatja ezt azzal, hogy a dráma „egyetlen közös közép-pontból” fejlődik ki, majd hozzáteszi, hogy „az Egész középpontja a hős jellemében található”, és megismétli Goethe más szempontú jellemzését: a hős „nemes természetének minden ereje a töprengő értelemben összpontosul, a cselekvő erő viszont teljességgel megsemmisül”.¹⁵ Schlegel azonban Goethénél sokkal erőteljesebben hangsúlyozza az individuum belső ellentmondásosságát, „az emberi kedély feloldhatatlan diszharmóniáját”, a „maximális kétségbeesést”, az „örök kolosszális disszonanciát”,¹⁶ és ezzel középponti kérdéssé teszi a személy, az én megosztottságának a kérdését.

Hegel, a harmadik nagy német Hamlet-interpretátor, Goethét követi, de minden elődjénél jobban, szisztematikusabban és szigorúbban kidolgozza Hamlet individuum jellegét,¹⁷ a személyesség, a bensőség meghatározó szerepét.¹⁸ A „modern tragédia” általános jellemzőjeként

¹¹ Uo.

¹² Hankiss szerint a halogatás problémát már 1736-ban felveti Sir Thomas Hanmer (i. m.: 44.)

¹³ Ezt a hármast, Gundolf nyomán Weiss János vezeti be (Weiss János: „Hamlet-recepciók a német romantikában” In: uő. *Mi a romantika?* Jelenkor, Pécs, 2000, 190.). Az általam olvasott értelmezésekben – talán a pszichoanalitikus megközelítés miatt – a figura mindig sokkal hangsúlyosabb volt, mint az anyag és forma.

¹⁴ Goethe: Shakespeare emléknapjára. In: Pók Lajos (szerk.) *Goethe – Antik és modern*. Gondolat, Budapest, 1981. 75.

¹⁵ Schlegel, Friedrich: „A görög költészet tanulmányozásáról”. In: Zoltai Dénes (szerk.) *A.W. Schlegel és F. Schlegel – válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980, 148.

¹⁶ Uo.: 149.

¹⁷ Hegel rövid és szükségszerűen sematikus pozicionálásában Charles Taylor: *Hegel* (Cambridge University Press, Cambridge, 1975.) című könyvére támaszkodtam.

¹⁸ Hegel világosan kimondja a halogatás problémáját. A szellem megjelenése után „azt várnánk, hogy Hamlet nyomban bátran megtorolja a tettet, s úgy véljük, teljesen fel van jóságítva a bosszúra. De egyre csak habozik. Ezt a tétlenséget Shakespeare-nek

írja (majd példaként a *Hamletre* utal), hogy ott „az egyének nem céljuk szubsztanciális volta miatt cselekednek, s nem ez szenvedélyük hajtó ereje, hanem szívük és kedélyük szubjektivitása vagy jellemük különösége keres kielégülést”.¹⁹ Itt Hegelnél és korábbi idézetünkben Schlegelnél is szerepel a „kedély” szó (*Gemüt*), a bensőség emocionális-személyes magva, amely a későbbi pszichoanalízis érdeklődésének középponti tárgya lesz. „A régi klasszikus tragédia hőroszai készen találhatnak olyan körülményeket – írja Hegel –, amelyek között, ha szilárdan arra az *egyetlen* erkölcsi pátoszra határozzák el magukat, amely egyedül felel meg saját, magában kész természetüknek, szükségképpen konfliktusba kerülnek az éppoly jogosult, szembenálló erkölcsi hatalommal”.²⁰ Ez az önálló szelf megformálódása előtti személy, akivel szemben most, Hamlettel születik meg a „romantikus jellem”. Hegel egyenesen Hamlet „szubjektív jelleméről” beszél, azaz a karakter érzelmi, bensőséges rétegét emeli ki, jelzi, hogy „a konfliktus lényegileg a *jellemben* van; ennek az előfeltevésnek engedelmessé válnak szenvedélyükben az egyének, nem a szubsztanciális jogosultság miatt, hanem mert azok, amik”.²¹

Kétségtelen, hogy Hegel Hamlet lényegét, új, izgató kérdésességét a jellem, a bensőség sajátos problematikusságában érzékeli. A hamleti „kedély” mélyén – szinte pszichoanalitikusi intencióval – a gyászt és a halált sejt, ²² de igazából ő se tudja megmondani azt, hogy mi ennek a kedélynek a belső struktúrája, a folyamata, mi az a bensőségben artikulált példa, ami miatt a *Hamlet* olyannyira hatásos, annyi lelkesült és annyi elutasító reakciót váltott és vált ki.

A *Hamlet* radikálisan átalakuló recepciója a drámát egy teljesen új típusú személyesség mintájává tette. Charles Taylor „expresszivistá fordulatnak”²³ nevezi ezt, jelezve, hogy a szelf a világ leképezése helyett önmagát akarja létként kifejezni, ezért aktusaiban a mimézis (és a mimikri) helyébe az expresszivitás kerül. A Goethétől Hegelig jelzett, az

(18. folyt.) felrötták és kifogásolták, hogy a darab egyes részeiben nem halad előre. Hamlet azonban gyakorlatilag gyenge természet, szép önmagába vonult kedély”(G. W. F. Hegel: *Eszttikai előadások I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 235.). Hegel itt utal Goethére, és összefoglalóan idézi az előbb általam is idézett részt a *Wilhelm Meisterből*.

¹⁹ Hegel, G. W. F.: *Eszttikai előadások III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 427.

²⁰ I. m. 428.

²¹ I. m. 428. (Kiemelések az eredetiben)

²² Hegel itt (i. m. 433.) abba az irányba indul, amerre majd Jacques Lacan próbálja újraírni a freudi pszichoanalitikus interpretációt.

²³ Taylor, *The Sources of Self*, i. m.: 368.

itt bemutatathatónál természetesen sokkal komplexebb átalakulás azt fejezi ki, hogy „minden individuuum eredeti, és ez az eredetiség határozza meg, hogy miként kell élni”.²⁴ Ez az expresszió ugyanakkor, ugyanazon aktusban teremtés is, az én autonóm, önreflexív bensősége pontosan kifejeződése által van.

A következő lépés – mely Freud óriási jelentőségét jelzi a *Hamlet* értelmezésében és a *szelf* késő modern, sőt posztmodern fogalmának érzékelésében – annak a kérdésnek a feltevése, hogy vajon a kifejezett, az önkifejező esszenciális egységességgel rendelkezik-e, olyannal, amelynek tárgyias megjelenése a szimbólum logikájával működik, vagy éppen ellenkezőleg, a személy kétségbeesett integrációs törekvései ellenére töredezett, s természete szerint rendezetlen, kimondhatatlan folyamatok uralkodnak-e benne. Ez a kérdés természetesen már nem Hegelé, hanem elsősorban Nietzscheé.²⁵

Freud nagy felfedezése a *Hamlet* kapcsán pontosan ennek a kettősségnek, az integrálási törekvésnek és a mögötte meghúzódó töredezettségnek a bemutatása, az, hogy Hamlet személyességének lényege *szelf*-konstrukciójának, kifejeződésének ellentmondásosságából, konfliktusos jellegéből származik. A pszichoanalízis által felfedezett töredezettség olyan alapvető és paradox személykonstrukciós modalitás, mely a tudatos és tudattalan elkerülhetetlen meglétének ellentmondásából fakad. A *Hamlet*ben, Hamlet által, két dráma játszódik a színen, a tudatosság és tudattalan drámája; összeütközésük, összekeveredésük okozza feloldhatatlan, kibogozhatatlan érdekességüket. Freud nemcsak azt hiszi, hogy Hamlet lelke mélyén valami önteremtő személyes emberi lényeg rejtőzik, azaz Freud nemcsak hermeneutikai értelemben gondolkodik a személyről és Hamletről, hanem azt is érzékeli, hogy e különös hős személye olyan elrejtési, eltitkolási stratégiákat hordoz, amelyek átírják, dekonstruálják egymást. A hamleti személy ezért nem esszencia, hanem sokkal inkább úgy működik, mint az álommunka, azaz retorikai és performatív reakciókkal ideiglenes megoldási lehetőségeket teremt és bont fel.

²⁴ Taylor, i. m. 375.

²⁵ Lehetetlen erre itt kitérni, de a Freud–Nietzsche párhuzam miatt fontos lenne tárgyalni. Vö. Assoun, Paul-Laurent: *Freud and Nietzsche*. The Athlone Press, London, 2000.

2. Hamlet: a szelf konfliktusos természetének szimbóluma – Freud értelmezése

Shakespeare *Hamletje* – egy másik nagyszerű színpadi művel, Szophoklész *Oidipusz királyával* együtt – a pszichoanalízis születésének pillanatában vált a pszichoanalízis tárgyává. Persze ugyanilyen joggal kijelenthető az is, hogy e két színmű valamilyen értelemben lehetővé tette a pszichoanalízis megszületését, beszédmódjának kialakulását, hiszen metaforikus artikulációi egy olyan problémának, amiből szükségszerűen következett a pszichoanalízis. Ezért egyszerre megértési előfeltételek és az értelmezés tárgyai. Valószínűsíthető, hogy ezeket a műfajukban, keletkezési háttérükben, céljaikban olyannyira eltérő szövegeket (a két drámát és Freud írásait) valahol hasonló létok köti össze.

Freud, 1897. október 15-én, berlini barátjához, Wilhelm Fliesshez írott levelét azzal kezdi, hogy „önanalízisem igazából most a legfontosabb tulajdonom, és a legnagyobb kincs ígéretét rejti, ha a végére érek”.²⁶ Ezután fontos elfelejtett gyermekkori emlékek felidézése következik: a tolvaj dajka története, és a félelem anyja eltűnése miatt. Freud a személyes történetet azzal foglalja össze, hogy „egyetlen általános értékű gondolat formálódott meg bennem. A saját esetemben is megtaláltam a szerelmet anyám iránt és a féltékenységet apám felé, és ezt most a gyermekkor általános érvényű eseményének tartom. (...) Ha ez így van, akkor érthető az *Oidipusz király* megragadó ereje mindazon kifogás ellenére, amit az ész a sors irracionalitása kapcsán felvet”, hiszen, „mindenki a nézőközönségben egyszer egy kezdő Oidipusz volt, és elszörnyedve hőköl vissza attól, hogy az álomtéljesülés itt a valóságban történik meg”. Oidipusz említése után, a levélben felbukkan Hamlet is: „Az a gondolat futott át az agyamon, hogy ugyanaz a dolog lehet a Hamlet mélyén is. Nem gondolok Shakespeare tudatos szándékára, sokkal inkább azt hiszem, hogy egy valóságos esemény stimulálta a költőt e megjelenítés létrehozásában, benne tudattalanja megértette hősné tudattalanját. Hogyan igazolja Hamlet a hisztériás szavait »Ekképp az öntudat belőlünk mind gyávját csinál«.”²⁷

Freud már ebben az 1897-es levélben utal Hamlet furcsa, ellentmondásos cselekvésképtelenségére, hogy olykor gyors kézzel öl, máskor

²⁶ Masson, J. M. (szerk.): *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*. Belknap Press, Cambridge, 1985, 270.

²⁷ I. m. 273. (Az idézet Arany János fordítása)

meg képtelen a tetre. Szerinte Hamlet „attól a kintől szenved, amelyet homályos emléke okoz, hogy ő maga is gondolt erre a tetre apja ellen, és vágyott anyja után. (...) Tudata a bűn tudattalan érzése”.²⁸ Freud e levélben terápiás, önterápiás problémaként általánosítja Hamlet történetét, a hisztériás Hamlet valójában a hisztériás Freud, a szöveg, a dráma olvasata az ölnovasás tükrében születik. A levél megemlíti Hamlet anyját, megemlíti Opheliát, Laertest és Poloniust, de hallgat egy fontos figuráról, Hamlet apjának szelleméről.

Három évvel később az *Álomfejtés*ben ismétlődik a téma, és újra megjelenik a két dráma: Szophoklész *Oidipusz királya* és Shakespeare *Hamletje*. Az álom tartalmi, vágyteljesítő természetét tárgyaló fejezetek közül az utolsó, az V. egyik része a tipikus álmokról szól, és itt az „Álmok szeretteink haláláról” részben, az álomban megjelenő szülő-gyermek viszony kapcsán bukkan fel Oidipusz és Hamlet. Az a probléma-kör, amely később az „Ödipusz-komplexus” nevet kapja, tartalmilag ugyan már e lapokon, tehát 1900-ban kész, de itt még nincs meg az a középponti, metapszichológiai szerepe, amelyet később, a pszichoanalitikus fejlődés tanban és általában a pszichoanalitikus személyiségelméletben kap. Fontos, hogy Freud – a két dráma értelmezésének nagy részében – kifejezetten és következetesen a hatás okát kutató recepcióelméleti szempontot alkalmaz, csak míg a Fliess-levélben saját élményén elmélkedik, itt már az *Oidipusz király* közönségre tett erős, de sajátos hatását értelmezi. A drámát a konfliktus formája alapján „sorstragédia-ként” osztályozza, amelynek „hatása az istenek hatalmas akarata és a balsorsot kerülni akaró ember hiábavaló ellenszegülése közötti ellentétből fakad”.²⁹ A konfliktus formája azonban, érvel Freud, nem magyaráz mindent, hiszen a modern szerzők sorstragédiái, Szophoklész művéhez képest, meglehetősen hatástalanoknak bizonyultak, önkényesnek, idegennek érezzük őket. A hatás különbsége a dráma *tartalmi rétegében* rejlik, egyfajta identifikációs lehetőségben, a szöveg szereplői által megjelenített és az olvasóban is működő vágyak valamilyen szintű azonosságára vezethető vissza,³⁰ azaz létezik egy közös, csakis katartikus relációban érzékelhető, hermeneutikai jellegű, tematikus mag.

²⁸ Uo.

²⁹ Freud, Sigmund: *Álomfejtés*. Helikon, Budapest, 1985, 189. (A továbbiakban Áf. rövidítés után a főszövegben adom meg az idézetek helyét.)

³⁰ Freud elgondolása Jauss hős és néző közötti viszony alapján álló hermeneutikai katarzisélméletében tér vissza (Jauss, H. R.: „Levels of Identification of Hero and Audience” In: *New Literary History*, 1974, 5. 283–317.)

„Oidipusz király, aki apját, Laioszt megölte, és anyját, Jokasztét feleségül vette” – írja Freud – „nem más, mint gyermekkorunk vágyteljesülése” (Áf.189). Ez a vágy a normális felnőtt esetében egykor elfojtás alá került, vagyis a személyt alkotó vágyak mintegy megkettőződtek, és létrejött a tudatos, illetve a tudattalan. Az Oidipusz-történet a tudattalan elfojtott tartalmainak poietikus megformálódása, „ősi álomanyagból ered” (Áf. 190.), a poietikusnak, a szelf-teremtő tárgynak álomtermésze van. Meglehetősen bonyolult folyamat rejlik a háttérben, az elfojtott vágy elrejtő, retorikai technikával (az álommunkával) transzformálódik történetté, majd ez a történet használódik vágyreprezentációként, ezzel válik a mai néző számára hatásossá. Freud idézi Jokasztét, aki az aggódó Oidipuszt azzal nyugtatta, hogy „Álmaiban már sok ember szeretkezett saját anyjával” (Babits Mihály fordítása). A történet tehát manifeszt változata egy rejtett tartalomnak, azaz döntően szimbolikus-metaforikus.

Freud ezen a ponton tér át Shakespeare drámájára: „Ugyanabból a talajból, amelyikből az Oidipusz király, sarjadt egy másik nagy tragikus költő alkotás: Shakespeare *Hamletje*.” (Áf. 191.) Lényeges felismerés azonban a két dráma vágyreprezentációjának a különbsége: az *elfojtás történeti jellege*. A radikálisan új freudi szubjektumfogalom nemcsak a tudattalan és tudatos konfliktusos (és voltaképpen történetietlen, minden emberre jellemző) természetében rejlik, hanem legalább ilyen hangsúllyal abban a történeti természetű komponensben, amit elfojtásnak nevezünk. Az elfojtás ugyanis nem kizárólag negatív, eltüntető, hanem az álommunkával azonos módon egyben teremtő, létrehozó, poietikus tevékenység is, mely létrehoz bizonyos artikulációs utakat. Ezek bármennyire is reális, sőt racionális fantáziái és tettei a személynek, igazából a rejtett, a kimondhatatlan, a tudattalan kifejeződései.

Minden önartikulációnk szoros kapcsolatban áll az adott kor poézisz-lehetőségeivel, formáival, tipikus tartalmaival. Az elfojtás aktusa retorikai és performatív, eredménye pedig egy meghatározott szelf-konstrukció, mely tipikus cselekvési sorokat, adott pillanattól lehetséges reakciókat, érzéseket, élményeket tartalmaz. Az elfojtás termeli ki az egyre komplexebb, önállóbb egyént, aki a történelem folyamán mind határozottabban önmozgó, önteremtő konstrukcióvá válik. A vágyteli lény a maga primer, állandó irányultságaival a különböző történelmi periódusokban eltérő, állandóan alakuló, de egymásra épülő reakciókomplexumok, fantázia-konstrukciók segítségével küzd meg. A korábbi elfojtási sémák, sikeres szublimációs pályák, introjekciós és projekciós minták nem vesznek el, hanem strukturáló, a szelf létalapját alkotó em-

lécekké válnak. Ezek felidézése, amamnézise történik a recepció pillanatában. A *Hamlet* a korai görög változathoz képest jóval későbbi és ezért jóval komplexebb elfojtási stratégia, sokrétegű, önreflektív szelf-konstrukció, a két dráma különbségében „az elfojtás évezredes haladásának összes különbsége érhető tetten”. (Áf. 191.) A *Hamlet*ben a „fantázia elfojtva marad, és létezéséről – akárcsak a neurózis esetében, csak a belőlük kiinduló gátló hatások útján értesülünk.” (Áf. 191.)

Itt fedezhető fel el Freud *Hamlet*-értelmezésének igazi újdonsága. Miért halogat Hamlet? – kérdi Freud. Mi az, ami a bűn és a megtorlás (az ödipális tett és a kasztráció) automatizmusa közé beékelődik? Freud válasza erre az, hogy *Hamlet saját maga*, azaz pontosan a megformálódott, artikulálódott szelf az, amely az automatizmust nem engedi érvényesülni, sőt a dráma lényegi kérdésévé teszi a késlekedés aktusait: „Hamlet mindenre képes, csak arra nem, hogy bosszút álljon azon az emberen, aki atyját megölte, és anyja mellett elfoglalta annak helyét; azon az emberen, aki elfojtott gyermekvágyának realizálását szemlélte. Az iszonyat helyébe, amelynek őt bosszúra kellett volna serkentenie, az önvád és lelkifurdalás kerül, s ezek azt sugallják, hogy alapjába véve ő maga sem jobb, mint a bűnös, akit büntetnie kell.” (Áf. 191.) Hamlet személyének szelf-szerűségét lényé kettőssége okozza: egyszerre büntető és bűnös, s ez a kettősség a konfliktusos, de összetartozó szelf-teremtő fantáziákon, elfojtásokon keresztül bensőséggé, önmagává vált. Az egész drámai történet így nemcsak Hamlet történetévé, hanem Hamlet *megtörténetésévé* válik. Freud ennek a belső hasadásnak a felismerésével teljesítette ki azt az interpretációs sort, amelynek filozófiai alapjai Goethe, Schlegel, Hegel és mások korábbi felismeréseiben formálódott meg.

Nem sokkal az *Álomfejtés* után, 1906 körül Freud újra visszatér a *Hamlethez* egy igen érdekes, rövid írásban, melyben az individualitás új arcát, egy széttörő, megbomló szelf Hamletjét értelmezi. A középpontban újra a recepció, az olvasási horizontok összekapcsolásának értelemteremtő aktusa áll. A *Pszichopata alakok a színpadon*³¹ című tanulmány már első sorában Arisztotelészre és a katarziszra hivatkozik, és azt vizsgálja, hogy miként lehet hatással a nézőre a színpadon látott szenvedés.³² Egy olyan tárgyiasult fantáziadarabról (homlokzatról, előöröm-lehető-

³¹ In: *Színház*, 1996. 1. szám 34–35. Freud ezen írása életében nem jelent meg, a kéziratot 1905–1906 körül Dr. Max Grafnak adta, ő jelentette meg 1942-ben.

³² Ezt a problémát Freud részletesen elemzi „A vicc és viszonya a tudattalanhoz” (In: S. Freud: *Esszék*. Gondolat, Budapest, 1983, 23–252.) című, ugyanebben az időben (1905) készült igen érdekes írásában.

ségről) van a dráma esetében szó, amely a lelki szenvedést átélő hőst úgy jeleníti meg, hogy a néző az identifikáció során gyakorolhatja, átélheti a benne is meglévő hasonló indulatokat, anélkül persze, hogy a tényleges veszélyeket vállalnia kellene.³³ A veszélyek és ezzel együtt a hősök tipizálhatók, attól függően, milyen természetű az a környezet, amelyre a fantáziakonstrukcióban a hős reagál. Freud vallásos drámát, társadalmi drámát és jellemdrámát különít el, egyre személyesebb szintésre vezetve ezzel a drámai konstrukciót. Az utolsó típus, a *pszichológiai dráma* esetében a szintér már a személyen belülré kerül, a dráma az egyéni belüli két impulzus ütközését jeleníti meg. A *Hamlet* ennek a pszichológiai drámának az egyik típusa (vagy altípusa): „pszichopatológiai dráma”, melyben „már nem két, megközelítőleg egyformán tudatos impulzus, hanem egy tudatos és egy elfojtott szenvedésforrás konfliktusában kell részvünk és benne örömet találunk”.³⁴ Felhívja azonban Freud a figyelmet arra, hogy „az élvezetnek ez esetben az a feltétele, hogy a néző egyszerűsre neurotikus is legyen, mivel az elfojtott impulzus feltárása és bizonyos mértékig tudatos elismerése csak az ilyen embernek szerezhet örömet, ahelyett, hogy csupán taszítaná”.³⁵ A neurotikus, a modern ember az, akinek elfojtásai olyan sokrétűek, dinamikusak lettek, hogy saját homlokzatot, autonóm, elsődleges és kezdeményező (de)konstrukciót hoz létre, olyat, amelyből akarat és tett következik. A neurózis itt már nem korrigálandó lelki probléma, nem betegség, hanem dinamikus antropológiai pozíció; ez a neurotikus Goethe és Hegel saját kedélyének feszültségeire hagyatkozó egyénének huszadik századi verziója.

Freud három előfeltételhez köti azt, hogy a neurózis színpadi megjelenítése hatásos, érvényes legyen. Egyrészt a hős nem lehet eleve pszichopata, hanem „csak a bennünket foglalkoztató cselekmény során válik azzá”, a *neurózis nem állapot, hanem történet*, mely a történetben kibontakozó szelf fokozatos felépülése által válhat identifikációs alappá. Másrészt az elfojtott indulatnak olyannak kell lennie, amely valahol, *csírájában bennünk is megvan*. Harmadrészt pedig *a tudattalan indulat nem nevezhető meg*, tehát narratív és szimbolizációs pótlékra van szükségünk, hogy az eredeti indulatot ne kelljen kimondani, s az eredetivel a helyettesítéseinek keresztül lehessen megküzdenni.

³³ Freud ezen gondolatát H. R. Jauss idézett tanulmánya hasznosítja egy hermeneutikai katarziszelmélet kialakításában.

³⁴ Freud: *Pszichopatológiai...* i. m.: 35.

³⁵ Uo.

Freud később is foglalkozik még a *Hamlettel*,³⁶ de a freudi megoldás igazi kidolgozója, kodifikátora (és bizonyos értelemben redukálója is) angol tanítványa, Ernest Jones volt. Jones 1949-es könyvében³⁷ teljes esztétikai és irodalomtudományi vértetéssel íródik újra Freud megalapozó, recepciós gesztusa. A szerző az első fejezetben a pszichológia és esztétika viszonyát értelmezi, majd áttekintést ad a Hamlet-interpretációkról és azok sikertelenségéről, áttekinti az Ödipusz-komplexus pszichoanalitikai problémáját, ebből levezeti Hamlet késlekedésének Freud által már megjelölt okát, tárgyalja az anyagyilkosság kérdését, majd Shakespeare életrajzában és Shakespeare számára a dráma írásakor elérhető mitológiai, történeti forrásokban kutatja a nyomokat. Freud értelmezése óriási hatású volt, nemcsak a pszichoanalízisen belül,³⁸ hanem azon kívül is, elsősorban a színház világában. Laurence Olivier volt talán a legjelentősebb népszerűsítője az ödipális Hamletnek, ő „már 1937-ben Freud–Jones Hamletet játszott, de igazából 1948-as filmje rögzítette ezt a megközelítést az örökkévalóságnak”.³⁹

Freud recepciós hagyományt átíró gesztusa a „kedély” (a *Gemüt*), az autonóm, expresszív bensőség megragadására, felbontására irányult. A szelf-imágó elemzésén keresztül megmutatta a szelf tagolódását, konfliktusos szerkezetét, rávilágított arra, hogy a szelf artikulációi, az álom-munka retorikai aktusaiban konstruálódó, úgynevezett szelf-tárgyak az elfojtás produktumai, és a történelmi időben fölhalmozódva, részben vagy teljesen autonóm szubjektív szerveződési regisztert hoztak létre, mely egyre jobban eltakarja és egyre komplexebb mediáló közegekbe artikulálja az eredetileg primitív és egyszerű vágyat. Freud azonban – és ez értelmezésének ritkán kiemelt mélysége – arra is felhívta a figyelmünket, hogy a modern szelf természete szerint, elkerülhetetlenül – a felhalmozódott szelf-tárgyak ellentmondásos közegebe írva – tartalmaz patológiás mozzanatokot, s a neurózis antropológiai sajátossággá, az azonosulás szükséges mozzanatává vált. A *Gemüt* nemcsak dinamikus vágy, hanem önfelbontó erő is.

³⁶ Ilyen például a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság” című 1928-as írása (In: Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.) *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest, Filum Kiadó, 1998. 89.

³⁷ Jones, Ernest: *Hamlet and Oedipus*, New York, Doubleday Anchor Books, 1949.

³⁸ Az 1965 előtti *Hamlet*-értelmezések áttekintését, értékelését Norman N. Holland korábban már idézett kiváló könyvében olvashatjuk.

³⁹ Holland, i. m.: 166. Holland elmondja, hogy Olivier személyesen is felkereste Jones-t, hogy kikérje véleményét a rendezésről.

Részletesebb értelmezésben érdemes lenne ezt a kettősséget, az el-
lentmondásos, de végső soron integráló (ödipális) vágyat és a lényege
szerint dezintegratív, sokkal inkább a halál törésében megfogalmazódó
patológiát végigkövetni Shakespeare szövegében. Valóban lehetséges-e
a személy megalapozó vágytermészetének integrálása, vagy ez csak ide-
iglenesen, megalkuvással sikerülhet, olyan pótlékkonstrukciók segítsé-
gével, amelyek csak addig állhatnak fenn, amíg mögéjük, beléjük nem
tekintünk? Vajon hamisítás, mélységes hazugság és önámítás-e a szelf,
vagy hatalmas kulturális eredmény a vágy és a világ találkozásának
pontján? Úgy tűnik, sem Freud, sem Shakespeare nem voltak ebben túl
optimisták. Hamlet ismert „Lenni, vagy nem lenni...” monológja szól
erről. Ez egy kiazmatikus szerkezetű szimbólumot épít fel a *lét-nemlét*,
illetve az *ébredés-álmosság* kettősével. A lét-nemlét kettőse egyértelműen
személyes eredőjű: választás kérdése, az öngyilkosság, a melankolikus
szelf önpusztításának lehetőségére, azaz a szelf totális birtoklására
épül. Freud a patológia kapcsán csak felveti annak lehetőségét, hogy a
szelf létezése talán éppen pusztulásában, azaz a halálban érthető meg.
A nevezetes monológ továbbmegy a freudi úton, és bevezeti a halált:

*A halál: alvás,
nem több; s ha ezzel megszüntethető
a szívfájdalom, a millió ütődés,
amit átél a húsunk – ezt a véget
csak kívánni lehet. A halál: alvás⁴⁰*

A kiazmatikus szerkezet a személy, a szelf totalitását hordozza, ami
azonban problematikussá teszi, elcsúsztatja, mondhatnánk retorizálja és
ezzel labilissá, megbízhatatlanná teszi, az az *alvás* poietikus realitása. Az
ébredés ugyanis, Hamlet számára, egyértelműen a külső, tárgyas való-
ság (az élet gubancáról beszél, meg arról hogy „ki túrná a sok szegényt,
csapást, zsarnokságot és nagyképűsködést, lenézett szerelmet, kijátszott
törvényt, a vezetők arcátlanságait”). Az alvás állapotának kiazmatikus
párja viszont a halál (a szelf patológikussága), és ennek poietikus reali-
tása pedig nem a látás, a látszás (ami – mint később röviden kitérek rá –
a való élet episztemológiája Hamlet számára), hanem az álom lesz:

*az alvás: talán álom – itt a baj:
hogymilyen álmok jönnek a halálban*

⁴⁰ Ez és a következő idézetek Nádasy Ádám fordításai.

Hamlet számára a túlvilág önnön bensőségébe költözött, azaz álommá vált, pszichoanalitikus szempontból: a poietikusan artikulálódó tudattalan természetével azonosul. Az álom az önreflexivitás dekonstruktív mozzanata, a belső belsője, a retorizáltság *mise en abime*-mé, végtelen spirállá változása. A különös az, hogy a cselekvés (illetve a cselekvésről való lemondás), azaz a retorikai viszony performatívá változtatása pontosan az öngyilkosság tette, vagyis a kiazmus két ága közötti át lépés kapcsán merül fel:

*A lelkiismeret így kényszerít⁴¹
mindenkit gyávaságra; így lohasztja
az akarat természetes színét
sápadt betegre a meggondolás.*

Hamlet meglehetősen következetes, korábban Rosenkrantznak mondta, hogy „Istenem, engem bezárhatnának egy dióhéjba, ott is úgy érezném, hogy a végtelenség királya vagyok – ha nem volnának rossz álmaim” (Nádasdy Adám ford. II. 1.). A patológia, illetve a patológus, a halál felől felépített retorizáltság alapvetően átírja a dráma számos talányos kijelentését. Például kétségtelenül ilyen álomtermészete van a Szellem megjelenésének, és az általa elindított „emlékezet” problémának. Hamlet a Szellem távozása után egyértelműen fogadalmat tett, hogy többet nem a valóság dolgaival, hanem a Szellem utasításaival foglalkozik csak („Remember me” – „Emlékezz rám” mondta búcsúzóul a Szellem, aki a halálból, azaz az álomból beszélt. „Emlékezz rám! míg az emlékezetnek van helye e széteső golyóban! Emlékezz rám!” reagál erre Hamlet, totálisan kitörölve minden más emléket, csak ezt a halálból származót tartja a fejében). A hallucinatorikus, álombeli emlékezet azonban szétrombolja a szelfet, megmutatja annak végső tarthatatlanságát, ezért a szelf retorikája Freudnál még semmiképpen sem tudott a szelf (Freud mély átlátásából következő, de a halálösztön elvének bevezetéséig visszautasított) szükségszerűen önromboló performativitásába átlépni. A patológia felvetésével azonban egyértelmű, hogy Freud – kortársaival és közvetlen követőivel ellentétben – világosan látta az Ödipusz-komplexus magyarázó erejének hiányait, a logocentrikus szelf problematikusságát a *Hamlet* kapcsán. Azok a felismerései azonban, amelyek majd a *Túl az örömelven*⁴² című, 1920-as munkájában jelennek

⁴¹ Ez a sor fordítható úgy is, hogy „ennek tudata így kényszerít”

⁴² Magyarul: *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák, Budapest, 1991.

meg, csak Lacan és Abraham *Hamlet*-értelmezéseiben fordítódnak vissza Shakespeare drámájára.

3. Lacan *Hamletje* : a metonimikus szelf-imágó

A *Hamlet* pszichoanalitikus értelmezésének következő jelentős újraírása Jacques Lacan nevéhez fűződik. Lacan az 1958–1959-es tanévben tartott „A vágy értelmezése” című szemináriumán tárgyalta Shakespeare művét.⁴³ Lacan persze nem irodalomkritikusi szándékkal fordult a *Hamlet*hez, hanem – és ez újra a Goethe–Schlegel–Hegel tradícióhoz köt – egy szelf-elgondolás vázlatának bemutatása, egy antropológiai olvasat felvázolása a célja. Definícióként, egyetlen mondatba sűrítve ez úgy hangzik, hogy „A *Hamlet* című tragédia a vágy tragédiája” (Yale, 39.).⁴⁴ Szelf-létünk sajátos vágykoordináció, mely egy történetet, egy strukturált narratívát bont ki, amely elsődlegesen az anyához, a nőhöz kapcsolódik. A tudattalan nem autonóm, saját vágyak koordinált vagy koordinálatlan halmaza, hanem a tükörstádium fejlődési szakaszában egy narcisztikus anya–gyermek viszonyban az anya vágyának lenyomataként szerveződik meg. Az anya vágya, a „Másik vágya” az, ami a látszólag saját tudattalant voltaképpen megszervezi, egy formát, sajátos arcot ad neki. A tükrös vágy mellett a másik lacani kulcsszó a hamleti történet megértésében a „gyász” (és melankólia). Ez helyettesíti a klasszikus freudi értelmezés családi drámájának vágyó és gyűlölő viszonyait. A vágykielégítésre épülő ödipális viszony alapvetően a fantázia terméke, a gyász ezzel szemben „publikus és ritualizált aktus”,⁴⁵ de pontosan úgy,

⁴³ Az előadások lejegyzése hét részletben jelent meg az *Ornicar?*-ban (1981, 24: 7–31.; 1982, 25: 13–36.; 1983, 26–27: 7–44.). Az utolsó rész, mely három, 1959. április 15-én, 22-én és 29-én tartott előadást tartalmazott, korábban angolul jelent meg a *Yale French Studies*-ban (1977, 56–57: 11–52.). Az első két *Ornicar?*-közlésből a *Helikon* 1983. 3–4. száma Kálmán László fordításában közölt két hosszabb részletet (közel felét mindkét szövegnek). Ezt a szöveget újraközölte a *Thalassa* (4) 1993, 2: 17–28., illetve a Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.), i. m. 402–411. A *Thalassa*- és a *Helikon*-közlésekhez Erős Ferenc írt kitűnő bevezetőt: Erős Ferenc: „Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája.” *Helikon*, 1983. 3–4. 363–374. és *Thalassa* 1993. 4. évf. 2: 29–44.

⁴⁴ Lacantól származó idézeteim helyét a továbbiakban a főszövegben adom meg. „Yale,” a *Yale French Studiest*, a *Thalassa* pedig a *Thalassa* folyóiratban megjelent szöveget jelzi.

⁴⁵ Bergoffen, Debra B.: „Mourning, Woman, and the Phallus: Lacan’s *Hamlet*” In: Silverman, Hugh J. (ed.) *Cultural Semiosis – Tracing the Signifier*. Routledge, New York, 1998, 142.

mint az ödipális, valamilyen értelemben rendbe szed, összeszerkeszt. Igaz, azzal a különbséggel, hogy az ödipális szerkesztés és narratíva mögött mindig a „van” (bár tiltott) rejtőzik, a gyász mögött viszont a „nincs”, a halál tartózkodik. A lacani *Hamlet*-koncepció voltaképpen erre a két negatívumra, két elcsúsztatásra, kettős dekonstrukcióra épül: a vágy másikon keresztül, illetve a történet veszteségen keresztül megbomlásának kreatív eseményét hangsúlyozza.

Lacan is a klasszikus kérdésből indul ki: „Miért nem cselekszik Hamlet?” – hiszen „minden a cselekvés felé hajtja. Először is: apja kísértet alakjában visszajön a másvilágról, hogy megparancsolja neki, hogy álljon bosszút. A felettes én parancsa így anyagi alakot ölt, ráadásul fel van vértézve a síron túli ember szakrális jellegével.” Kétségtelen, hogy Hamletet „két tendencia mozgatja, az egyiket az atya tekintélye és az iránta érzett szeretet irányítja, a másikat az az akarat, hogy megvédje és megőrizze magának anyját.” (Thalassa, 18.)

Lacan – Freud véleményével szemben – úgy gondolja, hogy a szakrális apai parancs Hamletet minden rejtett büntudat alól felmenthetné; nincs a drámában olyan motívum, amely a kétségtelenül működő lelki akadályt egyszerű ödipális büntudat formájában, cselekvést korlátozó, kielégítő okként felhozhatná. Lacan ezért ennél a klasszikus analitikus magyarázatnál finomabb (és eredményében alapvetően dekonstruktív) összefüggést keres és talál: „amivel Hamlet folyamatosan szembekerül és megütközik, az egy vágy. (...) Ez a vágy távol esik az ő vágyától. Ez nem az anya iránti vágy, ez az anyának a vágya.” (Thalassa, 19.) Hamlet cselekvésképtelenségének forrása „nem anyja iránti vágyából, hanem önnön magának az anya vágyán belül történt fixációjából fakad”.⁴⁶ Lacan „Spinozát követte abban, hogy a vágy az ember lényege”,⁴⁷ amelynek természete nem egy tárgyhoz, hanem a hiányhoz köt, az általában vett vagy éppen jelölőkkel artikulált hiányzó tárgyhoz való viszonyként érthető. Az ember fejlődésének korai szakaszában egy narcisztikus alapú anya–gyermek viszonyban a vágy mintegy tükörben artikulálódik egy primer identifikáción keresztül. Ezért a saját szubjektivitás, az adott személy tudattalanja lényegében a Másik vágyának átvétele, átültetése. Az anya a gyermek számára, a gyermek az anya szá-

⁴⁶ Rabaté, Jean Michel: *Jacques Lacan – Psychoanalysis and the Subject of Literature* Palgrave, New York, 2001, 61.

⁴⁷ Evans, Dylan: *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Routledge, London, 1996. 36.

mára hordozza a létet, a létben való megállást, felállást, felnövést, azaz a falloszt. Az anya, az anya mint Másik vágya (angolul: the mOther's desire) és a gyermek összeolvadt világában egy „elsődleges elfojtásnak, egy kizárásnak kell megtörténnie ahhoz, hogy valami más jöjjön.”⁴⁸ A fejlődéstörténet következő fázisában az anya és gyerek tükörszerűen egymásba forduló kettősét a kasztráció aktusa bontja meg, és egy harmadikat épít be narcisztikus kettős rendszerébe. Az ödipális reláció kialakulása azt jelzi, hogy a falloszt valaki más birtokolja, hogy az egymásba forduló vágykettős mellett, fölött rend, rendek léteznek. Ez az imagináriussal szemben kialakuló szimbolikus, amely a rendet, elsősorban a nyelv rendjét, az Apa nevét és a rajta keresztül közvetítődő jelölőket, végtelen jelölési láncokat (személyeket, szimbólumokat, történeteket) teszi meg a fallosz birtokosává.

A szubjektum szokásos életében, a nem habozó, cselekedni tudó ember esetében a „Másikra való hivatkozás túl is mutat a Másikon” felteszi a „*Che vuoi*”, a „Mit akarsz?” kérdését, „túlmege azon az elidegenült igényen, amely a diskurzusnak (...) mint a Másik helyén nyugvónak a rendszerében van, és felteszi magának a kérdést, hogy mi is ő, mint egyén. Mire számíthat tehát, mit talál majd az igazság helyén túl?” (Thalassa, 23.) Ez az a pillanat, amit Lacan „az igazság órájának” nevez, az idő, a szubjektum megteremtése a beszéd és cselekvés nyelvével, az a pillanat, amikor „megéli az önmagával, a saját akaratával való szembesülés óráját” (Thalassa, 24.), ez a heideggeri *Dasein* pszichoanalitikus megfogalmazásban.

Hamlet drámája azonban „annak az embernek a drámája, aki elvesztette vágya útját” (Yale, 12.), benne maradt a Másik vágyában, az utolsó pillanatig képtelen megtalálni a saját vágyát, és voltaképpen csak a halálban, a legteljesebb szétszéledésben találja meg önmagát. A személyét szétszedő legmélyebb ellentmondás az, hogy a Másik vágya, Gertrud vágya, mely eredetileg a szokásos ödipális struktúrában formálódott meg, a király, Hamlet apja halála után átvetült egy másik emberre, az apa gyilkosára, Claudiusra. Hamlet számára világos, hogy anyja mélységes erotikus vonzódással viszonyul Claudiushoz, az őt konstituáló anyai vágy az újraírt ödipális hármásban őt a jelölők mélységes káoszába taszítja, s ezzel minden vágyat értelmetlenné és lehetetlenné tesz. Lacan számára ezért vált kulcsjelenetté az úgynevezett *closet scene*, az

⁴⁸ Fink, Bruce: *The Lacanian Subject – Between Language and Jouissance*. Princeton University Press, New Jersey, 1995, 114.

anya és fia közötti beszélgetés a királyné magánszobájában.⁴⁹ Hamlet annak ellenére, hogy útban anyjához újra tehetetlen (nem öli meg az imádkozó királyt), itt cselekszik, sőt túl gyorsan cselekszik, hiszen a függöny mozdulásakor azonnal gyilkol, és Poloniust találja el. Lacan végigköveti a történetet,⁵⁰ a Polonius megölése utáni beszélgetést, hogy Hamlet „patetikusan utasítja anyját, hogy ébredjen tudatára, meddig jutott (...) majd Hyperionhoz hasonlítja atyját, „akire minden isten pecsétet nyomott”. És akkor itt van ez a senkiházi „kapcarongykirály”, ez a szenny, ez a dög, ez a „furkó”, és ezzel fetrengsz te a mocskokban! Csak erről van szó, ezt hangsúlyoznunk kell – az anya vágyáról van szó”. Hamlet célja itt világosan a Másik vágya, az anya vágya, az, hogy anyja mondjon le Claudius iránti szerelméről. Különös módon ekkor, a Claudiuszt becsmérő beszéd pillanatában jelenik meg újra apja szelleme (immár nem páncélban, hanem hálóköntösben [night gown]). Hamlet azt hiszi, hogy tétlensége miatt akarja megróni. De a szellem nem ezért jött, hanem Gertrudot akarja megvédeni Hamlet ítéletével és egyben anyja vágyaiba történő beavatkozásával szemben. Távozása után Hamlet finomabban, mintegy tanácsot adva folytatja, rá akarja venni a királynét, hogy tartsa magát távol Claudiusztól. Megmagyarázhatatlan fordulattal azonban pontosan ellenkező értelmű üzenettel zárja beszédét: menj Claudiuszhoz, „hagyd, hogy a nyálas király ágyba hívjon, megcsipkedjen, cicuskámnak nevezzen”. „A megingás pillanatában” – írja Lacan – „megszűnik, elenyészik a követelés – összerosódik az anya vágyába való belenyugvással. Hamlet megadja magát ennek a vágnak, melyet kikerülhetetlennek lát, amelyről úgy érzi, nem lehet megszüntetni.” (Thalassa, 20.) Mintha a Szellem azt üzenné, hogy semmi közöd

⁴⁹ A recepciós tradíció hangsúlyainak jelentős átalakulását jelzik a *Hamlet*-filmek, ezek a színházi előadásokhoz képest jelentősen nagyobb tömegeket érnek el, újra és újra megnézhető, levetíthető, ismételtetővé tesznek egy meghatározott befogadási viszonyt. Említettem már Laurence Olivier több Oscar-díjjal jutalmazott filmjét, amelyet feltehetően milliók láttak. Radikálisan más, döntően a lacani értelmezési keretben működik Franco Zeffirelli *Hamletje*, mely két hollywoodi sztár, Mel Gibson és Glenn Close főszereplésével ugyancsak óriási hatást váltott ki. 1996-os Kenneth Branagh filmje, melynek középpontjában már Fortinbras és a Szellem áll.

⁵⁰ Jellemző, hogy a filmek Shakespeare kifejezett utasítása nélkül is a királyné ágyára helyezték Hamlet és Gertrud jelenetét. Zeffirelli, aki határozottan fiatal, erotikus és szép Gertrudra és közel egykorú Hamletre rendezte filmjét, a „closet scene”-ben anya és fia között egy egyáltalán nem anyai csókiig, sőt, egy szexuális aktus imitációjáig viszi közel a két vágyat.

anyád vágyához, nem keveredhetsz bele annak a vágnak a dolgai közé, ugyanakkor azt is mondja, hogy igenis avatkozz bele a vágyba: pusztítsd el a vágy artikulációját, Claudiust! Slavoj Žižek Althusser nevezetes, a posztmodern elméletben jelentős szerepű fogalmát, a szubjektum rejtett, tudattalan erőkre alapuló megszólíttóságának aktusát, az *interpellációt* használja magyarázó terminusként: „A Hamlet egy sikertelen interpelláció”,⁵¹ azaz a dráma egy világos egyértelmű interpellációval, személyes megszólítással kezdődik, amelyet a Másik vágyának *Che vuoi?* kérdésével való találkozása bont meg. Hamlet nem tudja eldönteni, hogy „Mit akar ő?”, hogy mi az anya vágya, és ha „az Apa-Neve az interpelláció ágenseként, a szimbolikus identifikációként működik, az anya vágya, annak feneketlen „*Che vuoi?*”-ja olyan határt jelöl ki, amelynél minden interpelláció szükségszerűen megbukik.”⁵²

Lacan jelzi azt, hogy Hamlet egészen a záró jelenetig, a halálos sebésülésig nem rendelkezik saját vágyával, hanem mindig a Másik vágyán alapul a cselekvése. Hamlet – írja Lacan – folytonosan, az egész történetben, az utolsó pillanatig felfüggesztődik a másik idejében” (Yale, 17.), nincs saját ideje. Az egyik ilyen jelenet az, amikor Hamlet nem öli meg az imára letérdelő királyt, mert „az nem a Másik órája, nem a Másik ideje arra, hogy kihallgatást kérjen a mennyekben.” (Yale, 18.) A király és királyné vágya, óhajtása szerint Hamlet nem megy vissza Wittenbergbe, és a király akarata szerint hajózik el Angliába. Hamlet saját vágya szétszóródik, széttöredezik a lelkét, cselekedeteit konstruáló vágyak között. Ezt a szétszóródást jelzi Hamlet mímelt elmebaja, egyfajta létként felvett önpatologizálás, melynek kétségtelen célja az, hogy saját belső hasadásait kidolgozhassa. Hamlet Oidipusszal szemben abban más, hogy Hamlet már a kezdet kezdetén *tud*, Oidipusz pedig semmit sem tudott, hanem a dráma során feltárta az igazságot. A hamleti tudás azonban mérhetetlenül veszélyes: az elmebetegséghez, a feldolgozhatatlan ellentmondások személyes lét formájában, tudaton belül történő átéléséhez vezet. Amikor a darab elején Horatio azt kérdezi, hol látta apját, Hamlet azt válaszolja „in my mind’s eyes” lelkem szemével; nála minden a tudaton, az ellentmondásos, széttört tudaton belül történik; alapvető modalitása egyfajta látás, amely persze különös, álomi látás, hiszen anyja az előbb elemzett jelentben nem látja a Szellemet. Lacan lé-

⁵¹ Žižek, Slavoj: *The Sublime Object of Ideology*, London, Verso, 1989, 120.

⁵² I. m. 121.

nyeges megjegyzése, hogy „az elmebetegség színlelése ezért egy dimenziója annak, amit a modern hős stratégiájának nevezhetünk”. (Yale, 20.)

Lacan értelmezésének további lényeges eleme az, hogy felveti Ophelia talányos szerepének kérdését. Ophelia más, mint Shakespeare sok más szerelme, mint Júlia vagy Desdemona. Nem is szerelem, hanem elmúlt szerelem, mégpedig belülről, Hamlet meglátásaiból eredően zárójelbe tett szerelem.⁵³ Ophelia középponti jelentőségű Lacan számára, „Hamlet drámájának egyik legbensőbb eleme” (Yale, 12.), mely mindig „egy vágyott tárgy és sohasem egy vágyó szubjektum”.⁵⁴ Ezért adta fejezetcímül Lacan egyik szemináriumának a következőt: „Az Ophelia-tárgy”. Ophelia és Hamlet viszonya három lépésben alakul ki.⁵⁵ Az első lépés az, hogy a „szubjektum megkíván egy tárgyat, amely mindig távol, külön van tőle”; ez a tárgy azt a helyet foglalja el, amitől a szubjektum szimbolikusan meg van fosztva, ez pedig nem más, mint a betöltött vágy, a fallosz. Minden olyannak a szimbóluma, amely Hamlet vágyát betöltheti, de ami a vágyából voltaképpen hiányzik. Ophelia neve is jelzi ezt, mondja Lacan, ő az *O phallos*, ő „kis a betű”, a kisbetűs másik, mely azon a helyen jelenik meg, amitől a szubjektum meg van fosztva. Ophelia „nem Hamlet vágyának tárgya, hanem tárgy Hamlet vágyában”,⁵⁶ mintegy helyettesíti az eltűnt centrumot, a vágyat, a falloszt. Az első lépés tehát az, amikor Hamlet meglátogatja Opheliát, amikor a Szellemmel történt első találkozás hatása alatt teljesen átalakul, és mintegy távolról bámulja, mint valami kiállítási tárgyat. A második lépés az, amikor a szubjektum visszautasítja, leválasztja magáról és szétrombolja a tárgyat. „Ophelia ezen a ponton a fallosz, melyet a szubjektum mint életet jelölő szimbólumot külsővé tesz és visszautasít.” (Yale, 23.) Ham-

⁵³ Szempontunkból igen érdekes Elaine Showalter feminista értelmezése Ophelia színpadi és képzőművészeti megjelenítéseiről, különösen a Delacroix litográfiáitól Laurence Olivier Jean Simmons-áig tartó romantikus ábrázolásáról, mely a női melankolikus erotómánia korábbi magyarázatát az elmebetegség felé vitte el: Elaine Showalter: „Representing Ophelia: women, madness, and the responsibilities of feminist criticism” In: Patricia Parker–Geoffrey Hartman (eds.): *Shakespeare and the Question of Theory*

⁵⁴ Shuli Barzalai: „Lacan on Hamlet: The Man Who Lost the Way of His Desire” In: *Psychoanalysis and Contemporary Thought* vol. 12, 1989, no. 2. 317.

⁵⁵ Itt Shuli Barzalai (i. m.) értelmezését követem. Előtte már John P. Muller is kidőzta Lacan hármas lépéssorát Ophelia szerepe kapcsán In: John P. Muller: „Psychosis and mourning in Lacan’s *Hamlet*, *New Literary History*, 1980, 12: 147–165.

⁵⁶ Muller, i. m.: 151.

let mintegy kasztrálja önmagát és Opheliát a „nunnery”-be, kolostorba, illetve nyilvánosházba (az elmebetegségbe és végül az öngyilkosságba) küldi. Hamlet állandóan erotikus szövegeket mond az értetlen Ophéliának, állandóan a gyermekszülésre utal, és amikor a lány vízbe fullad, a környezetét jellemző virágok is fallikus referenciával bírnak. A harmadik lépésben „a szubjektum inkorporálja a tárgyat, újraintegrálja mint a vágy tárgyát, azonban a tárgy visszaszerzése a halál és a gyász árán történik meg”.⁵⁷ A drámában ez Ophelia temetésének a színe, Hamlet ekkor fejezi ki szerelmét Ophelia iránt, a vágy tárgya és a gyász, illetve a halál elválaszthatatlanul összekapcsolódik, Hamlet igazából ettől a pillanattól indul el azon az úton, vágya visszaszerzésének útján, amely ugyan saját halálához, de küldetésének beteljesítéséhez is vezet.

Már Freud 1917-es tanulmánya, a *Gyász és melankólia*⁵⁸ felhívja figyelmünket egy olyan folyamatra, amelyben a libidó nem válik le az elveszett tárgyról, hanem az énbe húzódik vissza, introjektálja, magába olvasztja a tárgyat és azonosul vele, így a szeretetviszonyt nem kell feladni, bár ennek komoly ára van: a személy megformálása folyamatosan a hiány, a gyász keretében történik. Ezt az elveszett tárgyat találja meg Hamlet önmagában Ophelia temetésekor, és ezért, „pontosan a gyász miatt teszi önmagát Hamlet újra férfivá”.⁵⁹ A lacani gyászfogalom azt jelzi, hogy a halál következtében a tárgy, az eltűnt személy egy bizonyos értelemben anyagi erővé válik, materializálódik, mint egy luk, egy hiány a valós regiszterében, „a luk egy semmiből álló dolog”.⁶⁰ Az ilyen betölthetetlen hiány azonban folyamatosan a jelölő projekciójára törekszik, megpróbál valamit létrehozni a luk elfedésére. A gyász Lacannál – ugyanúgy, mint Freudnál a neurózis – antropológiai modellé vált, mert a *Ding*, a dolog, a reális kapcsán úgy véli, hogy „mindenki létének mélyén sokkal inkább egy kitörölhetetlen rés, egy üresség, nem pedig telítettség, bőség rejlik, és minden élet egy vázához hasonlítható, amelynek középpontja egy szakadék, egy luk”.⁶¹ Lacan megfogalmazásában: „A fazekas

⁵⁷ Barzilai, i. m.: 318.

⁵⁸ In: Sigmund Freud: *Ösztönök és ösztönsorsok*. Freud művei VI. Filum Kiadó, Budapest, 1997, 129–144.

⁵⁹ Lacant idézi Barzilai, i. m.

⁶⁰ Barzilai, i. m. 332. A mondat angol eredetije: „a thing of nothing”, ez tartalmazza a dolgok ebben az esetben meghatározó fogalmát.

⁶¹ Barzilai, Shuli: *Lacan and the Matter of Origins*. Stanford University Press Stanford, 1999.162.

éppúgy, mint önök, akikhez beszélek, egy vázát ezen üresség körül készít el a kezével, megteremtí, a mítikus teremtőhöz hasonló módon, *ex nihilo*, egy lakkal kezdve azt.”⁶² A melankólia esetében a jelölő nem tud külső kidolgozást kapni, introjektálódik, visszaprojektálódik az énbe, és narcisztikus mechanizmussal a személy belső formáit, folyamatait tükrözi, szerkeszti. A melankólia ezért és így válik szelf-teremtő mechanizmussá, ezért lesz lényeges Hamlet jellemének alakításában.

A *Hamlet* melankolikussága és a tragédia helyett a szomorújáték eluralkodásának ténye a középponti kérdése Walter Benjamin megjegyzéseinek. Benjamin szerint Hamlet halála, „melynek nincs több köze a tragikus halálhoz, mint a királyfinak Ajaxhoz, jellemző a szomorújátékra a maga heves külsődlegességében (...). Hamlet (...) mélyen be szeretné lélegezni, mint valami fojtó anyagot, a végzettel terhes levegőt.”⁶³ Hamlet, a melankolikus hős, a törésből, hasadásból lép elő, hisz „legalább egyszer sikerült a kornak, hogy megidézze azt az emberi alakot, mely megfelelt az újantik és a középkori megvilágítás belső ellentmondásának (*Zwiespalt*)”.⁶⁴ Hamlet „személyének titka benne foglaltatik abban a játékos, ám éppen ezért méltóságteljes átvonulásban, amellyel keresztülhalad ennek az intencionális térnek valamennyi állomásán, mint ahogy sorsának titka benne foglaltatik egy olyan történésben, amely pillantása számára teljesen egynemű.”⁶⁵ A veszteség, írja Lacan, lyukat üt a valósba, a kifejezhetetlen, szimbolizálhatatlan alapba, a személy magánvalóságába. É a törés, ez a lyuk azonban a jelölőt mozgásba lendíti, „a melankólia elárulja a világot a tudás kedvéért, kitartó elmélyedése azonban felveszi a holt tárgyakat szemlélődése körébe azért, hogy megmentse ezeket”.⁶⁶ Ez a jelölő azonban, „melynek hiánya lehetlenné teszi, hogy a Másik válaszoljon a kérdésedre, olyan jelölő, amely csak a te saját hússoddal és saját véreddel vásárolható meg, a jelölő, mely lényegében az elfátyolozott falosz”.⁶⁷

⁶² Lacan, Jacques: *The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960* Norton, New York, 146.

⁶³ Walter Benjamin: „A német szomorújáték eredete” In: W. Benjamin: *Angelus Novus* Magyar Helikon, Budapest, 1980, 331.

⁶⁴ I. m. 356.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ I. m. 355.

⁶⁷ Lacan, Yale, 38. Lacan *Hamlet*-értelmezésének és Walter Benjamin törés, szakadás mentén felépített melankolikus Hamletének kapcsolatával több fejezeten át foglalkozik Julia Reinhard Lupton és Kenneth Reinhard az *After Oedipus – Shakespeare in Psychoanalysis* című könyvében (Ithaca, Cornell University Press, 1993.)

A darab lényeges jellemzője, hogy át- meg átjárja a gyász. Pontosabban a nem kielégítő gyász. Lacan kimutatja, hogy a dráma egészében hiányzik a halálemények után a szükséges rituálé, a megfelelő gyász. Hamlet apját a gyilkosság után gyorsan, kapkodva eltemetik. Poloniust, erőszakos halála miatt, sietve elföldelik, és Ophelia sem kap megfelelő temetést az öngyilkosság gyanúja miatt. Igazából Hamlet részeseül majd a darab végén először megfelelő rituáléval végigjárt szertartásban, Fortinbras parancsára. A rituálék viszont – írja Lacan – „a gyász által felnyitott szakadékok (béance) mediálttá változtatják”. (Yale, 40.) „Pontosan úgy, ahogy a szimbolikus regiszterből kizárt újra megjelenik a valóságban, a veszteségből származó, a valóságban képződött luk mozgásba hozza a jelölőt. Ez a luk teret ad a hiányzó jelölő projekciójának, mely elengedhetetlen a Másik struktúrájához. Ez a pozíció egyszerre teszi lehetővé Hamletnek, hogy a cselekvés felé térjen, és magyarázatot is ad a hiány automatizált megszólalására, a jelölők önhatalmú kiadására, azaz az alvilág, a Szellem megjelenésére. A Hamlet, mondja Lacan, „az alvilág tragédiája”. (Yale, 39.) Lacan a gyász problémájának bevezetésével az Ödipusz-komplexus sokkal bonyolultabb menetét jelzi, mint azt Freud rendszerében láttuk. A freudi vágyteljesítés egyenes vonala helyett a dialektikus-tükrös reflexió működik itt, azonosulás és diskurzussá transzformálás vezérli a szereplők életútját, és a vágykielégítés aktusának helyébe a dialogikus, ismétlő és továbblépő, narratív természetű, sokszoros introjekció és projekció lép. A vágy itt erőteljesen megkapja igazi karakterét: mögötte mindig a hiány sejlík fel, természetének lényegéhez tartozik melankolikussága, megtörtsége és a törésből előbújó lényegi bensőség mélysége. Nem véletlen, hogy minden jelentős ödipális dráma voltaképpen krimi, és a megszegett törvény inskripciójának helye az apa, a Másik. A rend csak azáltal létezik, hogy van bűntett, és van elmebetegség, hogy ki lehet lépni belőle a rendetlenbe, a káoszba, a szimbolikusból, a nyelvből az imaginárius parttalan, etikátlan és patológiás azonosulásaiba.

Hamlet a dráma során folyamatosan azzal küzd és attól képtelen cselekedni, hogy minden visszahúzza az imaginárius felé, feloldja akaratát a Másikban. De a Másik vágya a fallosz viszonyában definiálódik, anyja szerelme minden szidalom ellenére is legyőzhetetlenné teszi Claudiuszt, a fallosz birtokosát. Csak halálok sorozata, Ophelia halála, anyja halála, és saját elkerülhetetlen halála az, amely érvényteleníti a falloszt. Lacan ezzel a hamleti felismeréssel zár, Hamlet és Guildenstern szóváltásából:

*Hamlet: The king is a thing–
Guildenstern: A Thing, my lord?
Hamlet: Of nothing.*

Összefoglalva: Lacan *Hamlet* kapcsán a szelf-imágó jelentős új olvasatát adja. A személy nála a vágy tükrözési, átfordítási aktusokon keresztüli (döntően metonimikus) retorizálásából ered, és Hamlet története voltaképpen a benső, az „önmaga” ilyen szomszédos másikkra történő átcsúsztatásának eseményeiből áll össze. Létünk valamiféle köztességben artikulálódik, az imaginárius anya–gyerek identifikációja és a szimbolikus apa–anya–gyerek hármassztrációs eseménye artikulálja azt a megállíthatatlan retorikai folyamatot, amelyet adott pillanatokban lefekezve, fixálva, önmagamként ismerek fel. Ez a retorikai folyamat metonimikus-allegorikus, nem hisz a lényeg lehetőségében, nem hisz a személy telítettségében, magvasságában, hanem az élet dolgai (jelölői) által metonimikusan adott olyan artikulációs-elfedő lehetőségeket lát, amelyek ideig-óráig stabilizálják a szelf körvonalait.

4. Nicolas Abraham – a Hamlet allegorikus-katakretikus konstrukciója és a Szellem szava

Már Lacan is felhívta azonban a figyelmet arra, hogy a megfelelően ritualizált gyász elmaradása nyitva, elfedetlenül tartja a valóságban megképződött rést, és ebből a jótékonyan elfedő jelölők hiányában kísérte-tek bújnak elő. Nicolas Abraham *Hamlet*-tanulmánya (és a dráma továbbbírása)⁶⁸ pontosan ezt a tényt teszi a középpontba, s ezzel radikálisan átírja nemcsak a dráma értelmezését, hanem a szelf-fogalom kereteit is.

Abraham igazából nem a drámát, nem is Hamletet, a személyt akarja analizálni, ahogy ezt Freud és Lacan tették, hanem a *befogadót*: „Hamlet analízisének új metszete szükségszerű kiegészítése a Freuddal

⁶⁸ Abraham ezt a munkáját 1976-ban írta, angolul 1988-ban a *Diacritics* című posztmodern folyóirat adta közre Nicholas Rand fordításában, értelmező tanulmányával. N. Rand: „Family Romance or Family History? Psychoanalysis and Dramatic Invention in Nicolas Abraham’s ‘The Phantom of Hamlet’”, In: *Diacritics*, 1988, vol. 18., no. 4. 20–30. Lásd még: Esther Rashkin: „Tools for a New Psychoanalytic Criticism: The Work of Abraham and Torok” In: *Diacritics* vol. 18, no. 4, 31–52.

és Ernest Jones-szal történt analízise után. Az Ödipusz-komplexus tényei és elhárító munkájának tüneti következményei megfelelően lettek diagnosztizálva. Nem így az, ami őket működőképessé és gyümölcsözővé teszi. »Kikezelték-e« Freud díványán Hamletet? Semmi okunk rá, hogy másképpen ítéljük. Amire azonban itt én vállalkozom, sokkal nagyra törőbb. Én a közönséget szeretném »kikúrálni« abból a burkolt neurózisból, amit *Hamlet tragédiája* évszázadokon át rámért.”⁶⁹

Kiindulópontja az, hogy „*Hamlet* tragédiájának utolsó jelenete a drámai cselekményt nem zárja le, egész egyszerűen csak elvágja (...), amint a függöny legördül, csak holttestek és rejtvények maradnak, oly csendesek, mint Helsingőr éjszakája (...), a néző zavart marad.”⁷⁰ Fortinbras a dráma szövetén kívülről érkezett, és jött nem volt képes katartikus hatást elérni, hiszen Dánia, Hamlet világa, minden áldozat ellenére is megválthatatlannak és folytathatatlannak bizonyult. Vajon Hamlet apjának nyugtalan szelleme elégedett volt-e ezzel a befejezéssel, ezért tért-e kísértetként vissza a dráma elején az árnyak világából? És a néző elégedetten távozik-e, hogy megszabadult a gonosztól és egyben megszabadult a kísértettől is? Aligha lehet e kérdésekre igennel válaszolni.

Hamletről mint szelfről sok mindent tudunk, az ő sorsa valamilyen értelemben lezárult, beteljesedett, magunk kapcsán viszont, akik végigéltük ezt a tragédiát, úgy érezzük, hiányokkal távozunk. Shakespeare e talányos művének egyik leghatásosabb momentuma ez a lezáratlanság, ez az értelmetlenség, a titok zavaró feloldhatatlanságának nyomasztó érzete.

Abraham értelmezése szerint a titok forrása és nyitja a Szellem, a visszajáró kísértet, a dráma „természetfeletti mozzanata”. Kétségtelen, hogy a kísértet, Hamlet apjának szelleme változtatja át a kezdés melankolikus állapotát a cselekvés kényszerének tudatává, azaz az ő felbukkanása indítja el a drámai események sorát. A szelf önkonstrukciójának

⁶⁹ Nicolas Abraham: „Hamlet fantomja avagy a hatodik felvonás, *követvén* az Igazság felvonásközét” In: Ritter Andrea–Erős Ferenc: *A megtalált nyelv*. Új Mandátum, Budapest, 2001, 81. (Az innen vett idézeteket a szövegben Abraham, Hamlet jelzéssel adom meg.) Nicolas Abraham nevét a magyar kiadás, talán szükségtelenül, eredeti magyar formájában „Ábrahám Miklós”-ként adja meg. Én ennek ellenére visszatértem a nemzetközi szakirodalomban használatos névformához, amit Abraham maga is használt.

⁷⁰ I. m. 79.

(későbbi dekonstrukciójának) van egy igen fontos pillanata Hamlet szövegében, és egyáltalán nem véletlenül pontosan a gyász aktusával, állapotával áll kapcsolatban, mintegy a gyászból születik. Az első felvonás második színében a király és királyné megpróbálják Hamletet lebeszélni gyászáról. A királyné szerint „köztudott, hogy meghal, aki él: mulandóságból öröklébe tér”. Hamlet ezt elismeri, és a királyné válaszára, hogy „Ha így van, miért látszik furcsának szemedben?” – a következőt feleli:

*„Látszik”, felség?... Hát nem!
Nekem nincs „látszik”!
Se ez a sötét köntös, jó anyám,
se a szokásos komor gyászruhák,
se erőltetett sóhajok fuvalma,
nem; se a szemek áradó folyói, se elgyötört arcok mutogatása –
a bánat semmilyen jele, alakja
engem ki nem fejez. Ez csupa látszat,
mert ilyesmit el lehet játszani.
De bennem az van, amit sose látnak –
a többi: dísz, csak kelléke a gyásznak.”⁷¹*

Hamlet arra a kérdésre, hogy miért „látszik” apja halálának ténye, az elmúlás elkerülhetetlensége oly különösnek, természetellenesnek ekkor, a szellem látogatása előtt, még nem tud tényszerűen válaszolni és válasza átfordul „az ennek és ennek látszik”-ból az „én látzom”-ba, ezzel állítja a személyes külső és a személy önreflexív bensőségének, ön-maga radikális elválasztottságának tényét (és ez valószínűleg mélyebb, de homályosabb faktor, mint a királygyilkosság rövidesen éppen a gyászolt apa kísértete által elmondott ténye). Vajon mi lehet ez a „bennem az van, amit sose látnak”? Én magam vagyok a gyász? Ez az az inherencia, amit még ekkor senki sem tud, maga Hamlet sem; nem intenció, semmiképp sem cselekvés, hanem totális, tiszta, megfoghatatlan melankólia, a modern szelf antropológiája. Olyan lelki forma, amit azonban rövidesen kitölt egy találkozás, a találkozás apja szellemével, mely esemény egyszerre tartalommal telíti a sejtést („Ó, a próféta lelkem” mondja Hamlet), és ellentmondásossá, szinte végrehajthatatlan-

⁷¹ Nádasy Ádám fordítása. Az utolsó két sor az eredetiben: „But I have that within which passes show, these but trappings and suits of woe”

ná teszi a tennivalót („A világ szétesett; átok ül rajtam, mert arra születtem, hogy összerakjam”⁷²). Az „apa szellemének megjelenése a darab elején a fiú tudását-tudatlanságát tárgyiasítja” (Abraham, Hamlet, 80.), és teljes mértékben átalakítja, átírja és törli az „emlékezés”, a memória szerkezetét, a múltat, még pontosabban: Hamlet személyes vágytörténetének korábbi artikulációit (Ophelia lesz ennek rövidesen áldozata), és egyetlen valami marad benne: apjának most megismert erőszakos halála és a bosszú küldetése. Ugyanakkor a szellem egy másik titkot említ anélkül, hogy kimondaná tartalmát: azt a bűnt, amit nem tudott megbánni, és ami miatt halála után a tisztító tűzben kell szenvednie. A találkozás végeredménye tehát kényszerű, újra és újra ismétlődő emlékezés és a mögötte rejlő, felfedhetetlen titok kettősére írja át a dán udvarban korábban is érzékelhető gyanút. Különös volt Hamlet reakciója, ahogy a Szellem távozása után monológjában az emlékezetre kötelezi magát, az emléket írásba foglalja („*My tables – meet it is I set it down*”), és az emlékezés aktusát egyenesen élete jelszavává teszi. A Szellem azzal búcsúzik, hogy „*Adieu, adieu! remember me*”. Hamlet válaszmonológja állandóan ismételgeti ezt, „remember thee”, fogadja meg kétszer is, elhatározva emlékezete („memory”) teljes átalakítását, melyben ez az emlék lesz nem csak a meghatározó, hanem a kizárólagos is. Különös az az eltökéltség is, amivel azokat, akik őt a szellemhez vezették (Horatio és a két őr), a teljes titoktartásra (azaz emlékezettörlésre) szólította fel, sőt nem elégedett meg ígéretükkel, hanem esküre kényszerítette őket, amelyhez – tulajdonképpen kéretlenül és ellentmondásosan – a Szellem, immár a föld alól, is tanúskodott. A Szellemnek, rajta keresztül a halálnak, jelentős szerepe van a memória megformálódásában: egyszerre tudást hoz (egy titok felfedésével) és radikális tudatlanságot alapít egy másik titok létének említésével és egyidejű elhallgatásával.

Abraham szerint a „drámai cselekmény valódi fősodra tehát ahhoz a legmélyebb és kifejezhetetlen meggyőződésünkhöz kapcsolódna, hogy

⁷² Nádasy Ádám fordítása. Később emlitem, hogy e híres mondatban („The time is out of joint – Oh cursed spite, that ever I was born to set it right”) Arany fordításának eleje pontosabbnak látszik, a közép-rész tekintetében viszont Nádasyé áll közelebb az eredetihez. Arany ismert változata, [„Kizökönt az idő...”] ugyanis szó szerint fordítja a »time«, az idő szót és ezzel jelzi a Szellem temporalizáló, időt átíró szerepét. Rendkívül tanulságos Derrida elemzése a sor francia fordításai kapcsán. Vö.: Jacques Derrida: *Marx kísértetei*, Pécs, Jelenkor, 1995. 27–29.

a szellem kinyilatkoztatásai hazugságok, és hogy Hamlet habozási rohamai egyaránt vívódnak a rákényszerített hamis »igazsággal« és egy »igaz« igazsággal, amit tudattalanja már régóta sejtett.” (Abraham, Hamlet, 80.) Az emlékezet tehát nem homogén, nem visszatekintés a múltra, hanem olyan szubjektív síkokat, lelki rétegeket nyithat meg, amelyek nem az önfelismeréshez vezetnek, hanem destruktív hatásúak a személyre, a szelfre. Ilyen emlék a kísértet, a fantom, mert „a tragédia szereplőinek nagy többségét, úgy tűnik, valójában valami bennük lévő idegen irányítja. Hamlet, az anyja, Claudius és Ophelia mind-mind egy gonosz sugallat áldozataiként, egy fantom bábjaiként végzik.” (Abraham, Hamlet, 79.)

A fantom igazi jelentőségének megértéséhez átfogóbb elméleti kérdéseket kellene felvetni, erre csak nagyon szűkösön van lehetőségem. A freudi elméletben a szelf-tárgyak kialakításának meghatározó vonulata az elfojtás és ezen keresztül az ödipális. Az elfojtás artikulációs mechanizmusa az álommunka folyamatát modellálja, azaz bizonyos retorikai mechanizmusokkal a vágyból fantáziaartikulációkat képez. Az álommunka retorikája persze nem parttalan, leginkább két alapvető mechanizmusa van: a metaforikus és a metonimikus. Freud felfedez azonban egy másik terepet is, amelynek ösztönei, indulatai még a vágyak, a libidó előtti rétegből, a halálösztön működéséből származnak. Ilyen a fantom. Ez „a tudattalannak olyan képződménye, amely sohasem volt tudatos – és erre jó oka volt. A szülő tudattalanjából lép át – egy még később meghatározandó módon – a gyermekébe. A fantomnak a dinamikus elfojtástól nyilvánvalóan eltérő funkciója van. A fantom periodikus és kényszerítő erejű visszatérése túl van az elfojtott visszatérése értelmében vett tünetképzés körén; úgy működik, mint a hasbeszélő, mint egy idegen alany saját mentális topográfiáján belül.”⁷³ Maria Torok definíciója a következőképpen szól: „A fantom olyan képződmény a tudattalan dinamikájában, aminek nem az alany saját elfojtásaihoz van köze, hanem a *szülői tárgy tudattalan vagy elutasított pszichikus anyagával való közvetlen empátia* révén került oda. (...) A fantom az alany számára, akiben tanyázik, idegen. (...) Azonfelül, a fantom különféle megnyilvánulásai, amelyeket *kísértésnek* nevezünk, nem közvetlenül kapcsolódnak az ösztönülethez és nem keverendő össze az elfojtott visszaté-

⁷³ Abraham, Nicolas: „Feljegyzések a fantomról – Freud metapszichológiájának kiégésítése”, In: Ritter–Erős (szerk.), i. m. 68.

résével. Ellenkezőleg, sokkal valószínűbb, hogy a fantom az alany ösztönelete akadályának formáját ölti.”⁷⁴

A fantom a szelf komponense, egy olyan szelf-tárgy, amely nem elfojtástermészetű, nem libidinális háttérből fakad, nincs saját szubjektív energiája, ereje máshonnan, a szelf szempontjából romboló, megkérdőjelező, külső forrásból származik. Abból pedig, hogy nem elfojtástermészetű, az következik, hogy nem lehet regresszióban visszamenni hozzá, a fantom ismétlődik, mint kísértet újra és újra megjelenik, cselekvési, reagálási utakat megbont, lehetőségeket szétrombol, mindig csak ő maga van. Egy szeretetszemély narcisztikus traumájának, egy valaha volt, libidinális hátterű, erőteljes elfojtásnak az átörökítése, transzgressziója. Nem genetikus (ahogy Freud próbálta a *Totem és tabu*-ban az ödipális trauma átöröklődésének folyamatát felvetni), átadása a tudattalanok kommunikációjában történik. A kommunikált tudattalan reprezentáció azonban az azt átvevő személynél más természetűvé válik, mint amilyen az eredeti trauma birtokosánál, elszenvedőjénél volt, hiszen az átvevőnél elzáródnak a visszavezetési, visszakövetési utak; nincs olyan asszociációs lehetőség, amely a metaforikus vagy metonimikus gyökerekhez vinne, hisz ezek az asszociációk egy másik emberben voltak meg lehetőségként.

A fantom ezért lesz egyfajta zárvány, maradvány, materiális dolog, lelki tárgy, azaz egy kődarab, egy *Ding* természetével rendelkezik. A fantom megtartja erős hatását, és feloldhatatlansága miatt az ismétlési kényszer hatalmával is rendelkezni kezd, idegen test, hasbeszélő, amelynek léte újra és újra az íráshoz, az inskripcióhoz hasonlónak bizonyul, a „fantomot szavak táplálják” (Abraham, Hamlet, 70.), sőt vannak „fantomogén szavak”. (Abraham, Hamlet, 70.) Retorikai szempontból Abraham értelmezésének az a lényeges üzenete, hogy a *Hamlet* nem érthető meg szimbolikus, metaforikus vagy metonimikus relációkban, mert nincs jelen az a személyes lényeg, az a szomszédos valóság, amely a vágyak elrejtőző, transzformálódó artikulációját végső soron megalapozza. A Szellem furcsa mód egyszerre felnyitja és lehetetlenné teszi az időt, azaz radikálisan és ellentmondásosan temporalizál. Felnyitja az időt azért, mert megadja Hamletnek a cselekvés irányát, az időbe tolja át a gyászban, melankóliában fogant mo-

⁷⁴ Maria Torok: „Egy félelem története: a fóbia tünetei – az elfojtott visszatérése vagy a fantom visszatérése?”, In: Ritter–Erős (szerk.) i. m. 74.

dern szelfet.⁷⁵ Másrészt értelmetlenné teszi Hamlet halálát, a bosszút, mert minden mögött valami olyan, időben Hamletnél korábbi rejtőzik, olyan titok érzékelhető, amely a jelenben megoldhatatlan. „A kísértetnek több ideje van” – írja Derrida.⁷⁶ Allegorikus és katakretikus, azaz egy mélységesen és megállíthatatlanul dekonstruktív mozzanat írja át az egész drámát, teszi zárójelben a szelf lehetőségét. Apró, figyelmeztető jelek vannak csak: miért pontosan abban a páncélban jelenik meg Hamlet apja, amelyben legyőzte a norvég királyt? Az az esemény kétségtelenül akkor történt, amikor Hamlet született, tehát amikor Hamlet személyes létideje felnyílt. Abraham ad egy magyarázatot: a titok szerinte az, hogy Hamlet apja az öreg Fortinbrast eláruló Polonius segítségével egyáltalán nem hősi harcban, hanem mérgezett karddal győzte le ellenfelét, ez volt az ősi, kimondhatatlan és pokolian kínzó titok, az átöröklött, fantomizált múlt (ennek a mérgét cseppenti az öreg Hamlet fülébe Claudius), és ennek feloldására – a néző kikúrálására – törekszik Abraham azzal, hogy a *Hamlethez* egy hatodik felvonást csatol, melyben Hamlet életre kel és leleplezi apja szellemét.⁷⁷

Derrida is azt javasolja, hogy „mániákusan üldözni kell a kísértetet, exorcizálni egy önmagában ártónak tudott hatalom lehetséges visszatérését”.⁷⁸ A kísértet elűzésére Abraham szerint egyedül Fortinbras alkalmas, az ifjú, akinek megölték apját, aki így megszabadult egy tehertől, és akire feladat szakadt e késői órában. Tudja az öreg Hamlet titkát, tudja a saját apja titkát, tehát egyedül ő nem védtelen a fantommal, a kísértettel szemben. Abraham szempontjából mégiscsak igaza van Albert Ludwignak, akit Walter Benjamin idéz kritikusan, hogy „valaki másnak eszébe

⁷⁵ Más irányból, de hasonló következtetésre, a kizökkenség és a temporalizáltság jelentőségének felismerésére jut Goethe kapcsán Sándorfi Edina is „Wilhelm interpretációjának központi elemét a kizökkenségre, a rend(szer) megbontására, a törés megtörténésére utalás alkotja” i. m. 1.

⁷⁶ Derrida, Marx, i. m. 109.

⁷⁷ Helyhiány miatt akkor sem értelmezhetem Abraham kiegészítésének üzenetét, ha ez igazságtalanul hihetlenné teszi megoldását. Számomra az igazi kérdés nem is ez, hanem az, hogy kell-e, szükségszerű-e az, hogy a darab minden szétfutó, dekonstruktív elemet logikus, érthető összefüggéssé változtasson. Azaz eltüntethetők-e a kísértetek, vagy csak letagadni lehet őket, a tudattalanul örökített tartalom, a bennünk rejlő inskripció vajon nem több-e, nem ömlik-e túl azon, ami önmegértésünkben valaha is rendelkezésünkre áll.

⁷⁸ I. m. 107.

juthatna, hogy egy *Fortinbrast* írjon egy *Hamlet* után”.⁷⁹ Kétségtelen, a *Fortinbras* nem lenne szomorújáték, és kétségtelen, hogy a szelf olyan egységét sejtetné, amely a recepció későbbi századaiban aligha védhető.

Említettem, hogy Hamlet milyen élesen reagált anyjának a kérdésére, hogy mi és miért „látszik”. A Szellem viszont beköltözött abba a bensőségbe, ami a gyászmunka nyomán keletkezett, és ami Hamlet legszemélyesebb lényege⁸⁰ volt. De vajon egy kísértet látható vagy láthatatlan? „Seems, madam? nay it is, I know not »seems« (Látszik, asszonyom? nem, ez van, én nem ismerek látszást)” – mondta Hamlet még a Szellemmel történt találkozás előtt. A kísértet azonban egy furcsa látás, olyan, aminek léte bizonyos, látszása viszont egyáltalán nem szükségszerű. Horatio, az örök és Hamlet látják, a királyné viszont nem, amikor az Hamletnek újra megjelenik. Hamlet apja mindent látott, azt is, hogy mi történt vele, miközben a kertjében aludt, látta, hogyan halt meg ő maga, s teste mint torzult el a mérge hatására, pedig akkor se élő, se halott nem volt. A kísértet „egy bizonyos láthatóság frekvenciája (...) egy láthatatlan láthatóságé (...), ezért marad *epekeina tész ousziasz*, a jelenségen vagy a létezőn túli.”⁸¹ Ő az, aki mindent lát, maga a látás és a láthatatlanság, aki „mindenekelőtt *minket* lát, a szeme mögül, *rostélyhatás*, néz minket, mielőtt *őt* látnánk, vagy látnánk egyáltalán.”⁸² Derrida elemzésében⁸³ a fantom további tulajdonsága egyrészt a beszédmód színpadiassága és a láttató tűnődés [spéculation spectacularisante – a

⁷⁹ In: Benjamin: A német szomorújáték, i. m. 330.

⁸⁰ Derrida írja, hogy „A gyász mindig egy lelki sérülést követ (...) a gyász munkája nem egy munka a többi között, hanem maga munka”. Derrida itt Marx kísértete kapcsán nem az álommunka munkafogalmára utal, de a gyászmunka, mely már a freudi gyászfogalomban is megjelenik, egyértelműen köthető Derrida gondolatmenetéhez, hiszen azzal folytatja, hogy a munka „a traumához, a gyászhoz, az elsajátítás idealizáló ismételtettségéhez, tehát a kísérteties spiritualizálásához köti, mely minden *tekhne*ben munkál” i. m. 108.

⁸¹ Derrida, i. m. 111.

⁸² Uo. (A felemelt sisakrostély kétségtelenül *Hamletre* utal vissza.)

⁸³ Különösnek tetszik, hogy Derrida Marx-könyvében nem említi N. Abrahamot, holott jól ismerte munkásságát, két könyvéhez is előszót írt: Jacques Derrida: „Me – Psychoanalysis” *Diacritics*, March 1979, 4–12.; és uő.: „Fors: The English Words of Nicolas Abraham and Maria Torok” In: N. Abraham–M. Torok: *The Wolf Man’s Magic Word: Cryptonymy*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986, xlviii–li. Abraham fantomfogalma kétséget kizáróan befolyásolta Derrida Marx-könyvének kísértetfogalmát.

spektakuláris spekuláció – mondhatnánk], másrészt a kísértet látogatásainak ismétlődése, ismétlés jellege.

A *Hamlet* Szellemének fantomhatása azonban már Abraham előtt, Goethe *Wilhelm Meister*ében is felmerült. Goethe is jelezte, hogy Hamlet mellett egy másik jelentős, olykor Hamletnél is fontosabbnak tűnő figura is szerepel a történetben: Hamlet apjának szelleme. Érdekes, ahogy Wilhelm társulata a színházi megjelenítés feladatával küzd: az első előadáson a Szellem szerepét nem előre kijelölt színész játssza (nem lehet hozzá megfelelő színészt találni (!) – mondják), hanem titkos varázserők lépnek működésbe, és ezek ígérik meg a Szellem megfelelő színpadi prezentációját. Ezt a misztikus megjelenítést a később kimondott valóság is erősíti, miszerint a Szellemet a regény egy meglehetősen titokzatos figurája, az abbé játszotta el. De lehet-e az apát, a vele szükségszerűen asszociálódó Istent szimbólumban megjeleníteni? Totalizálható, jelenbe vonható-e az apai princípium, vagy megmarad egy folytonosan fellépő, temporalizált feszültségben? Wilhelm regénybeli rendezése szerint a Szellem testi, színpadi megjelenése a színpadon felfüggesztett, Hamlet apját ábrázoló képhez hasonló, vagyis a színpadon megjelenő Szellem (a mai színész) egy kép képe, amely mögött egy olyan eszmény, az apai pozíció eszménye (vagy még pontosabban: fogalma) van, amelynek megjelenítésére, szimbolizálására semmiféle testi megjelenés sem megfelelő, hanem valamiféle mimikri szükséges. A két színházbarát is – az előadás után – pontosan ezt a jellemzőjét, a képre való hasonlatosságot emeli ki. Bonyolítja a helyzetet a többi szereplő eltérő Szellem-recepciója: Hamlet a szellemre néz, a királyné a képre. A kép egy korábbi idő valóságos személyét rögzítette, a Szellem színpadi megjelenésének kötődése a korábban, még életében festett képhez ezért a királyné számára kimozdítja, temporalizálja a mögöttes értelmet, felbontja a szimbolikus konstrukciót, és egy allegorikus narratívát épít fel, amely a regényben, mint téma, többször is visszatér. De még Hamlet számára is allegorizálódik a Szellem, hisz nem gyermekkorra emlékeit idézi, hanem egy igazából sosem látott képet lát a norvég királlyal vívott párbaj idején viselt páncélban megjelent apáról – melyet azonban a történelem szempontjából reprezentatív megjelenésként kell számon tartani, hisz az nem más, mint voltaképpen epitáfium, egy inskripció. Vannak tehát olyan archetipikus eszmények, amelyek nem rögzíthetők a különöség szintjén, mert lényegi üzenetük olyan súlyú, hogy túlnő minden lehetséges tárgyi megjelenítésen. A Goethe-regényben a Szellem a fátyol otthagyasával és a fátyol szélén olvasható felirat-

tal is egyértelműen titokzatos, allegorikus figuraként alapítódik meg. A fátyol jelensége mint olyan, szándékosan nem szimbolikus, hiszen pontosan a szimbólum szándékának (a megmutatásnak, a kifejezésnek) az ellentétére, az elfedésre szolgál: akit elfátyoloznak, azt nem szimbolizálni, hanem elrejtteni akarják, mert van benne valami félelmetes, transzcendens, ijesztő. Nem érdektelen és logikátlan ezért az a hatás, melyet a szellem a közönségre gyakorol. Míg Wilhelm Hamlet-alakítása „bámulatot” vált ki a közönség körében, a Szellem „általános borzadást” kelt: a Szellem fenséges. Valószínűnek tartom, hogy pontosan ezt az utóbbi, az allegorizálódó, elcsúszó szimbólumélményt említi Goethe abban a korábban már idézett szövegben, amikor bizonyos képeket „kétszeresen gonosz, szimbolikus-misztikus szörnyeknek”⁸⁴ nevez.

Kétségtelen, hogy „az allegorikus forma (...) tisztán mechanikusnak hat, olyan absztrakciónak, amelynek eredeti jelentése még »árnyékképénél«, az allegorikusan megjelenített dolognál is illékonyabb; olyan nem anyagi alakzat, mely egy minden szubsztanciát nélkülöző, pusztán fantomot reprezentál.”⁸⁵ De Man e mondata kapcsán beszél aztán Derrida az „amnézikus memóriáról, az »emlékezz rám« és a titok miatt »felejts el engem« kettőséről”.⁸⁶ Goethe a Szellem ilyen szerepeltetésével pontosan azt jelzi, amire Abraham is utalt: a pszichoanalízis kikúrálta Hamletet, de nem kúrálta ki a nézőt.

Összefoglaló helyett

A *Hamlet* alig belátható hatalommal rendelkező őskép, mely újra és újra új retorikai konstrukcióba épül, amikor egy új megértési, értelmezési igény formálódik meg iránta. Shakespeare művének pszichoanalitikus értelmezéseiből követtünk végig hármat. Az első, Freud interpretációja, a dráma mélyén az Ödipusz-komplexus én-teremtő és én-romboló lényegét fedezte fel, mintegy metaforikusan, szimbolikusán gondolta el a benne rejtőző szelfet. Lacan a vágy esszencialitása, „logocentrizmusa” helyett úgy olvasta a *Hamletet*, mint az elcsúsztatott, átjátszott, me-

⁸⁴ Goethe: *Antik és modern i. m.* 735.

⁸⁵ Paul de Man: „A temporalitás retorikája”. (Ford.: Beck András) In: Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor, Pécs, 1996, 11.

⁸⁶ Jacques Derrida: *Mémoires Paul de Man számára.* József Könyvek, Budapest, 1998, 100–101.

tonimizált vágyat, felfedezte azt, hogy a szereplők nem magukat, hanem a bennük artikulált, mástól származó vágyat keresik, és saját szelfjüket ezen idegen, de önmagukba épített, introjektált vágy nyomán próbálják összeszerkeszteni. Ezért lett Lacan értelmezésében a gyász és a benne reprezentálódó introjekció-projekció kulcsszerepű. Nicolas Abraham két szempontból írta át a *Hamlet*-olvasatokat. Egyrészt felfedezte, hogy a kísértetnek, Hamlet apja szellemének meghatározó, de semmiképp sem racionális szerepe van a drámában. A Szellem egy fantom, egy allegorikus-katakretisztikus képe valami rég elrejtettnek, egy transzgenerációs titoknak. Éppen emiatt Abraham számára a *Hamlet* nem oldható meg abban a szövegkeretben, amely Shakespeare-től maradt ránk; egyszerűen kiegészítésre szorul; nem róla kell beszélni, hanem tovább kell írni; így születik meg a hatodik felvonás. Abraham megoldása azonban pontosan ugyanannyira a megoldás lehetetlenségének kijelentése is. Semmi biztosítékunk sincs arra, hogy titka leleplezése után a Szellem nem tér többet vissza, vagy hogy Hamlet nem válik kísértetté, és hogy nincs még eddig nem érzékelt, de most útjára induló titok. Freud kimutatta, hogy a kultúra voltaképpen elfojtások, szublimálások tárháza. Kérdés, hogy a kultúra ugyanilyen logikával milyen mértékben tárháza a fantomoknak, kísérteteknek. Szelf-tárgyaink nem telítődtek-e beláthatatlan mértékben fantomokkal, megoldhatatlan, a halálöszton makacs ismétlődésével működő, materiális inskripciókkal, melyek felülírnak minden narratívalehetőséget, koherens vágyat és azok metaforikus-szimbolikus vagy éppen metonimikus megvalósítását? Létezik-e „performatív értelmezés, olyan értelmezés mely átalakítja azt, amit értelmez”,⁸⁷ vagy láthatatlanul és kivédhetetlenül áldozatai vagyunk a háttérben működő retorikai mechanizmusoknak? Marx a XI. Feuerbach-tézisben állította a cselekvés és történet lehetőségét, azt, hogy „A filozófusok a világot különbözőképpen értelmezték, a feladat az, hogy megváltoztassuk”.⁸⁸ A fantom azonban, éppúgy, mint a halálöszton, akkor is a történet lehetőségének radikális visszavonása, ha maga kisebb történetekből áll. Ezek a történetek ugyanis destruktív, dekonstruktív tárgydarabok, ismétlésbe zárt monotonáiak, amelyek éppúgy változatlanul térnek vissza, mint legmakacsabb és legjijesztőbb kísérteteink.

⁸⁷ Derrida, i. m. 60.

⁸⁸ Karl Marx: *Tézisek Feuerbachról*. MEM 3. köt. Kossuth K., Budapest, 1960. 10. Marx gondolatát Derrida nyomán idézem, de a fantom szempontjából másféle, talán elentétes irányban viszem tovább.

A PSZICHOANALÍZIS MINT „AZ ÖDIPUSZ VALLÁS THEOLÓGIÁJA”

Az úgynevezett Rapaport-levelek egyik értekező betétjéről

Lengyel András

1. Az úgynevezett Rapaport-levelek érdemi földolgozásával még adós a József Attila-kutatás. A szöveg – pontosabban: annak egy része – ugyan több mint egy évtizede, 1992 óta hozzáférhető, de mind a közlés módja, mind elsődleges interpretációja problematikus. Már maga a szöveg közreadói meghatározása („Rapaport-levél”) is félrevezető. Horváth Iván – a szakma addigi hivatkozási gyakorlatával szakítva – nem levelekről, azaz több önálló szövegről beszél, hanem egyetlen, összefüggő szövegről. Ez azonban félreértés; a szövegkorpusz nem egységes, koherens szöveg, hanem több, különböző időpontban írott egyes gondolatmenet formálisan is elkülönített, ám utólag összekapcsolt halmaza. (E vonatkozásban érdemes szem előtt tartani, hogy e szövegek kapcsán maga József Attila is „levelekről” beszél. Az utolsó levél zárópasszusa *expressis verbis* kimondja ezt: „Nem volna jó, ha maga nekem a fontosabb, az érzése szerint fontosabb részek megjelölésével visszaküldené nekem [!] *e leveleket?* Én nem olvastam át *őket*, de most [...] érdekesnek találom *őket*” [József Attila 1992. 382. Kiemelés L. A.])

A több elemből így összeálló levélsorozat ezen túl is több problémát vet föl. Első darabja, kikövetkeztethetően, 1934. április 18-a és 28-a között született (vö. Lengyel 1996. 89), további három levél pedig – József Attila saját keltezése szerint – április 28-án, május 8-án és 9-én, majd május 11-én íródott. A keltezett levelek megvannak, az „első”, kikövetkeztetett keltű levél eleje azonban hiányzik. Ez a csonkaság komoly gondot okoz.

(1.) Nem dönthető el, hogy a csonkán ismert levél vajon valóban az időben első levél részlete-e, avagy ezen kívül volt még egy vagy több levél. Amit tudunk, az az utóbbi lehetőség mellett szól. Tudjuk ugyanis, hogy Rapaport Samu József Attilának adott „fölhatalmazása” április 15-én íródott, de csak 18-án került postára. Ezt a levelezőlapot pedig, amelynek alapján a költő hozzákezdhetett levelei megírásához, József Attila 19-én, legkésőbb 20-án már megkapta. Ha tudjuk (márpedig ez Rapaport levelezőlapjából félreérthetetlenül kiderül), hogy április közepén József Attila gyors egymásutánban három levéllel is ostromolta analitikusát (vö. Lengyel 1996. 88), akkor nem valószínű, hogy Rapaport doktor beleegyezését és intencióit 19-én vagy 20-án megkapva, még több mint egy hetet várt volna problémái önmagából való kiírására. Sokkal valószínűbb, hogy Rapaport lapját kézhez kapva mindjárt, azaz már 20-a körül belekezdett az írásba. Ha pedig ez igaz, akkor az is valószínű, hogy a 20-a és 28-a, azaz „első” és „második” levele között nem tartott több mint egy hetes szünetet, hanem – legalább – még egyet írt. Azaz a levélsorozat elejéről legalább másfél levél hiányzik.

(2.) Ez a csonkaság nem pusztán mennyiségi kérdés, nemcsak arról van szó, hogy néhány gépelt lapnyi szöveggel kevesebbet ismerünk. Az igazi gondot az jelenti, hogy éppen a levélsorozat nyitó darabjai hiányoznak. Azok a részek, amelyek – a dolog természete szerint – a levélsorozatot kiváltó *alapproblémát* exponálják, amelyek tehát a legtöbb, leglényegesebb információkat szolgáltatathatnák számunkra. Ennek hiányában azonban a levélsorozat egész értelmezése némileg a levegőben lóg, bizonytalan, az értelmező spekulációkra kényszerül.

(3.) Valószínű, hogy ez a helyzet nem egyszerűen a véletlen játéka-ként alakult ki, hanem Rapaport doktor tudatosan tüntette el a – vélhetően kényes tartalmú – levélrészeket. Erre enged következtetni az a tény, hogy előbb, még a harmincas évek végén a baráti köréhez tartozó – s Juhász Gyula önkéntes titkárnőjeként, bizalmasaként megismert – Kilényi Irma kérését hárította el (Lengyel 1997. 195), majd, már a háború után, az immár irodalomtörténeti klasszikussá lett költő „hivatalos” monográfusáét, Szabolcsi Miklósét is. Élete vége felé pedig, immár bekövetkező halálával számolva, az orvosi titoktartás és az irodalomtörténeti klasszikus megismerhetőségének biztosítása közötti konfliktust felemás módon, egyszerre adva és megtagadva az információt, oldotta föl. A levélsorozatot régi, még a húszas években, Szegeden megismert családi bizalmasukra, a Juhász Gyulát is, József Attilát is régtől és jól ismerő Magyar Lászlóra bízta – de előzetes „cenzúra”, megrostá-

lás után. Magyar László második feleségének lányától, Lövész Tibornétól tudom, hogy az idős Rapaport – gyermektelen lévén – dolgait részben elajándékozta (például néhány, Etsy Emiliával kapcsolatos anyagot a szegedi múzeumnak adott), részben – egészségügyi sétái alkalmával – szándékosan elhagyogatta. (Ez utóbbira jellemző példa, hogy egyszer egy ligeti padon szándékosan „ottfelejtett” könyvcsomagját egy segítőkész, jóindulatú fiatalember utána vitte, meghiúsítva ezzel akcióját.) József Attila analitikus anyagát azonban, úgy látszik, sem elajándékozni, sem sorsára hagyni nem akarta, ezért – föltehetően Magyar László baráti kapacitálására – egy megrostált anyagot bizalmasára bízott. A kéziratokat Magyar előbb csak tanulmányozásra kölcsönkapta (Magyar, zárolt anyagként, ekkor, 1969 tavaszán ajánlotta föl az anyag lemásolásának lehetőségét az OSZK kézirtárának), majd – Rapaport 1970. januári halála után – megörökölte. Ő döntött úgy, hogy a kéziratokat, legalábbis azokat, amelyeket Rapaporttól megkapott, közgyűjteménybe juttatja. A leletmentés tehát az ő érdeme, de Rapaport Samu előzetes kontrollja fölött neki sem volt hatalma.

(4.) További probléma, hogy a levélsorozat szerzői keltezései, valamint a levelek egyes, már Horváth Iván által is érzékelt visszautalásai alapján föltételezhető, hogy a sorozatból más időpontokból, például május elejéről is hiányzik egy vagy több levél. E hiány oka alighanem szintén Rapaport cenzúrája lehet.

Az is problémát jelent, hogy a Rapaport-levelek eredeti gépiratos lapjainak sorrendje a közlő, Horváth Iván szerint sem teljesen megnyugtató. A közölt szöveg egységes szöveggé váló fölfogása és ilyenként való interpretálása tehát egyelőre legalábbis kockázatos.

2. Ám annyi mindent összevetve bizonyos, hogy a levélsorozat semmiképpen nem egynemű, homogén szöveg. Az eltérő szövegrészek hol jobban, hol kevésbé jól, de elkülöníthetők – azaz többféle részelemzés lehetősége is adott. Ezek a részelemzések persze bizonyos mértékig provizórikus eredményre vezethetnek csak, hiszen a levélsorozat egészét átfogó, tagolt, de mégis egységes interpretáció óhatatlanul megváltoztatja majd a részelemzések státuszát, beleillesztve azokat egy szélesebb perspektívába. Ám a már most elvégezhető részletelemzéseknek így is megvan a jelentőségük és szerepük: megkönnyítik a további vizsgálatot egy-egy területen, szilárd alapot adva az értelmezési folyamatnak. Az alábbiakban ezért az egészről való kockázatos beszéd helyett egyetlen szövegrészletet kísérlek meg értelmezni – ez, Horváth Iván

közlésében, a 136. sortól a 192. sorig terjedő rész, s ez az 1934. április 28-án íródott levél egyik jól elkülönülő, szerves gondolatmenete.

3. A Rapaport-leveleket a József Attila-irodalomban mint a *Szabad-ötletek jegyzéke* felé vezető út egyik állomását szokás kezelni. E vélekedés nem is alaptalan, hiszen mint a pszichoanalitikus iratok mindegyike, ez is erősen szubjektív hangoltságú írások sorozata, s bizonyos, hogy e levelek valamiképpen előkészítik a *Szabad-ötletek jegyzékében* foglalt gondolatmeneteket és eljárásokat. Ezúttal mégsem erre a kétségkívül meglévő összefüggésre fordítok figyelmet, hanem egy másik, éppen ellenkező irányba mutató összefüggést állítok elemzésem középpontjába.

Az előbbieken megjelölt szövegrész ugyanis sokkal inkább tekinthető pszichoanalitikus, vagy még inkább meta-pszichoanalitikus értekezésnek, semmint kontrolálatlan szabad asszociációk sorozatának. Egy, az értekező stílusból kieső, a nemi aktust nyersen nevéen nevező félmondatot (171–172. sor), valamint bizonyos – később még említendő – rejtett, de kielemezhető személyes érdekeltséget leszámítva ez a szövegrész szabályos értekezés, mondhatnánk minisszé. Ha kiemelnénk, s önállóan közölnénk, helye lehetne egy József Attila tanulmányait közreadó kötetben is. Nyelvezete is, absztrakciós szintje is magas fokú reflektáltságról árulkodik. Igazán érdekessé, sőt jelentőssé éppen a szövegrész jellegének sajátos kettőssége teszi. Az értekező stílusból való egyszeri, nyers kiszólása, az önmagára vonatkoztathatóság sok-sok jele (például az elemzett neurotikus „*férfi*neurotikusként”, azaz önmagával való implicit azonosítása, az apa–anya–gyerek reláció középpontba állítása, a szorongásos eredetű regresszió mibenlétének keresése stb.) arról árulkodik, hogy ez az értekezés olyan esettanulmány, amelynek szerzője önmagát tekinti megértendő és magyarázandó esetnek, ám közben általánosított, teoretikusan megformált tapasztalatokat közöl.

Könnyű belátni tehát, hogy e szövegrész egyfelől pszichoanalitikus öndiagnózis, másfelől – mint látni fogjuk – pszichoanalízis-kritika. Úgy él a pszichoanalitikus elmélet kínálta inspirációkkal, hogy közben felülbírálja, sőt már-már leleplezi azt. Igaz, ez a kritika, bár igencsak radikális, itt mégis keretek között marad, a teljes elvetésig nem jut el, sőt nem is akar eljutni. De éppen e teoretikus ambivalencia megjelenítése, s így megérthetővé tétele révén kulcsként szolgál a későbbi, alapvetően ambivalens, ám kiindulópontjuktól már jórészt elszakadt, eredetüket így önkéntelenül is elfedő, úgynevezett analitikus iratokhoz.

A szöveg, ha közelebbről szemügyre vesszük, analitikusan orientált szöveg, de nem a teória egyszerű alkalmazása, hanem a saját analízise fölötti elégedetlenség általánosított kimondása, s így egy „új” magyarázó elmélet megalkotása. Alapkérdése ez: „Mi az agresszió, illetve mi az, amit a neurótikus olyan támadási kedvnek érez, amelyet vissza kell tartania?” (József Attila, 1992. 361–362., 136–137. sor) Ebben a kiindulópontban több minden érdekes. Érdekes mindenekelőtt az, hogy József Attila itt önmagát neurotikusként ismeri el, ezt az állapotot azonban, ahogy egy későbbi utalása (152–153. sor) jelzi, élesen megkülönbözteti a pszichózistól: amiről ő beszél, az szerinte „csak” *pszichoneurózis*. Figyelemre méltó az is, hogy az őt érdeklő agressziót elkülöníti a „vetélytárral szemben fellépő agresszió”-tól (137–138. sor), valamint „a félelemből visszatartott agresszió”-tól (139. sor). Őt igazában az agresszióknak csak a *szorongásos* fajtája érdekli (139–140. sor).

Saját szorongásaira magyarázatot keresve valójában az a lelki dinamika foglalkoztatja, amelynek eredménye a szorongás. Ennek a szorongásnak az okaként pedig az analitikus elmélet (s nyilván Rapaport előszavas magyarázata) szerint az Ödipusz-konfliktus jöhetne szóba. Ám ezt a lehetőséget József Attila elveti, illetve azonnal másodlagossá fokozza le. Szerinte ugyanis „[e]nnek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtévesztő [...] okként járul az apa személye” (141–142. sor) – igaz, ez az ok, éppen „megtévesztő” szerepe révén „erősen ható ok”-ként működik. A lényeg azonban éppen az, hogy szerinte az analitikus elmélet Ödipusz-teóriája álmagyarázat; nem magyarázza a szorongás eredetét, hanem végső soron inkább gerjeszti, generálja azt. „Az ödipusz-konstelláció (sic!), illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mitológiák. Az ödipusz konfliktus tudományossá tett mithosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány, nevezetesen a pszichoanalízis nem hogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogyan a mithikus, vallásos hitnek nem a lebontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a *theológia*. A pszichoanalízis freudi formájában a neurótikusok ödipusz-vallásának a *theológiája*” (143–150. sor).¹

¹ József Attila következetesen kisbetűvel és külön szóban írja leveleiben az Ödipusz-komplexus és az Ödipusz-helyzet kifejezéseket. Az idézetekben természetesen az ő írásmódját használom.

Az idézett rész egésze József Attilánál alá van húzva; kiemelt, elvi jelentőségű tézis tehát. S ha jól meggondoljuk, csakugyan fontos fölismerés mondódik itt ki, mind elmélettörténetileg, mind a személyes élettörténet szemszögéből. A freudi pszichoanalízisnek ez a kritikája elmélettörténetileg abba a vonulatba illeszkedik bele, illetve azt előlegezi meg, amelyet több évtizeddel később Martin Heidegger fogalmazott meg legélesebben. „Freud – mondja Heidegger – a tudatos emberi jelenségeket illetően is azt feltételezi, hogy azok hiánytalanul megmagyarázhatók, azazhogy a kauzális összefüggések kontinuusak. Minthogy ilyesmi nincsen meg a »tudatban«, fel kell hogy találja a »tudattalant«, melyben a kauzális összefüggések hiánytalanul meg kell legyenek. Freud posztulátuma szerint a lelki teljes egészében megmagyarázható, s itt magyarázat és megértés azonosítva lesznek. *Ez a posztulátum nem magukból a lelki jelenségekből származik, hanem az újkori természettudomány posztulátuma*” (Heidegger, 1987. 260., idézi Vajda, 1993. 5. Kiemelés L. A.).

E problémakör részletes kifejtése és megtárgyalása természetesen igen messzire vezetne el, s itt erre most sem alkalom, sem lehetőség nem kínálkozik. Mondandónk szempontjából azonban talán erre nincs is szükség. Elég, ha azt szögezzük le, hogy József Attila pszichoanalíziskritikájának lényege – hogy tudniillik az analitikus elmélet saját problémáját gerjesztő, sőt megkonstruáló jellegű – nem pusztán a költő *ad hoc* ötlete volt: ahogy az elmélettörténet tanúsítja, az analitikus elmélet lehetséges kritikájának egyik centruma mindenképp itt keresendő.

Legalább ennyire fontos szempontunkból az is, hogy az „Ödipuszvallás” József Attila-i kritikája szubjektív *vallomás* is. Annak „beismerése”, hogy – bár különböző időpontban írott analitikus szövegei telítve vannak „ödipális fantáziákkal” – ezek az édesanyjával kapcsolatos szövegrészek többnyire nem empirikus lelki realitások *közvetlen* dokumentumai, hanem elméletileg orientált *konstrukciók*. Ezt itt, a Raportlevelek adott pontján, József Attila teljes világossággal ki is mondja: „ha az ödipusz helyzet valóságos volna, illetve ha az ödipusz helyzet váltaná ki a neurózist, akkor nem volna gyógyítható semmilyen pszichoneurózis, melyet nem tévesztek össze a pszichózissal” (151–154. sor). Igaz, ismeri el, „[a]z ödipusz konstelláció tényleg él a neurótikusokban”, de szerinte nem mint közvetlen adottság, hanem csak „mint megoldási vágy”, tudniillik a neurotikusok – véli József Attila – úgy gondolják, ennek „realizálás[a] oldaná meg problémájukat”. Ám, teszi mindjárt hozzá, a neurotikusok „ugyanakkor érzik, hogy ez lehetetlen megoldás, tehát érzik, hogy *lényegében nem az ödipusz helyzetről van szó, hanem ép-*

pen az a baj, hogy beleélték magukat az ödipusz helyzetbe” (153–157. sor. Kiemelés L. A.).

A freudi elmélet kritikája azonban, érdekes, de nem logikátlan módon, József Attila számára nem jelentette egyben az analitikus gyakorlat elvi elvetését is. „A pszichoanalízis freudi formájában” szerinte, mint láttuk, „a neurótikusok ödipusz-vallásának a theológiája”, ám ehhez mindjárt hozzátette: „Gyakorlatban szerencsére nem az” (150. sor). Sőt törekvése, jól láthatóan, elsősorban éppen arra irányult, hogy maga számára is tisztázza, milyen „úton segíthet az analízis” (157. sor).

Ebből a szempontból roppant tanulságos, hogy a Rapaport-levelek most tárgyalt részlete az analitikus szituáció leírását, mondhatnánk fenomenológiai jellemzését is adja. „Az analitikus szituáció létrehoz egy olyan helyzetet, mely megfelel az endopszichikus ödipusz helyzetnek. Midőn [a neurotikus] ezt felismeri, visszaszalad a múltba, hogy ottani ödipusz helyzetét idézze fel neurózisa védelméül. S csak az a gyógyulás, hogyha belátja, hogy lényegében ott sincs ödipusz helyzetről szó, hogy már akkor félreértette saját magát” (158–162. sor).

Ebben a jellemzésben megint több minden érdekes. Érdekes mindekelőtt az, hogy az Ödipusz-helyzet itt ismételtelen mint származékos, mesterséges konstrukció jelenik meg, s ezt a konstrukciót maga az analízis hozza létre. (Ez egyébként teljes összhangban van korábbi okfejtésével, voltaképpen a korábbi elvi tézis konkretizálása.) Mint szubjektív vallomás, érdekes az is, hogy itt megkapjuk a „múltba való visszaszaladás” lelki indoklását; s nem is kétséges, hogy József Attila itt saját múltja felé való visszafordulásának, az emlékező, sőt az emlékekbe önmagát tudatosan beleásó magatartása eluralkodásának magyarázatát adja. S érdekes az is, hogy – ha jól értjük okfejtését – a neurotikus beállítódást sajátos *önfélreértésként* határozza meg.

Az a mód, ahogy a neurotikus önfélreértésnek ezt a dinamikáját leírja, igen tanulságos – s önjellemezésnek is kitűnő. A neurotikus, írja, már kezdetben „félreértette saját magát, mégpedig azért értette félre, mert saját vágyaival és akaratával más személyeket ruházott fel, létrehozta – kivétítve magából – az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe megteremtette ezeknek eleven személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában, melyet éppen a későbbi helyes belátás alapján fojt el, és nem pusztá, az apa hatalma által keltett félelemből, a valóságnak ezekkel az általa sűrített kivonataival, szimbólumaival viaskodik. A környezet ebben a sűrítő szimbólumalkotásban akaratlanul is segítségére siet, mert az

apa és az anya személyének jelentőségét túlhangsúlyozza. Csakhogy mást ért apa és anya alatt a környezet, mint a gyerek.” (162–171. sor).

Vitakérdés lehet, hogy az önfélreértésnek ez az itt bemutatott dinamikája mennyire általános érvényű, s vajon nem az apját lényegében nem ismerő, az anyját pedig korán elveszítő költő speciális esete íródik-e le. Önmagára, saját helyzetére vonatkoztatva azonban, úgy vélem, mindenképpen magyarázó értékű az apa- és anyaszimbólum képzésének ez a lelki dinamikája. S figyelemreméltóan realista vonása az okfejtésnek az a mozzanat is, hogy megjelenik benne „a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak”, valamint általában a „környezet” szimbólumképző szerepe is. (E külső, mondhatnánk társadalmi komponens a kései József Attila gondolkodásában valamiképpen végig jelen van; freudomarxizmusa kialakulásának gondolati lehetősége alighanem itt, e komponens fölmerülésében, illetve tudatos bekalkulálásában kereshető.)

Okfejtése e pontján az Ödipusz-komplexum végső lényegére redukálódik, „megszabadul” naturalis értelmezésétől. „Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet–gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése. Egészen bizonyos ugyanolyan tüneteket produkál az, aki gyermekkorában nem látott férfit és fiúgyermek létére az anyjával él, mintha valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában. T. i. magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember” (173–178. sor). Ebben a redukcióban nemcsak maga a redukció ténye az érdekes, hogy tudniillik egy neurotikus tünet egy egyetemes lelki tényre, a külvilággal szembeni ambivalenciára vezetődik vissza. Érdekes az is, hogy itt a redukció egy olyan neurotikusra vonatkozik, „aki gyermekkorában nem látott férfit és fiúgyermek létére az anyjával él”, hiszen ez – jól fölismerhetően – megint önértelmezés: József Attila itt is önmagáról beszél, önmagát értelmezi. Magyarázó értékű tehát, hogy világosan kimondja: a tünetek, amelyeket neurotikusként produkál, ugyanolyanok, „*mintha* valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában” – de valójában az Ödipusz-konstelláció nem következett be. Esetében „csak” egy *mintha*-jelenségről van szó.

Ennek a redukciónak a sarokpontja kétségkívül a külvilággal szembeni ambivalenciára való visszavezetés. Ez ugyanis, miközben fölment az Ödipusz-komplexum be- és elismerése alól, azaz „normalizál”, a betegesből a normálisba helyeződik át és vissza, igazolásra szorul. Kérdés, a „külvilággal szemben” csakugyan „ambivalens magatartású”-e az em-

ber, azaz csakugyan egyetemes létmód-e az ambivalencia? (Ez a betegség *versus* normalitás vízvázasztója; ha az ambivalencia egyetemes, a tünet – visszavezetődve erre az egyetemes tapasztalatra – megéli racionális magyarázatát.) A tézist, hogy „magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember”, József Attila egy újabb redukcióval igazolja. „1./ ahhoz, hogy jól érezzem magam, szükségem van külvilági tárgyakra, a szükséges tehát jó; 2./ amennyiben szükségem van külvilági tárgyakra, annyiban rájuk vagyok utalva, függök tőlük, rendelkeznek velem, tehát a szükséges az rossz” (179–182. sor). Ez a kettősség pedig valós, magában az emberi szükségletekben rejlik; ezt „az ambivalenciát csak az értelem dialektikája oldhatja fel” (178–179. sor). E redukcionista logikának sajátos paradoxona, hogy az érzelem eleve adott kettőségének föloldását nem érzelmi, hanem csakis racionális úton, az „értelem dialektikájá”-val látja megoldhatónak. Ez a föltevés, ez a racionalista posztulátum, melynek mintázatát kétségkívül a dialektikus logika, tehát egy előzetes kulturális teljesítmény hozza létre, minden jel szerint József Attila alapvető meggyőződése közé tartozott.

Már Tverdota György észrevette, hogy az *ártalom–értelem* szembeállítás ismétlődő elem a kései József Attila pszichoanalitikus, önértelmező szövegeiben. A *Pszichoanalízis*ben ez így jelenik meg: „nem szívesen veszi az ember észre az ártalmat, ha azt tapasztalta, hogy az rá nézve nem értelemmel, hanem ártalommal jár” (József Attila 1992a, 47–49. sor); „ösztönösen ártalmas mivoltát ebben a helyzetben még nem sikerült értelmessé szublimálni” (József Attila 1992a, 77–78. sor). A *Szabad-ötletek*ben pedig így: „aki tehát nem ártalmat vár, hanem értelmet” (144. sor, vö. Tverdota 1992. 402.). Tverdota azonban ebben csupán a szókétfős „hangrendi és jelentéstani ellentétének kiaknázás”-át látja, jóllehet ennél többről van szó. Mélyén az a beállítódás rejlik, amelyet az *Átmentem a Párisiba* kezdetű szöveg egyik helye így fogalmaz meg: „Ettől félek, mert nem értem” (József Attila 1992a, 28. sor). S az is bizonyos, az *ártalmas* és az *értelmes* nyelvi szétválása és szembeállítása egy nagy hasadás leképezése. Jellemző e tekintetben, hogy a *Pszichoanalízis* című „komédiá”-jában (eredetileg: *Tragédia komédiában*) Gyömrői Edit megkettőzve vagy inkább kettéhasítva, mint „Gyömrői, a hülye”, illetve mint „Gyömrői, az értelmes” jelenik meg. S Gyömrői jellemzése e szövegben éppen az *ártalmas–értelmes* dialektikájára épül (vö. például 25–30. sor). E szembeállítás jelentését – túl a pszichoanalitikus szövegeken – 1937-ben, egy körkérdésre adott válaszában meglehetősen világossággal meg is adta: „Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást –

ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom, s ahol az ártalom hatástalan, ott fog önmaga fölépítésébe az értelem” (internetes kritikai kiadás, 143. sz., cím nélküli töredék).

Ebben az értelmezésben a pszichoanalitikus írások, így a Rapaport-levelek most tárgyalt részlete is, József Attilának az „értelemért” folytatott érzelmi és intellektuális harcát dokumentálják.

4. A vizsgált szövegrész utolsó tíz sora, azaz a 182. sortól a 192-ig terjedő rész a gondolatmenet rövidre zárása – a költő idáig érve valószínűleg elfáradt, vagy érdektelenné vált. Szövege azonban részleges kibontatlansága ellenére is jól és könnyen értelmezhető. Itt ugyanis a szükségletek érzelmi kettősségére építve a neurotikus tünetek produkálásának mechanizmusát villantja föl. „A gyermek – írja – alkot magának [...] egy mithoszt, melyben fejletlen értelmével elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében s az összes szükséges rosszakat az apa személyében. A szükségést felbontja jóra és rosszra, a rosszat el akarja kerülni, és a jót akarja megszerezni, de minthogy jó és rossz nincsen, csak szükséges, a jóhoz nem képes eljutni. Ezért aztán úgy gondolja, hogy akkor jut el a jóhoz, ha rosszat tesz, illetve akkor tesz rosszat, ha jót akar magának” (182–189. sor).

Ha ezt a leírást személyes vallomásnak tekintjük (aminthogy az is), a jónak az anyával, a rossznak az apával való ilyen azonosítása – bár maga a szöveg erről nem beszél – nyilvánvalóan a személyes élettörténetben leli meg magyarázatát. József Áron ugyanis, tudjuk, elhagyta, magára hagyta családját, s a kis Attila számára mindaz, ami jó volt, amit jóként tapasztalt meg, anyjától jött, ami rossz volt, az pedig a távol levő, a neheztelő mama által is alakított apakép-fantáziára volt rárakható. (Hogy más szövegekben a mamával kapcsolatban miért jelenik meg egy sor negatív élmény, más kérdés, magyarázata nem ide tartozik.)

A gondolatmenetnek azonban nem ez a személyes élettörténettel is hitelesíthető vonatkozása az igazán érdekes; ez igazában csak mint „beismerés” érdemel figyelmet. Az igazán figyelemreméltó az az inverz logika, amely nála – eszerint – erkölcs és érzelem viszonyát is erősen meghatározta, illetve tartósan antinomikus formában rögzítette: „akkor jut el a jóhoz, ha rosszat tesz, illetve akkor tesz rosszat, ha jót akar magának”. Az a gyermeki mítosz, amelyet József Attila itt emleget, s amelynek mítoszvoltát leleplezendő írja ki magából a tárgyalt gondolatmenetet is, az adott kulturális közegben érzelmileg föloldhatatlan antinómiát eredményez. Itt, úgy vélem, József Attila gondolkodásának egy újabb

centrumára bukkanunk; ez megint ismétlődően visszatérő problémája volt. („Jóról és rosszról nem gondolkodom” – írta már viszonylag korán egyik versében, ám valójában, önmagára rációfólvá, szinte csak erről gondolkodott.)

Ezt az antinómiát eredményező inverz lelki logikát maga a költő nagyon találó nyelvi leleménnyel „problémaköltő gép”-ként jeleníti meg. Sajnos, metaforáját fogalmilag nem bontja föl, nem írja le, a „problémaköltő gép” működésének konkrét mechanizmusát nem mutatja be részletesen. Ez a szűkszávúság a föltételezhető fáradtságon túl nyilván annak eredménye, hogy itt, gondolatmenete e pontján már nem is maga a lelki mechanizmus rekonstruálása érdekelte, hanem – mint számára legfontosabb – csak e mechanizmus „eredménye”, élethelyzetbeli konzekvenciái. „Ha aztán olyan formát ölt ez a problémaköltő gép, hogy [a neurotikus] nem hisz másnak, akkor vagy olyan világrendszert kell költenie magának, amely belsejének a kivetítése, vagy egyszerűen meg kell értenie a külvilághoz való viszonyát. Az analízisben ez történik meg” (189–192. sor).

A lehetőségeknek ez a fölmérése nyilvánvalóan megint személyes alternatíva kivetítése, egyben az analízissel való meg-megújuló próbálkozásainak igazolása. Maga az alternatíva elméleti szempontból nem volna igazán érdekes, ha megfogalmazását nem egyénítené a költeni szó szokatlan, de az antik tradícióba nagyon is beleillő, *poiészisz* értelmű használata (vö. Márkus 1998). Itt ugyanis a költés mint irodalmon túli, általánosabb érvényű modell jelenik meg, de nyilvánvaló, hogy a „világrendszert” megköltő, illetve a verset létrehozó alkotási folyamat mégsem független egymástól. Azaz József Attila számára, szubjektív helyzetérzékelése szerint, csak a *poiészisz* vagy analízis alternatívája kínálkozott.

5. A gondolatmenet koherenciája, az önmaga problémáira adott válasz teoretikus megformáltsága és nívója fölveti azt a kérdést, hogy ha a költő ilyen világos választ tudott adni problémáira, akkor miért nem állapodott meg az itt és ekkor kialakított pozícióban? Miért folytatta önmaga – külső értelmező számára egyre nehezebben követhető – lelki vi-viszekcióját? Azaz miért működtette tovább a „problémaköltő gép”-et? Tudásunk mai szintjén erre leegyszerűsítésektől mentes, meggyőző választ nem tudunk adni. A kézenfekvőnek látszó magyarázat, hogy tudniillik mindez „betegségének” eredménye, részben túlzottan semmitmondó, részben bizonyítatlan. Az azonban nagy valószínűséggel állítha-

tó, hogy az a neurotikus szorongás, amelyről ő maga explicit formában is vall, tartós élethelyzetként rögzülve késztetést jelenthetett a megmegújuló, mind mélyebbre ásni igyekvő önelemzésre. Ennek a föltevésnek az elfogadásánál azonban, úgy vélem, fontosabb számunkra József Attilának az az előfeltevése, amely elemzett szövegéből is szépen kiderül, s amely alighanem minden további önelemzésének is axiómája volt, mi több, önelemzéseit generálta. József Attila ugyanis, elfogadva kora pszichoanalitikus elméleteinek előfeltevését, maga is úgy gondolta, hogy a tudattalanban „a kauzális összefüggések hiánytalanul meg kell legyenek”, „a lelki teljes egészében megmagyarázható”.

Ez, láttuk, Heidegger szerint racionalista illúzió. S ellentétben áll az arisztotelészi metafizika József Attila által is jól ismert s korábban vallott elvével, a „végtelen regresszus” lehetetlenségét kimondó tézissel. Összhangban van viszont azzal a személyes élettörténetbe ágyazott magáraulaltsággal, amely – mint vers is tanúsítja („magamban bíztam elejtitől fogva”) – kisgyermekkorától alapvető tapasztalata volt.

IRODALOM

- HEIDEGGER, MARTIN** (1987): *Martin Heideggers Zollikoner Seminare*. Herausgegeben von Medard Boss. Frankfurt.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY** szerk. (1992): „*Miért fáj ma is?*” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- JÓZSEF ATTILA** (1992): *Rapaport-levél*. Sajtó alá rend. Horváth Iván. In: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.) 1992. 357–386.
- JÓZSEF ATTILA** (1992a): A Gyömrői Edit hagyatékában fennmaradt iratok. Sajtó alá rend. Tverdota György. In: Horváth–Tverdota (szerk.) 1992. 387–406.
- LENGYEL ANDRÁS** (1996): József Attila első analitikusa. A pszichoanalitikus Rapaport Samuról. In: Lengyel András: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Tékintet Könyvek, Budapest. 55–96.
- LENGYEL ANDRÁS** (1997): Rapaport Samu Juhász Gyuláról és József Attiláról. In: *Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok / Studia Historiae Literarum et Artium 1*. Szerk. Lengyel András. Szeged, 194–195.
- MÁRKUS GYÖRGY** (1998): Túl a dichotómián: praxisz és poiészisz. In: Márkus György: *Metafizika – mi végre? Tanulmányok*. Budapest, 35–67.
- TVERDOTA GYÖRGY** (1992): Tárgyi jegyzetek. In: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.) 1992. 398–406.
- VAJDA MIHÁLY** (1993): A Zollikoni szemináriumok. *Thalassa*, 1: 5–12.

ŐSISÉG ÉS FOLYTONOSSÁG JÓZSEF ATTILÁNÁL

Kassai György

József Attila *Iszonyat* című költeményében a kislány hol a csecsemő „...ordító szájba tolja / a tejes üveg cucliját”, hol pedig „s mire az szopva megnyugodna, / kiveszi ajkai közül”. Ez az „iszonyat”, a folytonosság megszakításának réme, tér vissza a *Vallomás* című prózai töredék második bekezdésében. Miután néhány szóval felvázolta az embrió öntudatlan boldogságát, a költő így folytatja: „Gyermek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, amelyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét”.

A hangképzés ösztönalapjairól szóló tanulmányában¹ Fónagy Iván megemlíti, hogy József Attila ismerte Hollós István írásait (Fónagy ezt az értesülését Bak Róberttől szerezte), nevezetesen az akkor még csak kézirat formájában meglévő értekezését, amelynek a *Thalassa* 2002/1–2. számában közreadott változata a *Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig* címet kapta. Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című kommentárgyűjteményében megerősíti ezt az állítást, és Szalai Sándor 1960. november 8-án a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadására is hivatkozik.²

József Attila „felismerése”, hogy az ember „nem gyermek az anyatestben”, hogy tárgyakra van szüksége, hogy élhessen, hogy a „világ nem végzi el helyette az anyagcserét”, egybecseng Hollós tanulmányának kiindulópontjával:

¹ Fónagy 1991: 93.

² Szabolcsi 1998: 891.

„Megszületése után a csecsemő rögtön számtalan mélyreható változást kénytelen elszenvedni. Környezete gondoskodik arról, hogy a lehető legnagyobb mértékig helyreállítsa számára a korábbi, zavartalan állapotot: megteremti számára az anyatest melegét, s korábbi tartózkodási helyének csendjét és nyugalját éppen úgy, mint annak sötétségét. Ez a gondoskodás azonban két tekintetben nem képes tökéletesen helyreállítani korábbi boldog állapotát: a csecsemőnek saját magának kell lélegznie és táplálkoznia.”

Hollós idézett tanulmányának lényege, hogy a hangképzés, mint testi jelenség, szorosan összefügg a csecsemő, majd a gyermek testének egyéb helyein lejátszódó folyamataival, így beszélhetünk labiális-orális (m, p, b, f, v), majd gutturális-anális (k, g, h), dentális-uretrális (sz, s, cs, dzs, t, d, n) és genitális (r, l) beszédhangokról. Maga a nyelv a szopás mozdulat és a szopásélményt felidéző „m”, „ma”, „mama” hangadásokból fejlődött volna ki „Így indult meg a szopásnál keletkező hangadásal a hangokkal való közlés, és így indult el az én a társadalmi tevékenység útján”.

Az emberi nyelv azonban a biológikumból kiemelkedve megszakítja az ősi eredettel, az ősi valósággal való kapcsolatát. Hollós elméletét továbbfejlesztve, Fónagy Iván számos művében – elsősorban a *Költői nyelv hangtanából* című munkájában³ – megfogalmazta a nyelv kettős kódolásának hipotézisét. Eszerint „a verbális érintkezés két, egyidejűleg érvényes, merőben eltérő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot, nevezzük természetes kódnak. És egy ebből kinőtt, fejlettebb, önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyenfajta eszmei köldökzsínórt.”

Az archaikus kód azonban vissza-visszatér, a nyelvi jel nem teljesen önkényes. Az ősi kód időnként és főleg helyzetenként, a legkülönbözőbb helyzetekben, például a gyermeknyelvben, a költői nyelvben, a beszélt nyelvben, a helyzethez kötött, megmerevedett nyelvi klisékben, stb. áttör az önkényes kódon. Mintha vissza akarná állítani az ősi állapottal való kapcsolatát, mintha a biológikumból való kiemelkedése nem lenne tökéletes. Az emberi nyelv, csakúgy, mint a cuclit a csecsemőtől megvonó kislány, egy összefüggő folyamatosságot tört meg.

³ Fónagy 1989.

Az ősiséggel való kapcsolat visszaállításának vágyát gyönyörűen példázza József Attila *A Dunánál* című költeménye. Itt szintén az archaikus múltnak a jelenben való felmerüléséről, felrémléséről van szó. Az első részben a „város szennyését mosó” anyának képe jelenik meg a folyó szemlélése közben, és a hullámok „dülőngő sírköveket” idéznek, a második részben az ősök már megbonthatatlan egységet képeznek az emlékezővel (enyém a múlt és övék a jelen), és a harmadik részben az ősök mintegy a jobb jövő zálogai: „A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

Az archaikummal, az ősiséggel, a „világ”-gal (az *Iszonyatban* és másutt, például a „*Költőnk és Korá*”-ban az anyával) való kapcsolat megszakítását, a folytonosság megtörését fájdalmasan érzékeli a költő.

A folytonosság helyreállítására való törekvés – szerintem – József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata. Ezt példázza *Elmaradt ölelés miatt* című költeménye is. A cím első szavában szereplő „el-” igekötő már önmagában kulcsértékű: távolodást, tovatűnést, elmúlást sugall. Ha statisztikát készítenénk József Attila igekötőiről, bizonyára kitűnne az „el-” gyakorisága. Az „el”-hez kapcsolódó igék ugyanakkor az igekötő értelméhez hasonló szemantikai egységet mutatnak fel: *leng* („elleng a néma, kék idő”), *vonul* („a pillanatok zörögve elvonulnak”), *válik* („elvált levélen lebeg a világ”), *múlik, tűnik, lobbant* („a nyár ellobbant már”), *illan* („elillant ízű szám”), *száll* („elszálllok, mint a köznapi bajok”); „elepedt kedvem, elapadt nedvem, elszáradt ág tüze lobog” – írja egy töredékében; „Eltöm a föld és elmorzsol a tenger” (*Azt mondják*).

Ezzel párhuzamos a „szét-” igekötő használata: az *Elmaradt ölelésben* „szétherült ütem”-ről és „örökre szétszakadt ölelés”-ről szólván a költő mindkét esetben bomlást, feslést, elmúlást idéz. „Széthullt az ember millió darabra”, írja már 1924-ben (*Kövek*). Később szelekről beszél, melyek „úri passzióból a begyűjtött kis szénát szétszedik” (*Ady emlékezete*); „oszladozó felhő ez édes nép, mert szétszedi az úri szél, a dörögő” (*Egy költőre*); „Fogad morzsold szét” (*Magány*); „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett” (*Judit*); „Szétkapkodnak a tolvajok” – írja néhány hónappal később, világosan utalva énjének szétesésére.

Az *Elmaradt ölelés miatt* csalódásról, hiábavaló várakozásról és – végző soron – hiányról szól. A diszkontinuitás, vagyis a hézagosság egyik legfőbb megnyilvánulása a hiány és ennek velejárói: az űr és a semmi.

Az elmaradt ölelés okozta hiányérzet a „valamiből a semmibe” való átmenetet idézi, a halált, amelyet „hasztalan hívott egykoron”. Az első szakasz regressziós emlék: a gyermek fekvő helyzetben várja a vacsorát hozó, távollévő anyát; a visszaemlékező felnőtt kétségbeesése halálvágyát juttatja eszébe. Innen az elmúlás gondolata, amire a második szakasz első sorában utal. A bányász, aki feldarabolta a kifejtett szemet, ugyanúgy tolja a széndarabokat maga előtt, mint az elmúlás a világot. Az elmúlás tehát erősebb, mint a világ, amelynek összefüggéstelen, értelmetlen darabjait („a vég előtt, mint dögöt légy, a világ ellep”) a megsemmisülés mintegy egységbe ötvözi. De van, ami az elmúlásnál is erősebb, és ez a szerelem, amely nem hull darabokra („egyben él”), nem vonul el „zörögve”, mint a pillanatok egymásutánja, hanem a felszín alatt, a mélyben él. Azok az erők, amelyek a szerelmi egyesülésnek gátat vetettek, halálos veszedelmet jelentenek, akárcsak a tűzvész, vagy a gyilkos fegyver. (Nem kellene félnie viszont a „rohamkéstől” annak, aki szeretetével meg akarja menteni a szétesni készülő lelket.)

A harmadik szakasz újabb ellentétet vázol fel: a merev, holt, tehetetlen kövek és a lány női öl tengerét, amelyben az ellenséges (börtönt idéző) csillagvilágot legyőzve, a sodorral szemben úszhat a szerelmes férfi. Ez már a Flóra-versek alaphangulatát vetíti előre, a szerelem az „ólálkodó semmi” ellen oltalmaz. Az idő hiába hadar és hazudozik, az örök igazság, a szerelem, időtlen. A percek múlását jelző óra „hazudik”, mert nem az igazi, az átélt időt mutatja, és „hadar”, mert összefüggéstelen darabokat lök ki magából. Itt ismét diszkontinuitással van dolgunk: a percek feldarabolják az időt. Diszkontinuos az ütem is, amelynek nem folytonos (vö.: „Szakadt lehet – gondolkozom, – az én hálóm”) hálójában remeg az ideiglenes fogoly.

A negyedik és utolsó szakasz bevezetése ismét a szétszakadásra utal: a női harisnyán lefutott szem ugyanúgy szakítja meg a folytonosságot, mint az elmaradt ölelés a szerelmet. A folytonosság helyreállítására törekszik viszont az elmúlás ellen küzdő művészet. Aki ezt műveli, nem lehet bolond (még ha a világ annak nézi is).

A széteső diszkontinuitás *par excellence* képviselője a szó, az Ódában a „dadogó” szó. Ezt a mélyen átértzett költői sejtést is igazolja a strukturalista nyelvészet: a nyelv, és annak legkisebb jelentéssel bíró eleme, a szó (és a morféma) a kontinuos világot mintegy feldarabolja: az észleléshez hasonlóan a folytonos, nyelven kívüli világból a szó kihatás határok közé szorít egyes, érdekeink, életünk szempontjából fontos darabokat. Azt nevezzük meg, amit el akarunk különíteni, hogy minden-

napi életünkben és gondolkodásunkban fel tudjuk használni. A világ észlelésében beálló változásoknak (például egy új felfedezésnek) vagy egy újszerű életérzésnek nem tudunk azonnal nevet adni, ezért fogadjuk el a szóteremtő költők, írók, tudósok, sőt néha reklámszakemberek javaslatait, akik, úgy véljük, ki tudják mondani azt, amit mi csak homályosan érzünk, ha ugyan nem éppen ezzel a megnevezéssel járulnak hozzá egy új életérzés megteremtéséhez, vagy legalábbis széleskörű elterjedéséhez.

A darab, az elszigetelt elem és az azon túllépő és folytonosságot teremtő „összefogó” erő [vö.: „Fogj össze, formáló alak” (*Nem emel föl*)] közötti összefüggés vezérmotívuma József Attila esztétikai töredékeinek. Amikor azt fejtegeti, hogy szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak („a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít”), amikor a folytonosságot a „formás valóság” olyan jellegzetességének tekinti, amelyet különböző neműek alkotnak, és amelyhez szemléletünk tapad, de amelyet mégis értünk, akkor tulajdonképpen a saussure-i nyelvészetnek azt a tételét fogalmazza meg más szavakkal, amely szerint a szintagmában (szóösszetételekben, szóképzésekben) az alkotó elemek elveszítik önálló jelentésük egy részét, és a szintagma ezektől minőségileg különböző, új jelentést kap.⁴

A szó mint a világból önkényesen kihalított – és attól minőségileg különböző – valóság-részlet megnevezésére szolgáló, jelentéssel bíró egység nem alkalmas a teljes valóság érzékeltetésére, de megkísérelhetjük valamilyen módon belélopni a külső világ folytonosságát (például hangszimbólika útján a szél suhogását, a nappalok éles fényét, vagy az éjszaka sötéttségét). A költői szómágia – amit József Attila oly sikeresen gyakorolt, és aminek elméletileg is igen nagy fontosságot tulajdonított – révén tudott a költő e diszkontinuus dadogás fölé emelkedni.

A biológikumból kiemelkedett nyelv tehát nem fedi, nem fedheti a valóságot, abból legfeljebb részleteket hasíthat ki. A költő, amikor megkísérli a nyelvi jel önkényessége miatt elveszített valóságot valahogy mégis visszalopni szövegébe, elsősorban a jelentőhöz, a szó anyagi oldalához fordul. József Attila a szót gyakran a jelentő, és nem a jelentett oldaláról fogja fel, hiszen a jelentőben – és nem a jelentettben – fedez-

⁴ Saussure 1964.

hetők fel az ösztönelemek. Ezt mutatja az is, hogy nála a rím feltűnően gyakran indukálja a gondolatot. A hangtest iránti érzékenység fontosabb számára, mint a szó fogalmi oldala; amikor „feldobja a szót a levegőbe, ott szétesik és mire visszahull, másik szó jön ki belőle”, természetesen a jelentőt manipulálja, a szót mint anyagi valóságot fogja fel, „megrágja” (Gyömrői Edit visszaemlékezése szerint); a „rege, róka rejtem” varázsszó, az *Öt szegény szól* átka varázserejű, alliterált formulákban fejeződik ki stb.

József Attilának az a költeménye, amely talán a leginkább tükrözi Hollós hatását, a „*Költőnk és kora*”, annak is a – Fónagy által is többször idézett – harmadik sora: „K betűkkel szól keményen”. A „k” itt nem mint fonéma, tehát mint a szó egyik jelentéssel nem bíró alkateleme szerepel, hanem mint érzelmet, hangulatot felidéző hang: keménysége szimbolikus jelentőségű és – hogy fonetikai műszavakkal éljünk – egyszersmind artikulációs és akusztikai jelenség, vagyis a képzése és érzékelése egyaránt utal a keménységre. Ami képzését illeti, Hollós osztályozása szerint „anális” hang, a test alsó és felső részén elhelyezkedő gégefő, illetve végbél záróizmának működésével függ össze.⁵

Ez az elmélet szoros rokonságot mutat József Attila különböző, a zsigerekkel kapcsolatos megérzéseivel, a Németh Andorral lefolytatott Cobden-vitán kifejtett álláspontjával, az *Ódának* a női test „rejtelmibe” való leszállásával, illetve Rapaport visszaemlékezésével, amely szerint azért kellett felhagynia a költő analizálásával, mert annak a belekkel kapcsolatos fantazmái világosan skizofréniára utaltak. A *Szól a szája szólítatlan...* töredékben az erkölcs „zsigereim zsigorgatja”, „ne boldozz a belemben”, „babos vesémet ne vedd ki”, „ne lapulj meg a lépemen”, stb. A Fónagy által említett „ősi” nyelvréteg, a „természetes kód” felszínre kerülése József Attilának (például a Cobden-vitában kifejtett) a költészetről vallott felfogásával rokon.

Erre is utal a „*Költőnk és kora*”-nak a szublimációt említő szakasza. Míg az előbb idézett, a Cobden-vitában kifejtett József Attila-i felfogás szerint a szublimáció a testi megnyilvánulások költői szintre való felemelkedését jelentené, itt, éppen ellenkezőleg, a testi valósághoz való visszatérést emeli ki: a felemelkedő, a nagy Úrhoz, az anyához felszállni akaró „üres” lelket, mint léghajót kosarához, a testéhez köti. Ha-

⁵ Hollós 2002: 97–98.

sonló gondolattal találkozunk a *Vallomás*ban is: „...a tárgyi világ ellenállását jelző (mint ahogy a tigris sávjai jelzik, hogy bambusz-környezetben él), tehát a világ ellenállását jelző értelemnek, értelmi törvényeknek kellene átadnom magam” – írja. „Lehet, hogy ez volna a szublimálás.” (Emlékezetem szerint József Attilának csak ebben a két írásában van szó szublimációról.) Mind a két idézet szerint a valóságelvnek az öröme fölé kerekedése lenne a szublimáció lényege.

A „*Költőnk és kora*” „k” betűinek keménységet sugalló megjelenését általában a hangutánzás vagy hangszimbolika osztályába sorolják a szerzők: a szó hangtete „utánozza” a kifejezendő, nyelven kívüli valóságot. Ez az utánzás azonban szimbólum is, tehát kettős arculatú: egyrészt jelen van benne a kifejezendő valóság egy része, és mint ilyen, összefügghet a testiséggel is, másrészt mint nyelvi jel, ezt a valóságot elvontan, szimbolizálás útján jelenti.

Ez a fajta hangszimbolika átvezet József Attila „szókultuszához”, amelyet Tverdota György olyan meggyőzően fejt ki tanulmányaiban. Ez a szókultusz időnként szómágiában jelentkezik. „Jelölt és jelölő közvetlen egységben vannak, mint a primitív ember gondolkodásában, ha kimondom a szót, megjelenik a tárgy is” – írja Tverdota. A szó tehát mágikus hatalommal bír, kimondása közvetlenül – és nem fogalmi értelmén át, közvetve – hat, mint a Geneviève Calame-Griaule által oly alaposan tárgyalt dogonok nyelvfelfogásában, akiknél például a nő megtermékenyítése közvetlenül a férfi (bizonyos bonyolult feltételekhez kötött) szavaival történik, a szónak tehát cselekvő ereje van.⁶

Ez azonban már a költői nyelv általános sajátosságaihoz is átvezet. Mallarmé híres meghatározása szerint a költő a nyelv hibáit használja ki, amikor megkísérli a lehető legközvetlenebbül megjeleníteni a valóságot ott is, ahol a jel önkényessége miatt az teljesen elhomályosodik. József Attila olykor megdöbbentő kép- és metaforahasználatában ez a valóságmegjelenítő törekvés érvényesül. A „kamatra *gyötört*” anyaföld annyiban különbözik a „kamatot *hozó*” földtől, hogy a költő a nyelven kívüli valóság lehető legtöbb elemét belesűríti a képbe, a nehéz munkáját végző parasztot és a kizsákmányolt földet. Ha a szeretett nő vércőrei rózsabokrok, és a tüdeje lombos, ezzel a láthatatlan válik láthatóvá és magasztalódik fel. A legáruklodóbbak a hírek, miket „mélyemből

⁶ Calame-Griaule 1965.

énszavam hoz”, a lelke mélyéről jövő híradások, a kemény kötelek, amelyek a kínhoz kötik (k- alliterációkkal), de nem leli a csomót, amelyet meg kéne oldania. A kedves hiánya, amely mint úrben égitest, kering a lelkében; a vad, habzó nyálú tengerek, amelyeknek falatja; a nagy kínok kései; a csillagok, ezek a lelkébe szúrt rozsdás, durva vastőrök; az én utolsó morzsáit rágó, az eszméi közt ketrecbe zárt majomként ugárandozó költő és a többi, felejtethetlen kép, amelyeket lehet, hogy a pszichoanalízis hozott felszínre, de amelyekkel bizonyára gazdagította is, és még sokáig gazdagítani fogja a pszichoanalízist.

IRODALOM

- CALAME-GRIAULE, GENEVIEVE (1965): *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogon*. Gallimard, Paris.
- FÓNAGY IVÁN (1989): *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓNAGY IVÁN (1991): *La vive voix*. Payot, Paris.
- HOLLÓS ISTVÁN (2002): Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig. *Thalassa*, 1–2: 77–117.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1964): *Cours de linguistique générale*. Payot, Paris.
- SZABOLCSI MIKLÓS (1998): *Kész a leltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

JÓZSEF ATTILA „FREUDI NÉPDALAI”

A pszichoanalízis mint költői módszer

Valachi Anna

Egyedülálló a magyar irodalomban a pszichoanalitikus önelemzési technika költői alkalmazása, amely József Attila nevéhez fűződik. E líratörténeti fordulattal felérő módszert eddig jobbra csak egyes versek elemzése során vizsgálták alaposabban az irodalmárok, de az új költői szemléletmód kialakulásának fázisait, a játékos kísérletezés folyamatát és jellegzetes változatait összefüggéseiben alig elemezték. Csak a mélylélektannal szemben tanúsított, sok évtizedes hazai ellenállással és a hivatalos tiltással lehet magyarázni, miért nem szenteltek előbb kitüntetett figyelmet a kutatók a pszichoanalízis önmegismerési módszerét és tanulságait kamatoztató versalkotási módszerre.

Pedig Arthur Koestler egyik visszaemlékezésének árulkodó félmondata szerint a kortársak pontosan érzékelték és értékelték is József Attila líraforradalmasító törekvéseit. Koestler úgy fogalmazott, hogy „egyik utolsó verse, melyet akkor írt, mikor pszichoanalitikus kezelésben részesült (...) a költészet új ágának, az általa alapított freudi népdalnak az ékes példája. Címe: »A bűn«”.¹

Olyan, többnyire egyes szám első személyben íródott, ám a kollektíva számára is revelatív érzést vagy gondolatot megfogalmazó, könnyen befogadható, már-már elénekelhető versezetről van tehát szó, amely – akár a húszéves korában írt *Tiszta szívvel* – alkalmas arra, hogy riasztó tartalma ellenére dúdolni, dünnyögni lehessen sorait, borzongató-ambivalens gyönyörűséget szerezve hallgatójának.

¹ Koestler 1992: 48. (Kiemelés: V. A.)

Koestler *A bűn* című vers 1936 telén keletkezett második változatát közölte bizonyíték gyanánt emlékezése mellé – saját angol fordításában téve befogadhatóvá a világ számára József Attila „freudi népdalának” jellegzetességeit –, de idézhette volna az első változatot is, amely 1935 szeptemberében jelent meg a *Nyugatban*, aminthogy elemezte *A város peremént* (1933) és *A költő hasztalan vonít* (1937) – azaz az *Ős patkány terjeszt kört...* kezdetű vers – egyik részletét is. Értékkitételével ma is egyetérthetünk: „Legbonyolultabb és legintellektuálisabb marxista és freudista költeményei úgy hangzanak, mint a népdalok, néha mint a gyermekdalok; az »ideológiát« teljesen zenévé desztillálta, mely lehetett adagio vagy furioso, de mindig rendkívülien cantabile volt a végeredmény. Ritmusa jóformán automatikusan változik énekké; rímei négy- és öttagú szavak szűz násza.”²

A költő pszichoanalitikus ihletének is megvolt azonban a maga belső fejlődéstörténete, melyet megint csak a megélt élmények, szubjektív szempontból fontos életesemények motiváltak. József Attila kulcsfontosságú lírai kódja ugyanis kezdettől fogva így hangzott: „én”. A lírai én pedig együtt változott az életrajzi énnel, a biográfiai történések mentén, hiszen poétánk már diákkora óta az önfelmutatás jegyében alakította költészetét.

Egyik első, közvetett freudi olvasmányélménye – amelyre Szigeti Lajos Sándor hívta fel a figyelmet³ – Homályos (Hont) Ferenc ismeretterjesztő cikke volt a szegedi *Csönd* című folyóirat 1923. januári számában, ahol *A költés pszichikai okairól* értekezett. A libidó szublimációjának folyamatáról szólva a kamaszkorú cikkíró kijelentette: „a költés egy szexuális részletösztönnek, a mutogatási kedvnek átszellemített formája”. Az idézett cikk olvasása idején még csak tizenhét és fél éves volt József Attila. De az érettségi előtt álló diák első ismert, gyermekkori verse – „Míg a cukrot szopogatnám, új ruhámat mutogatnám” – éppúgy a költő verbális kifejezésben megnyilvánuló alapképességét illusztrálja, mint a későbbi művek, amelyek hol rejtve, hol nyíltan árulkodnak a költői önfelmutatás vágyáról. Az 1927 tavaszán írt *Bevezető* című vers záró sora ennek az elementáris készletnek mintegy az emblémája: „Én, József Attila, itt vagyok”. A központi jelentőségű „kód” más és más megjelenési formát öltött a különböző életszakaszokban, attól függően, miként kívánta éppen megújítani kora líráját a becsvágyó költő.

² I. m. 47–48.

³ Szigeti 1988: 260.

Ha visszagondolunk fiatalkori önérvényesítési törekvéseire, emlékezhetünk rá, hogy már diákkorától kezdve egyetlen cél izgatta: hogyan válhatna „nagy” költővé. Tisztában volt azzal, hogy epigonként nem emelkedhet ki a nyomasztóan nagyformátumú kortársi költőgarnitúrából, hiszen kitűnni csak különleges, egyéni teljesítménnyel lehet. Összetéveszthetetlen hangját saját élményei alapján, a számára fontos eszmék szószólójaként igyekezett kialakítani. Húszéves korában, a bécsi egyetem hallgatójaként a Hidas Antal által fémjelzett proletárköltészetet „igazi magyar nyelven” kívánta megújítani. Hat évvel később, a *Döntsd a tőkét* kötet megjelenése idején is alapvetően a lírai formanyelv megújításának vágya hajtotta, amikor a történelmi materializmus eszméit és Marx gazdaságpolitikai tételeit klasszikus versformákban óhajtott halhatatlanná tenni, szociális identitásvállalását pedig többnyire a szubjektív és kollektív ént azonosító, többes szám első személyű nyelvi formában fejezte ki.

Nem túlzás talán, ha úgy fogalmazunk, hogy József Attila – eredetiségkultuszától indítva – „mindent, ami nem enivaló” nemcsak eszméileg, hanem formaművészként is megízlelt és magához hasonított. Az egyéni hangját kereső költő tartalom és forma ambivalens megjelenítésére, szokatlan kifejezésmódokra törekedett. Míg azonban a marxizmus elméleti tételeinek versbe szedésével csak az eszmetársak körében aratott sikert, a freudizmus felismeréseinek lírai megfogalmazásai örök érvényű igazságok maradtak. Mélylélektani fogantatású verseivel ugyanis egy interdiszciplináris érvényű világszemléleti modellt tett racionálisan elgondolhatóvá és vizuálisan is elképzelhetővé.

A harmincas évek elejéig József Attila csak könyvekből ismerte a lélekelemzés tudományát, és kisgyermekkorai élményeire alig, traumáira pedig legfeljebb úgynevezett „fedőemlékek” formájában emlékezhetett, hiszen memóriáját akkoriban még a freudi „kinkerülősi” és „kéjkeresési” törekvés szabályozta. A kezelése előtti időszakban költőként folyton motívumgyűjtésre kényszerült, másokkal megtörtént események epizódjai után nyomozott, saját élmények híján – mert már akkor érezte, hogy a versben csak a valódi momentum hordozhatja az igazságot.

A pszichoanalízis azért válhatott számára elsöprő élmény- és ihletforrássá, mert fokról fokra megszüntette memóriájában a traumák elfojtásával keletkezett fekete lyukat. Freud mélylélektani szemlélete egész világlátására rányomta bélyegét. Lélektani felkészültségét bécsi, párizsi diákéveiben, majd a budapesti *Századunk* című folyóirat asztalánál, Freud, Ferenczi Sándor és Róheim Géza publikációin okulva már

azelőtt megalapozta, hogy 1931-ben dr. Rapaport Samu belgyógyász-pszichoanalitikus páciense lett. A fájdalmas lelki ön-élveboncolás technikáját azonban orvosától tanulta meg a gyakorlatban.

Németh Andor emlékiratából tudjuk, hogy a költő sokat gyötrődött eleinte az önfeltáró „szeánszokon” az elfojtott traumák, kellemetlen emlékek kiváltotta ellenállás miatt, de katartikus hatást gyakorolt rá a terápia.⁴ Az idő múlásával – és a kezelés előrehaladtával – mind több konkrét kép elevenedett meg benne a régműltből. Az intenzíven újra-élt emlékeket pedig költőként hasznosította, mert a pszichoanalízis elsődlegesen képekben megnyilvánuló nyelvi mintaként hatott világszemléletére.

József Attila harmincas évekbeli lírájának „nyersanyagát” és „témáját” nagyrészt a költő megélt, földézett és elképzelt életeseményei szolgáltatták. A mélylélektani ihletésű művek nyelvi-poétikai elemzése során azonban nem az általunk ismert biográfiai tényeket kell számon kérni az irodalmi szövegeken, hanem alkotás-lélektani megközelítésre van szükség. Hiszen elég belegondolunk a tragikus posztumusz kultusz következményeibe: az utókor – hála a negyvenes-ötvenes évek óta nyomozó irodalomkutatók buzgalmának – sokkal több részletet ismer József Attila élettörténetéből, mint amennyit maga a költő tudhatott önmagáról és saját családjáról – mindenekelőtt hároméves korában örökre eltűnt édesapjáról. Kortársai sokféle, gyakran egymásnak ellentmondó emléket őriztek róla – úgy életében, mint tragikus halála után –, s ezek a tanúságok mind a mai napig meghatározzák a József Attiláról való gondolkodást. Ám ha a költői tudattalan üzeneteire beállított olvasásmód segítségével próbáljuk nyomon követni azt a folyamatot, ahogyan személyes élményei alapján felépítette lírai önmagát, megismerhetjük ihletének természetét.

Miközben az analitikus terápia honoráriumára fejében orvosa pszichoszomatikus tüneteket elemző könyvét⁵ stilizálta, kifejlesztette formai párhuzamokra, fiziológiai analógiákra asszociáló gondolkodásmódját.⁶

⁴ „Az analitikus kezelés titokzatos dolog. Néhányszor összetalálkoztam az előszobában Attilával, aki rendszerint igen zavart volt, könnyes volt a szeme, és nem állt meg velem beszélgetni, hanem elrohant” – olvasható Németh Andor emlékiratában (Németh 1989: 452.).

⁵ Dr. Rapaport Samu *Ideges gyomor- és bélbajok kezelése és gyógyítása* című könyve 1931 őszén jelent meg Budapesten.

⁶ Vö. Valachi 1992.

Nyilván nem véletlen, hogy 1931 körül és később keletkezett verseiben, önvallomásaiban a biológiai-életteni jellegű képek, folyamatok fogalmi metaforaként funkcionáltak. Gondoljunk például a *Munkások* című vers világnézeti undort kifejező, visszataszítóan érzékletes, gyomortükrözés hatását keltő víziójára: „Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, – / kis, bűvő országokra rálehel / a tátott tőke sárga szája. Párás / bűdösség-felhő lep bennünket el”.

A szemléleti minta – hogy a test, a lélek és a szellem sajátos karakterét szimultán-komplex-sűrített képekkel jellemezze – már ekkor adott volt József Attila számára. E mélylélektani szemléletnek lett később világirodalmi szintű csúcsteljesítménye az 1933 júniusában keletkezett *Óda*, a hús-vér valóságában belülről ábrázolt test átszellemítésének páratlan szépségű remekműve – de odáig még sokat kísérletezett a kortársait szokatlan látásmódjával és bizarr irodalmi eszközeivel is meghökkeníteni vágyó költő-forradalmár.

Az 1932 őszén megjelent *Külvárosi éj* című kötetben már egyértelműen új ihletforrásként azonosíthatjuk a pszichoanalízist, hiszen a költő a terapeuta díványán elsajátított emlékezettudatosítás mintájára alkotta meg aktuális lelkiállapotát tükröző tájverseit. A *Fagy*, a *Holt vidék*, a *Mondd, mit érlel...*, az *Eső*, a *Határ*, a *Külvárosi éj*, a *Ritkás erdő alatt*, az *Ordas*, a *Hetedik*, az *Emlék*, a *Medvetánc* – és az 1932. évi verstermés többi darabja első költői közelítésnek tekinthető az elfojtott kisgyermekkorai traumákhoz. A tűnődő attitűd, a rezignáció, a korábbi illúziókat szétfoszlató súlyos valóság kutatásának szürke-szomorú-hideg-kérdő versei a Radnóti Miklós-féle „kétszer-kettő józansága” hangulatát és a látszat mögötti lényeg tudatosításának vágyát tükrözik, ugyanakkor némelyik versben a depresszió fenyegetését költői játékokkal kicselező törekvés is fölfedezhető. Ha nem árulta volna el József Attila négy évvel később, a *Szabad-ötletek jegyzékében* a *Ritkás erdő alatt* című versnek keletkezéstörténetét, akkor is érzékelnénk a szexuális szimbólumok intenzív jelenlétét e döntően meditatív szövegekben,⁷ és a nyelvi asszociációs játékok ihletfenntartó, inspiráló funkcióját. Nem véletlenül áll a *Külvárosi éj* kötet élén a híres idézet, mely két évvel később a *Medvetánc*-kötet mottója is lett: „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni” – a költő nem titkolta, hogy dantei utazásra készül, ihlete szolgálatába állítva a freudi emlékezéstechnikát.

⁷ Vö. Valachi 1986.

Semmiképp sem szeretném szaporítani „a József Attila-lírán elősködő pszichoanalitikus reflexiók számát”,⁸ de meg kell kockáztatnom azt a személyiség-lélektani és életrajzi összefüggésre alapozó feltételezést, hogy a költő számára saját pokolra szállása azért is fontos lehetett, hogy a maga módján felülmúlja – s egyúttal kiengesztelje – a Dantét fordító s így a *Divina Commedia* pokolbeli bugyraiban pompásan tájékozódó, 1930 januárjában „tárgyi kritikái tanulmányával” jóvátehetetlenül megbántott Babits Mihályt. Talán a babitsi ars poetica József Attila-i változatának fölmutatása is célja lehetett, miközben a maga képére formálta a híres Babits-vers, *A lírikus epilógja* önvallomását: „Csak én bírok versemnek hőse lenni, / első s utolsó mindenik dalomban: / a mindenséget vágyom versbe venni, / de még tovább magamnál nem jutottam”. József Attila verses vezekléseiben titkon azt is meg akarhatta mutatni a kor legtekintélyesebb magyar költőjének, miként lehet a pszichoanalízis iránytűjével úgy elmerülni önmagunkban, hogy közben a mindenség működésének törvényeit is „versbe szedjük”. Ő az univerzum mértékegységéhez igazodva, az emberi tudattalan homályba vesző titkaihoz igyekezett közel férkőzni, az egyetlen megismerhetőnek vélt, hiteles matérián: saját személyiségén keresztül. Rivalizálás és bűnbánat egyszerre motiválhatta törekvéseiben, hiszen hol a kamaszdacból táplálkozó reváns, hol a vezeklés vágya kerekedett felül benne Babitscsal szemben.

Költőnk elméletalkotóként is hasznosítani próbálta a pszichoanalízist, szintetizálva a marxizmus gazdasági törvényszerűségeivel, mert „az új század új tudományától” az egzisztenciális függőségből szabadulni vágyó tömegek öntudatosodását, a társadalmi neurózisok gyógyítását remélte. Természetesen freudomarxista eszméi nem a semmiből keletkeztek, hiszen e témának a húszas-harmincas években kiterjedt irodalma volt. Erős Ferenc szerint Wilhelm Reich – a németországi SXPOL-mozgalom alapítója – a szexuális és szociális kérdések összekapcsolásával hatott József Attila gondolkodására.⁹ A költő 1932 júniusában megjelent *Egyéniség és valóság* című nevezetes tanulmánya Reich gondolatait alkalmazta a genitális (forradalmi) és a neurotikus jellem megkülönböztetésére – később pedig maga is fordított Reich-szövegeket. A befejezetlenül maradt *Hegel, Marx, Freud* című elméleti írása mellett is számos alkalommal – például *Marx szimbolizmusa* című

⁸ Kulcsár Szabó 2001: 23.

⁹ Erős 2001: 167–183.

tanulmányvázlatában¹⁰ – foglalkozott a marxizmus és a freudizmus szintetizálásának problematikájával.

Egy kissé úgy is tekinthetjük József Attila freudomarxista elméleti írásait, mint amelyek bölceleti alapon kívánták tudatosítani a gazdasági és lélektani törvényeket megfogalmazó versek költészeti létjogosultságát. A marxi és a freudi tanok elfogadtatásáért küzdő költő 1931–1932 táján írt verseiben fölbukkanó ideológiai és világszemléleti tételek – „a munkabér a munkaerő ára” (*Munkások*), vagy „az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” (*A város peremén*) – pontosan beleillettek az „magát mindig kitakaró” József Attila lírai gyakorlatába, aki ezúttal a magáévá tett eszmék hitvallójaként igyekezett kitágítani személyisége, s azzal együtt a költészet határait.

Fontos korszakhatár József Attila pszichoanalitikus ihletésű költészetében 1933 januárja, amikor orvosa beszüntette a kezelését. Ám a költő ezt követően is kényszerítő szükségét érezte önnön lelke elemzésének, mert rájött: a szubjektív időutazások nemcsak önismeretét, hanem költői eszköztárát is egyedülálló módon gazdagítják. Amikor 1934 tavaszán „levelező” analízist kezdett régi terapeutájával, hogy az álma- it és képzettársításait értelmező orvos segítségével megszabaduljon a felnőtté válását akadályozó kötődéseitől,¹¹ költőként már a maga útját járta a pszichoanalitikus lírai technika elsajátításában.

Ferenczi Sándor halálának évében, 1933-ban jelent meg ugyanis dr. Hermann Imre *A pszichoanalízis mint módszer* című könyve,¹² mely a terapeuta nélkül maradt költő számára az önanalízis tankönyveként funkcionálhatott. A szakmunka segítségével olyasfajta öngyógyító terapeutaként tematizálhatta önmagáról gyűjtött megfigyeléseit, aki a múltjában kutakodó, személyiségét mintegy elemeire bontó, dekonstruáló páciens emlékeit és látomásait újra összeillesztheti, egységében láttathatja, verbalizálhatja és értelmezheti, gyarló-dadogó önmagából pedig a „törvény tiszta beszédével” kommunikálni képes lírai ént konstruálhat.

„A pszichoanalízis szükséglete olyan módszereket követelt, melyek mélyebb behatoláshoz juttatnak és azt is felszínre hozzák, ami a meto-

¹⁰ Lásd Horváth–Tverdota (é. n.)

¹¹ József Attila 1934 tavaszán Hódmezővásárhelyről dr. Rapaport Samuhoz írt levélrészleteit lásd Horváth Iván–Tverdota 1992: 357–382.

¹² Hermann 1933.

dikailag kifogástalan önmegfigyelés elől szükségszerűen rejtve marad¹³ – írta könyvében Hermann Imre, azzal a reménnyel kecsegtetve költő-olvasóját, hogy lírikusként is ellesheti és utánozhatja a lélek laboratóriumának törvényszerűségeit.

Külön tanulmányt érdemel a Hermann-kötet akkori kiadásának, valamint József Attila korabeli költői gyakorlatának módszeres összehasonlítása. Ezúttal csak egy-két szembetűnő asszociatív párhuzamra hívom föl a figyelmet.

Hermann hivatkozik egy vizsgálati személy elalvás előtti színes látomásaira, s ezekről az optikai jelenségekről – melyeket „eidetikus” képeknek nevez – azt állítja, hogy valódi szemléleti képek, nem csupán képzetek. Hozzáfűzi: „A mai lélektan regresszív természetű, azaz a fejlődés vonulatába eső, már elhagyott, de újra feléledő képződményeknek tekinti. Ha egy felnőtt egyén életében kivételes állapotként jelentkeznek is, a gyermekkorban normálisak.”¹⁴

Íme, a szemléleti minta az 1934 tavaszán Hódmezővásárhelyen eszmélkedő József Attila számára: „Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend – / egy szálló porszem el nem hibbant. / Most homályként száll tagjaimban / álmom s a vas világ a rend. / Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent”. (*Eszmélet*) A kifejező költői kép a színes látomásként megjelenő valódi gyermekkor végérvényes befejezettségét tudatosítja – de azt is, hogy a családi függőségeitől és incesztuszvonzalmaitól szabadulni vágyó, huszonkilenc éves, nagykorú – de férfivá válni képtelen – költő empátikus múltvallatóként, ihletett állapotban mégiscsak bepillanthat a visszahozhatatlan gyermekkor kaleidoszkópjába.

Még inkább meggyőződhetünk arról, hogy József Attila tudatos költői alkotásmódjának forrásművével állunk szemben, ha *Az indulatok levezetése szavakban* című fejezet elméleti-érzelmi rekonstrukcióját a tudati úton előállított ösztönversek szövegén tanulmányozzuk.

„Az indulatmegnyilvánulások hajdan tényállásosan értelmes folyamatoknak ma már tényállás szempontjából értelmetlen megismétlései. Klasszikus példa erre a düh érzelemkitörése, amelynél fogcsikorgatás és ökölbe szorított kéz – harapásra és verésre való nekirugaszkodások még elég világosan kimutatják eredetüket. Mindegyikben közös a mo-

¹³ I. m. 13.

¹⁴ I. m. 22.

torikus kísérő jelenségek kényszerű sorozata, amelyeket a jelzésemeltemen túl sem az indulatban levő, sem a néző nem tud mélyebbről megérteni. Saját törvényei vannak, filogenetikusan meghatározott mellett, meg bizonyos »örvényyszerűség«-ük is, ami minden velük érintkezőt magával ragadni és egy örvényközpont felé sodorni törekszik”¹⁵ – olvashatta József Attila Hermann Imre könyvében, mely mintegy forgatókönyvként funkcionált az ihletét szerepjátszerűen működtető, az igaz élményért önnön pokla bugyraiba leszálló, de magát egyszersmind kontrollálni és kifejezni is képes költő számára.

Az 1933 után keletkezett borzongató verses pszichodramák – az *Egy kisgyerek sír*; a *Mama*, az *Iszonyat*, a *Kései sirató*, a *Ha a hold süt...* – mind-mind szándékosan felidézett, de inkább elképzelt, a felnőttkorból visszavetített kisgyerekkori szerepjátékok, melyek azért lehettek virtuális valósággá, mert az egykor megtorolatlanul maradt vélt sérelmek utólagos megbosszulásának vágya motiválhatta a költőt. A hermanni kulcsszó: az emlékek örvényyszerűsége *in statu nascendi* érvényesül a versekben, amikor az ösztönkésztetésein uralkodó költőben addig-addig követelődzik a gyerekkorban átélt anyaélmény képzeletbeli ismétlési kényszere, míg a látomás elragadja, és hatalmába kerítik elfojtott gyermeki indulatai. A megismételt vagy csak imitált indulatkiélés egy személyes terápiás gyakorlatként funkcionálhatott – ugyanakkor a versek precízen kidolgozott indulati íve arra vall, hogy alapos önmegfigyelésre épülő versépítési technikával kísérletezett a költő. Olyanfajta kettős játékkal, melyben a színész és a közönség szerepét is önmaga játszotta. Ennek tulajdonítható a magas hőfokú képzeletjáték kollektív katarzist kiváltó irodalmi többlete.

1936 májusában, a Szőke György által „münchhauseni tettként” emlegetett *Szabad ötletek jegyzéke, két ülésben* című önanalízis írása közben is a civilizáció által elnyomott ösztönöket felszabadító és radikalizáló hermanni düh vezette a költőt önnön alvilágába, amikor verbálisan rekonstruálta élettörténetének mindaddig nem tudatosodott korszakaszát.¹⁶ „Gondolatszökelléseit” az utcagyerekek trágár nyelvén asszociálta és írásban is rögzítette, s eközben olyan mélységekig jutott el önnön tudattalan emlékezetében, amilyenre csak a Ferenczi Sándor szerint javallt „felnőttek gyermekanalízise” képes, mely kiküszöböli a terapeuta és páci-

¹⁵ I. m. 25–26.

¹⁶ Vö. Válachi 2000.

ense közti „nyelvzavart”.¹⁷ Ez a különös képzeletjáték is vérbeli, két felvonásos – kétüléses – pszichodráma volt, melyben az egyszerre ki- és befelé figyelő költő módszeresen az öngerjesztő düh technikáját alkalmazta.

Pár nappal később már a játék közben szerzett tapasztalatok tudatosításával alkotta meg *A Dunánál* időben végtelenné tágitott történelmi freskóját. A külső és a belső valóság rejtett dimenzióit, a „fecsegő felszín” alatt hallgató „mély” rejtelmes szféráját immár történelmi léptékben, önnön sorsát az emberiség fejlődésének és a magyarság harcainak tükrében vette ekkor szemügyre, és a tudattalan imígyen tudatosított emlékképei alapján konstruálta meg a kollektívummal magát az őssejtig egynek érző lírai énjét. Ebben a képzelet- és gondolatkísérletben pedig nem annyira Jung kollektív emlékképei kísértenek, mint inkább Ferenczi Sándor *Thalassa* című főművének költői olvasmányélménye. Hiszen József Attila sem tett mást, mint Ferenczi, aki az egyed szexuális működésében a törzsfjlődés múltbeli traumáinak megisméltését szemléltette.

„Nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel” játszott utolsó éveiben József Attila. Négyesztendei intenzív pokolra szállási gyakorlat után nem csoda, hogy a *Nagyon fáj*-korszak *Ki-be ugrál...* kezdetű versének vészjósló-pontos létjelentése – „mit úgy hivatam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, / amíg elkészül ez a költemény” – már arról árulkodik, hogy a költő olyan határhoz ért, ahol személyes énje valósággal felmorzsolódott a szüntelen önkizsigerelésben, a telhetetlen lírai én táplálása közben, amellyel önfeláldozó módon, közvagyonként osztogatta szét lelkét borzongató hatású verseivel.

Pszichés egyensúlya labilissá vált és felborult az alvilági utazások közepette. Akkor hagyott fel végképp a pszichoanalitikus lírai szerepjátékokkal, amikor a második sikertelen analízist követően, névmágiás „negatív varázslattal” visszavonta hiábavaló érzelmeit, s mintegy megölte az indulatáttétel fondorlata révén szerzett, anyaimágójának tekintett szerelmét, Gyömrői Editet: „Semmi, semmi, semmi, semmi, semmi. / Legyen, hogy ne legyen, / legyen, hogy ne legyen – mondjuk: Edit” (*Semmi*). Ezzel a gyermekkora óta nagy becsben tartott szöbűvészi módszerrel, a kimondott szavaknak varázserőt tulajdonító versalkotási móddal immár a tisztánlátását veszélyeztető, gyilkos indulatokat is megfékezte.

¹⁷ Lásd Ferenczi Sándor: *Felnőttek „gyermekanalízise”,* valamint *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között.* In Linczényi 1982: 410–433., ill. Buda 1971: 215–226.

Élete utolsó esztendejében már szkeptikusan emlegette freudi korszakát. „Atyát hívtál elesten, / embert, ha nincsen isten. / S romlott kölkökre létel / pszichoanalízisben” – írta rezignáltan a *Tudod, hogy nincs bocsánat* kezdetű számadásversében. A „*Költőnk és Kora*” költője pedig 1937 októberében, a Siesta Szanatórium betegágyában már a pálcáját eltörni készülő Varázsló végső, mechanikus beavató szövegeként sumházta és sematizálta a mélylélektani alkotómódszer titkát: „Nem való ez, nem is álom, / úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm...”

József Attila rejtelmekkel telített költészete az óceánból kimagasló jéghegy vízióját idézik elénk, melynek a tudattalan élmények és összefüggések alkotják a láthatatlan törzsét és alapzatát. A költő műveinek alkotás-lélektani elemzésével talán erről a víz alatti tartományról is minél több titkot sikerül felszínre hoznunk.

IRODALOM

- BUDA BÉLA (szerk.) (1971): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, Budapest.
- HERMANN IMRE (1933): *A pszichoanalízis mint módszer*. Novák és Társa, Budapest.
- ERŐS FERENC (2001): József Attila és a freudomarxizmus. In: Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY (szerk.) (1992): „*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY (szerk.) (é. n.): *József Attila kiadatlan prózai írásai – szövegek az interneten*: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>.
- KOESTLER, ARTHUR (1992): Költői közjáték. In: *Koestler Emlékkönyv*. Összeállította: Hidgkúti Béla. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (2001): „Szétterült ütem hálója”. In: *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Szerk.: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Anonymus, Budapest.
- LINCZÉNYI ADORJÁN (szerk.) (1982): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Magvető–Magyar Hírmondó, Budapest.
- NÉMETH ANDOR (1989): Emlékezések. In: *Németh Andor József Attiláról*. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat, Budapest.
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR (1988): *A József Attila-i teljességigény*. Motivumelemzések. Magvető, Budapest.
- VALACHI ANNA (1986): Holt vidék. Verselemzés. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5: 559–571.
- VALACHI ANNA (1992): Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. In: Horváth Iván–Tverdota György 1992: 229–258.
- VALACHI ANNA (2000): „Láttam, hogy a mult meghasadt”. Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus. *Thalassa*, 2–3: 3–26.

**A Serdülő- és gyermekpszichoterápia.
Pszichoanalitikus szakfolyóirat**
II. évfolyam 2. számának tartalomjegyzéke

TANULMÁNYOK

Péley Bernadette: Variációk több témára (Tanulmányok a Faludi utca környékéről)

Császár Ajna: Virtuális sírok lehetséges szerepe a halvaszületést átélt szülők gyász munkájában

Péley Bernadette: A játékról, ami komoly dolog

Holicsik Erzsébet: A kisgyermekkorú szerepjáték tudatelméleti vonatkozásairól

Lénárd Kata: A destrukció pozitív, építő aspektusai

Koller Éva: A konfrontáció szerepe a serdülőkorú fejlődésben

Pohárnok Melinda: Az agresszió funkciója súlyos személyiségzavarokban

Németh Margit: Fantáziák és/vagy megtörtént esemény

Lust Iván: A szavak mögötti zene. A kapcsolat, mint prevenció

Hódi Ágnes: Bergman és a családregény-fantáziák

Ajkay Klára: A kötődéseméletek használatának lehetőségei a terápiás gyakorlatban

ARCHÍV

Gerő Zsuzsa: Az Én mint organizátor

KÖNYVISMERTETÉS

Gerő Zsuzsa: Érzelem, fantázia, gondolkodás óvodáskorban (Várfiné Komlósi Annamária)

Az ősszel megjelenő szám a *Titkok és tabuk* 1. Gyermekpszichoterápiás Konferencia előadásait tartalmazza majd.

A folyóiratot Az Írók Boltjában, az Animula könyvesboltban és a Medicina Könyvesboltban, a Faludi utcai Rendelőben (Bp., XIII. Faludi u. 5. tel.: 349 1514) lehet megvásárolni. Megrendeléssel kapcsolatban Mészáros Viktóriát lehet keresni szintén a Faludi utcai rendelőben.

A szerkesztőség e-mail címe: veronikk@axelero.hu

APÁK ÉS GYERMEKEIK

Családon belüli szerelem és erőszak Vörösmarty két drámájában

Dede Éva

Az „írók mélylélektani személyiségelemzése többnyire azzal fenyeget, hogy – a politikai, ideológiai értelmezésekhez hasonlóan – mindent megoldó és mindent megmagyarázó, egységes képletet igyekszik állítani a művek viszonylag önálló és a nyelv mozgásterében jelentését újra meg újra megnyitó létezmódja helyébe” – fogalmazza meg Bárdos László (2000) a pszichoanalitikus irodalmi kutatásokkal szemben hangoztatott ellenérveket, de rögtön hozzá is teszi: „legtöbb »klasszikusunk«, így Vörösmarty esetében is csak sajnálkozhatunk azon, hogy a magyar szakirodalomból jórészt hiányoznak az ilyen jellegű vizsgáldások.”

Valójában József Attila mellett számos huszadik századi magyar költő életművét vizsgálták már mélylélektani nézőpontból, ám a korábbi évszázadokban élt alkotók közül csak kevesekét. Shakespeare, E. T. A. Hoffmann, E. A. Poe – a rejtélyes külföldi írók – mellett Petőfi Sándor, Vajda János, Madách Imre¹ személyiségéről és műveiről már több elemzés készült, de Vörösmarty Mihály alkotásainak lélektani titkait nemigen bolygatták. Pedig a klasszikus művekben is – kivált az ösztönök kiélésének szabadabb utat engedő drámákban – nyomon követhető a pszichoanalízis által azonosított tudattalan készletet, melyek az alkotót jellemzik, és mind témaválasztását, mind a művészi megformálás módját meghatározzák.

Vörösmarty hatalmas életművéből ezúttal két korai drámát emelek ki – *Vérnász* (1833), *Marót bán* (1838) –, s azt vizsgálom, milyen apaké-

¹ Lásd Wagner 1972, Róheim 1934, Szilágyi 1993.

pet, illetve milyen típusú apa-gyerek viszonyt tükröznek e színpadra szánt művek. Kitérek arra is, hogy a darabokban megjelenő, a családtagokra irányuló erőszak kapcsolatba hozható-e valamiképpen a szerző életének eseményeivel.

Oidipusz-párhuzamok

Mindkét dráma a *Csongor és Tünde* utáni pályaszakaszban keletkezett, a *Vérnász* 1833 tavaszán (vagyis 170 éve), a *Marót bán* pedig 1837–1838-ra készült el (1838. május 19-én volt a bemutatója), de az akadémiai kiadás jegyzete szerint „a vázlatkészítés idejét 1833–1835-re tehetjük”. (Fehér, 1971, 589.) Mindkét mű történelmi korba helyezett családi dráma, melyben a női hűtlenség kiváltotta bosszú a téma.

Vörösmarty megírásuk idején harmincas évei derekán járó, nőtlen férfi, egy reménytelen szerelemmel a háta mögött. Ráillik a *Vérnász* főhősének, Telegdinek az önmeghatározása: „S ép férfikorban mindennel birok, / Csak házi üdvöt még nem ösmerék”. Az idő múlása, az életkor előrehaladása láthatóan őt is, s két főhősét is szorongatta. Talán azért olyan erős mindkét darabban a családon belüli erőszak ábrázolása, mert az agglegény író így kompenzálta műveiben a házasélettől való megfosztottság kínzó élményét.

Szembetűnő az anya hiánya Vörösmarty műveiben. *A fátyol titkaiban* sem, a *Kincskeresőkben* sem alkotott ilyen figurát a szerző. (Csak *Az áldozatban* emlékeznek meg a nemrég meghalt szülőkről – s ennek némi életrajzi alapja is fölfedezhető, hiszen Vörösmarty anyja akkoriban halt meg, amikor a darab készült – és a költő nem búcsúzhatott el tőle, csak a halálhír érte utol.) Egyébként nemcsak Vörösmarty, hanem a világirodalom nagyjai is hasonlóképp bonyolítják műveik cselekményét. Schiller *Ármány és szerelmében* az anya egyszerűen eltűnik. Shakespeare *Lear királyában* egyik gyereknek sincs anyja, nemcsak Lear családjában, hanem Gloster familiájában sem; *A viharban* Prospero egyedül neveli Mirandát a szigeten. Több esetben – például a *Phaedrában*, a *Tartuffe*-ben, Shelley *A Cenci házában* – a hiányzó anya helyett mostohaanya szerepel, aki nem sokkal idősebb az apa lányánál, fiánál.

A jelenségre dramaturgiai magyarázat kínálkozik: Bécsy Tamás (1984) – Lukács Györgyre hivatkozva – tautológiának nevezi azt, ha a szereplő nem visz új irányt a darabba, s itt említi példaként, hogy nincs Learnek és Glosternek felesége. Akkor kellene ilyen szereplő, ha vala-

milyen új szempontot vinne a darabba. Kivéve, ha az ismétlés, a kettőzés a cél. Ebből következik, hogy a szülő–gyerek kapcsolat ábrázolásához éppen elég az egyik szülő. (A drámai műveken kívül sok epikai alkotást is felhozhatnánk példának.) Vörösmarty drámáinak férfiközpontúságát vizsgálva mindenesetre nehéz eldönteni: vajon az európai irodalmi hagyományt követte, amikor anyátlan hősöket teremtett, vagy személyes ok motiválta?

Az anyahiány mellett többféle apakép is fölfedezhető Vörösmarty két művében. A holt apák nemzedékének képviselőit a tökéletesség jellemzi. Erkölcileg feddhetetlenek, emléküket idézve a szereplők rajongó pátozzsal szólnak róluk. Nem tudhatjuk: a korra jellemző romantikus közhelyet, írói fogást lássunk ebben a tényben, vagy Vörösmarty halott apjára vonatkozó, személyes emlékeinek ihlető szerepét.

A hős – már csak emlékekben élő – apákat követő nemzedék apafigurái közé tartozik Telegdi, a *Vérnász* főhőse. Védelmes, óvó férfiként jelenik meg a színen, a Lenkével való első találkozásakor. A lány először távolról látja meg a férfit – akiről nem tudja, hogy vérszerinti apja –, s büszke, vonzó, erős személyiségnek látja. Marót szintén erőt sugárzó férfi, s úgy találkozik Boddal, a testvérével, hogy a segítségére siet: megmenti az életét.

Lenke, Telegdi lánya nem ismeri az igazi apját. Tanár – ez a szereplő neve, nem a foglalkozása – gondoskodik a neveléséről, s ő külön család-történetet talál ki védenca számára. A *Marót bán* egyik főhősét, Bodot még apró gyermekként elrabolták, idegenek (törökök) nevelték hazátlan haramiává, nőrablónak, s Bod az apáról költött mesével zsarolható. Lenkében és Bodban mítosz él az apáról – pozitív kép: „Nem ösmerém / Atyámat, az való; de tisztelem, / s korán kimúltát sokszor síratám” – mondja Lenke. Tanárt apja helyett apjának tartja.

Az apa nemcsak védelmező, hanem kegyetlen, félelmetes, büntető személyiség is a gyerek számára. Telegdi haragjában kitetette gyermekeit, s azok úgy nevelkedtek, hogy nem ismerték valódi származásukat. Amikor Tanár fölfedi Lenke előtt Telegdi bűnét, hogy testvérével együtt el akarta pusztítani őt, a lány fájdalmasan, vádlón beszél a róla: „oh, szörnyü, szörnyü! mért van ily atya! / Én árva! Most anyátlan is vagyok.” Később viszont részvétet érez iránta és megbocsát neki: „Itélje bár, de én sajnálom őt. / Minden bizonynal ő a legboldogtalanb / Halandó mindenek közt.” A színpadon szereplők között a két fiú, Bod (*Marót bán*) és Kolta (*Vérnász*) apa nélkül nőtt fel; haramiák, gonosztevők nevelték fel őket. Am míg Bod rajong ismeretlen nemzője iránt – s számára

Haszán, a török jelenti a rossz, félelmetes apát –, addig Koltában negatív az apakép: „...tebenned sok van, amit én / Atyámnak mondanék; az én atyám / Lehete csak oly kegyetlen, mint te vagy.”

Riedl Frigyesztől származik az a megállapítás, hogy a *Vérnász* „téma-választásának hátterében leginkább Szophoklész *Oedipusa* hat” (idézi Taxner-Tóth, 1989. 1036.) – annál is inkább, mert a görög tragédia első magyar fordítását már 1839-ben elkészítette Guzmics Izidor. De a köztudatban is élt a mítosz. Oidipusz, a mitológiai hős, Szophoklész drámájának hőse, a pszichoanalízis számára jóval több, mint irodalmi példa. Freudnál inkább metaforát jelentett, ahogy a mítoszból kivágta az elméletéhez szükséges részletet. A *Vérnászban* az ödipális konfliktus mindkét változata megjelenik: mind a fiú-, mind a lánygyermek apához fűződő kapcsolatát példázza.

A lány, Lenke, első pillanatra vonzódik Telegdihez, az is hozzá. A fiú, Kolta pedig azonnal vetélkedni, versengeni kezd vele, mint Laiosz és Oidipusz a keresztútnál, csak itt más a kifejelet: az egyelőre szóban zajló összeütközés csak később válik végzetessé a fiú számára. Az apa – amikor még nem tudja Kolta kilétét – megkínozza, börtönbe zárja gyermekét, sőt kivégzésére is kiadja a parancsot. A rossz, kegyetlen, gyermekét elűző-elhagyó apa így beszél Koltáról: „Elég kevély vagy éretlen korodhoz! / Ily hangot ad a hordó, míg üres. / Kár ifjuságaért: okos tanács / S vessző alatt még emberré lehetne.” Fölényét, erejét fitogtatva töri meg a fiút.

Egyes vélemények szerint az Oidipusz-történetnek elforgatott változata áll elénk a *Vérnászban*. Kérdés, hogyan értsük az elforgatott helyzetet.

Az eredeti mítoszból Freud az általa kivágott részletben „kizárólag a dühös kisfiú szempontjait veszi figyelembe. Az apa (Laiosz) mintha nem is létezne – nincs aktív szerepe”. (Pető, 1993. 158–159.) Az Oidipusz–Laiosz kettőst az apa oldaláról is érdemes szemügyre venni, ugyanis fordítva – a gyerek szemszögéből – szokás nézni, amint az anya–gyerek szimbioziszba belép az apa. Csakhogy a gyerekből felnőtt lesz, és akkor már vele küzd meg saját gyermeke.

Mivel Freud a fejlődést a serdülőkor végén befejezettnek tekintette, követői közül Erikson – a fejlődés egész életen át tartó gondolatát kidolgozva – pszichoszociális fejlődésről beszél. A fiatal felnőttkor megoldandó problémája többek között a családalapítás. A házassággal és a gyermekek világra jöttével a férj–feleség kettőséből, a *diádból* a megszülető gyerekekkel *triád* lesz. A férjnek meg kell szokni, hogy valaki más

fontosabb lesz a nőnek, mint ő. Az apaszerep, a Laiosz-komplexus vizsgálata csak az utóbbi évtizedekben kezdődött meg. (Pető, 1993: 159.)

A gyermekek kitevése a *Vérnászban*, illetve elrablása a *Marót bánban* nem más, mint a lehetséges vetélytársak eltüntetésének szándéka. Az apa ugyanis a gyermekre is féltékeny lehet. „... a szexuális szeretet két személy közötti viszony, melynél a harmadik csak felesleges vagy zavaró lehet (...) A szerelmi viszony csúcspontján megszűnik az érdeklődés a külvilág iránt; a szerelmespár elég önmagának, még a közös gyermekre sincs szükség, hogy boldog legyen. Semmilyen más esetben nem árulja el Erősz olyan érthetően lényének velejét, azt a szándékot, hogy többször egyet hozzon létre; ám ha ezt, mint ahogyan közmondásossá vált, két ember szerelmében elérte, ezen nem kíván túllépni” (Freud, 1992: 56.).

A családon belüli erőszak

A családi kapcsolatok korántsem idilliek – ezt Freud éppúgy számtalan példával bizonyította, mint a hétköznapi élet tragikus eseményei: az anyák által elkövetett gyermekgyilkosságok, a sorsukra – vagy jó esetben az inkubátorban – hagyott csecsemők. Ha a gyerek mégis a családban marad, a bántalmazás különböző formáit szenvedheti el – mind az anyától, mind az apától. Ahogy József Attila írta: őt azért verték, mert nem bírták elviselni, hogy nem szeretik. De a féltékenység a leggyakrabban kiváltó oka a családtag elleni agresszióknak. A bűnügyi hírek között számos ilyen indíttatású brutalitásról olvashatunk. „Megölte hathónapos gyermekét egy férfi a Vas megyei Duka községben, majd öngyilkosságot kísérelt meg. A 40 éves férfi, a rendőrség szerint egy éles tárggyal elvágta a kislány nyakát, minek következtében a gyermek életét veszítette.”² Itt áll előttünk egy mai Telegdi története, aki a feleség vélt hűtlensége miatt végzett a gyermekével.

Lénárd Kata (1997) szerint a családon belüli erőszak koronként változik, s a 19. században minden bizonnyal még nem is voltak érzékenyek erre a problémára. A szociobiológiai elemzéseket tárgyalva megállapítja, hogy „a bántalmazás okául szolgálhat pl. (...) az apaságban való bizonytalanság” is (Lénárd, 1997: 240.).

² www.origo.hu, 2003. március 19., szerda, 20:12

Számtalan irodalmi alkotásban fő motívum a családon belüli erőszak – gondoljunk csak Shakespeare királydrámáira. Vörösmarty két darabjában feleség-, gyerek- és testvérgyilkosság egyaránt előfordul, úgy is mint terv, úgy is mint végrehajtott cselekvés. A feleség elleni erőszak a *Vérnászban* és a *Marót bánban* hasonló fokozatokban jelenik meg, az előzményhez, a *Széplakhoz* viszonyítva. A *Széplak* és a *Vérnász* csak gyanúra, szóbeszédre alapoz (szinte szöveg szerinti egyezés figyelhető meg a két mű között); a *Vérnászban* a hűtlenséggel vádolt feleség egyúttal anyja is; a *Marót bánban* pedig a nő valóban bűnös. Telegdi és Marót alapattitúdja tehát a féltékenység.

A nőnek tulajdonított – vélt vagy valódi – bűn a nőről előzetesen alkotott kép összeomlásához vezet. A szerelem értelmezésében Vörösmartynál – Taxner-Tóth Ernő szerint – „tiszta érvényesül a hagyományos fölfogás, amely a »tiszta érzelmeket« elválasztotta az »állati« és bűnös vágytól; amely egyik oldalon a Mária, az elérhetetlen, a megközelíthetetlen Úrnő utáni felemelő sóvárgást; másikon az Éva, a könnyelmű, bűnös asszony iránti könnyen kielégíthető, de alantas, bűnbe taszító, »állati« testi vágyat látta egymástól elválasztott emberi lehetőségeként” (Taxner-Tóth, 1993. 42.).

Telegdi úgy beszél a(z első) feleségéről, mint a legtökéletesebb, éteri tisztaságú nőről, akinek lényétől idegen a testiség. Marót is hasonlóan nyilatkozik Idáról – eleinte. „Csongor az »égi« szerelem (»égi szép«) vágyáról vall a dráma első jelenetében, maga a mű azonban a kétféle szerelem szétválaszthatatlanságáról szól. Máriáról bebizonyítja, hogy benne is Éva ösztönei élnek” (Taxner-Tóth, 1993. 61–62.). Telegdi azonban mintha újra kettéválasztaná a kétféle női princípiumot. A feleség éppen a termékenység csodálatos pillanatát éli át, hiszen ikreket szült: ez viszont erősen kapcsolódik a testiséghez, így az égi nőről alkotott ideálkép nem illik rá.

„Ha azt állítottuk, hogy a nemi (genitális) szeretet nyújtja az embereknek a leghatalmasabb kielégülési élményt, voltaképpen minden boldogság mintáját, akkor azt kellett volna tanácsolnunk, hogy a boldogság kielégítését az életben továbbra is a nemi kapcsolatokban kell keresni, az élet középpontjává a genitális erotikát kell helyezni. Azzal folytatjuk, hogy ezen az úton a legsebezhetőbben válunk függővé a külvilág egy részétől, nevezetesen a választott szerelmi tárgytól, és a leghevesebb kínoknak tesszük ki magunkat, ha az visszautasít, vagy ha elveszítjük, mert hűtlen, vagy meghal” (Freud, 1992. 49–50.). Innen érthető az a fajta agresszió, amely a hűtlen félre irányul. Telegdi és Marót a feleséget bünteti meg.

A féltékenység okot ad az erőszakra. Hárdi István (2000) írja, hogy a féltékeny ember, házastársa elvesztésétől tartva, rivalizál valakivel. Fogyatékosági érzésektől szenved, agresszív indulatok keríthetik hatalmukba, de ezek nem a csábítóra, hanem az árulóra vagy az annak vélt félre irányulnak. A féltékeny ember indulata szorongásból is fakadhat. Ha a narcisztikus fejlődésben nem alakul ki stabil énkép, az fenyegető helyzetben hozzájárulhat az agresszióhoz. Telegdi megvallja, hogy feleségének más kérője is volt, maga sem érti pontosan, miért őt választotta, s nem biztos benne, hogy hű-e hozzá az asszony. A távollétében keringő szóbeszéd felesége hűtlenségéről fölerősíti ezeket a belső hangokat.

Telegdi az előzményekkel együtt kétszer kísérli meg elpusztítani saját gyerekeit. Az iker csecsemőket elveszi az anyától és kitéteti őket a pusztulásnak, mint Laiosz Oidipuszt – ekkor az agresszió még mindkét gyermeket, a lányt és a fiút egyaránt érinti. (Oidipusz is különbséget tesz a gyermekei között. Az *Oidipusz király* végén nem kér áldást a fiaira, inkább megátkozza őket, míg a lányainak védelemért könyörög, s ugyanez megismétlődik az *Oidipusz Kolónoszban* című tragédiában: az apa átka sújtja a fiúkat, akik valóban vetélytársak az apai hatalomért.) Telegdi ugyanezt a kettősséget mutatja Koltával és Lenkével való első találkozásakor. Kolta egyébként kétszer támad az apjára, és mindkétszer alulmarad az apai erőszakkal szemben. Telegdi válogatott kínokkal fenyegeti fiát, akinek halálát végül az ő elsieltett parancsa okozza.

Bod apátlannak tudja magát, mert hatéves gyerek volt, amikor Haszán elrabolta őt. (Tőle való függése kissé az apa–fiú kapcsolatra is emlékeztet.) Haszán bosszúvágyból nevelteti gonosznak Bodot, végső soron ez is az agresszió egy formája. A fiú gyökértelensége, a családból való kiszakítotttság tudatosítása az egészséges identitás elleni bűn. Haszán azzal hitegeti Bodot, hogy az apa őnála raboskodik.

Marót mindenáron vissza akarja szerezni testvérét, föltehetően azért, mert esetleg hagyta elveszni. Homályban marad ugyanis, hogyan tűnt el a fivére, mindenesetre az eszeveszett keresés gyanús. Marót és Bod első találkozásakor is keveredik a szeretet és a gyűlölet. Az idősebb és fiatalabb testvér kapcsolata, apa híján, apa–fiú kapcsolatnak is tűnhet. Ennek ambivalenciáját jelzi, hogy Marót, miután elveszti a gyerek Bodot, később minden követ megmozgat azért, hogy megtalálja. Noha ismeretlenül megmenti, féltékenységében el akarja pusztítani, majd megint mentené. A fiatalabb testvérrel folyó versengés célja a nő megszerzése. Bod felismerő tárgya egy régi családi kard, ennek szimbolikus üzenete magáért beszél.

Vörösmarty Mihály korai életében két férfival lehetett versenyben: az apjával – aki a nemiség, a nemzőerő, a férfiasság szimbóluma volt számára –, valamint a nála két évvel fiatalabb öccsével. A költő-drámaíró szülei harmadik gyereke volt, de az első fiú – így eleinte kitüntetett helyzetben nevelkedett. Utána még hét gyerek született a családban, a legfiatalabb testvér 1816-ban.³ Gyerekkori élménye volt tehát az állandó születés, az erőviszonyok állandó változása, az újabb és újabb testvérek – „riválisok” – megjelenésével kiszorulása az anya–apa közelségéből. Elsőként öccse, János miatt, majd egyre nyilvánvalóbban a tanulás következtében. Tízéves korában az iskoláztatás miatt került el otthonról, csak a tanítási szünetekben látogatott haza, később már akkor sem.

A testvérek között versengés érzékelhető az apa szeretetéért: a költő a tanulásban eredményesebb volt, mint öccse, s ezért elismerést kapott az apától: „nagy örömmel fogadott, mikor vacatióra hazaérkeztünk, első szava volt, hányadik vagy, Miskafiam, azt felelte I^{só} hát Jancsi? 4. vagy 5.^{dik} nagyon szerettem volna ha te is első lehettél volna, én sírtam és fel tettem magamban mindannyiszor, hogy jövőre leszek, tanultam későn korán, bátyám sohase tanult, és még is mindíg első lehetett – én pedig hátrébb estem, mert kissé vásott gyermek voltam.” (Vörösmarty J., 268.); János viszont a gazdálkodásban tűnt ki: „történt egyszer másszor hogy atyánk bátyámat is ki rendelte munkásokhoz a’ hol kissé szorgalmazni kellett volna vagy inteni őket, az nehezebbre esett: azt atyánk is tapasztalván ha csak kerülhette, nem erőltette, olyasmivel engem bízott meg, úgy aztán szívesebben ott maradt a’ munkásoknál ha én zsörtölődtem velük, sokszor csendet intett is, mondván ne bántsd (szegényt) és néha annyira disputáltunk, hogy utobb... [Levélszakadás miatt két szó hiányzik.] meg is verekedtünk, a’ mi abból ált, hogy ne [Levélszakadás miatt két szó hiányzik.] ... ütlek ’s hanem engedtem meg is tette; hanem mikor én az 5^{dik} bátyám a’ 6^{dik} iskolába jártunk, soha többé nem verekedtünk de még nem is verseny [Levélszakadás miatt olvashatatlan.] ... gtünk.” (Vörösmarty J., 270.)

Vörösmarty maga visszafogott, csendes gyerek lehetett. (Jellemző, hogy János ötven évvel később még arra is emlékszik, hogy bátyja a ruháira is jobban vigyázott). Ám az is kiderül az emlékezésekből, hogy a majdani költő csendessége mögött nagy indulatok rejlettek, melyek oly-

³ Kupi Lajostól, Vörösmarty családfájának kutatójától.

kor kiutat kerestek. Gyulai Pál említi először, hogy az apa szintén magába forduló személy volt, ritkán tört ki hevesen – másutt meg azt írja, hogy az apa „szerette s nem kényeztette őket. Nyájas szemmel nézte jó tulajdonaikat, de szigorú volt hibáik iránt. Fiai tisztelték, szerették és félték tőle...”. A költő ebben apjára hasonlít. János is „jónak látta mérsekélni gazdai tüzét, mert félt bátyja rendkívüli fölindulásától.” (Gyulai, 1985. 6., 9–10., 12.) Az egyébként hallgatag fiú egész lázadást indított egyik tanárának igazságtalansága miatt... Ezt a kettősséget Bárdos László (2000) is szóvá teszi, Taxner-Tóth (1993) nyomán.

A testvérvetélkedés Mihály és János között az anya szeretetéért is folyhatott – de a *Marót bán* Idája valószínűleg élő minta után készült, ugyanis ennek a „fekete hölgynek” több lírai mű is szól. Fried István (1977) írja erről az élményről, hogy a kortársak nagyon hallgatnak Vörösmarty harmincas évekbeli szerelmeiről, s feltételezi, hogy Lendvainé Hivatal Anikó, a színésznő iránti szerelem a forrás a *Marót bán*hoz.

Vörösmarty az *Elméleti töredékekben* (1969) megjegyzi, hogy nagy szenvedélyeket, bűnöket ábrázol, de nem teszi őket vonzóvá. Ezzel a kordivathoz is alkalmazkodik. Telegdi a bűnét, a család elleni vétkét megkísérli elfojtani: „Feledni / Reméltem azt sok évi hallgatással, / De élt az emlék irthatatlanul... / Hányszor s mi tarka képben látom őket! / S ez álmaim gyötrőbbek a valónál.” Bűntudatot azonban nem akar érezni iránta: „Azonban éljenek, s bár boldogúl, / De engem átok érjen s kárhozat, / Ha hajlom őket gyermekül fogadni. / Omoljanak le házam sarkai, Ha itt tanyát és enyhelyet találnak; / Csak itt ne, máshol a világon mindenütt.” Lelkiállapotát pedig így jellemzi: „Rideg malommá tett a bú patakján, / Holott magamnak őrlök bánatot, / S belsőm zajától fölrettenve, az / Éjféli házként, rém s iszony vagyok.”

Marót viszont olyan hidegen tervezi Ida és Bod büntetését, mint Hászán, a bűntudat csöppet sem jellemző rá a jogosnak ítélt erőszak miatt.

Szerelem, szexuális kapcsolat

A magyar *vérnász* szó két jelentésben használatos: az egyik a „vérontásba torkolló lakodalom”, a másik pedig az incesztus magyar megfelelője. Kölcsey „*vérmenyekző*” szava az előbbi jelentést, a Vörösmarty alkotta *vérnász* – a közeli vérrokonok házassága – az utóbbi jelentést hordozza. Azóta mindkét értelemben használatos a kifejezés. A „romantikus hagyomány leginkább említésre méltó eleme talán a vérfertőzés ké-

pe (a fiútestvérrel és nővérrel kapcsolatos változat), amely tiltott szenvedély jeleként lebeg a cselekmény felett...” (Brooks, 1998. 363.)

Vörösmarty viszont apa és lánya incestuskapcsolatát jeleníti meg. Az elforgatott mítosz tehát úgy is magyarázható, hogy Vörösmarty a lányokra vonatkozó ödipális helyzetet jelenítette meg azzal, hogy apa és lánya közötti szerelmi kapcsolatot tett a darab központi bűnévé. Idősebb férfi és fiatal lány szerelmében óhatatlanul szembeötlik a különbség, hiszen a férfi akár az apja is lehetne a lánynak.

A Lenke név – bár a Magdaléna rövidülése, földidézheti a lenge: könnyelmű, dévaj jelentést is, mert a lány jellemére a darab első felében különösen jól illik. Párvalasztására is, hiszen az éppen nővé érő lány Telegdi miatt lemond Banóról, a diákról. (Mint ahogy annak idején az anya is a gazdagabb Telegdit választotta Tanár ellenében. A lány voltaképpen megismétli az anyja választását, nemcsak külsejében hasonlít hozzá.) Lenke első jellemzése Telegdiről a vonzódás keletkezése: „...nem is / mind oly vad ám, aki katona. / Mily szépen állnak rendben és elül / Az a vezér, ki ott feltündököl. / Arany virágzik kék sötét ruháján, / Csótára gazdag, mint a napkelet... / Könnyen lebeg, mint a madár, lován, / Lovának minden lépte röppenés; / Valóban az derék egy hős lehet...” , nem tud elszakadni a látványától: „Hadd lássam őt, csak ezt hagy látnom...”.

Figyeljük meg Telegdi Lenkéről mondott szavait: „Mint gyenge repkény kerti fára nő, / Úgy fog, tapadva házam törzsökéhez, / Fel nőni hozám boldogságomúl, / Úgy fog kinőni aljas⁴ helyzetéből / A tóhöz híven, mely erőt ada, / És fényt s nem ízlett birtokot neki.” Mindez szépen összecseng Lenke kettőjükéről adott jellemzésével: „Ő büszke várban mint király lakik; / Én fű vagyok, mely a kővár tövéből / Hideg falára árván felnövök, / Hogy észrevétlen hervadjak el.” Mindkét szöveg a növényi életből vett képekkel fejezi ki a szoros összetartozás, összetapadás óhaját. Apa és lánya ilyen mérvű lelki összefonódása a szerelmi-szexuális beteljesülés képét is megidézi. A szöveg első jelentése a reménytelen vágyódásról szól, mélyebben viszont a természetellenes kapcsolat pusztító volta fejeződik ki.

Lenke ugyanakkor iszonyodik is a Telegdi-vártól – a kísérteties hely az ő születésének a helye. Tanár vitte el egyszer arrafelé, s ekkor úgy

⁴ Az „aljas” itt alacsonyabb rangú származást jelöl. Telegdi ekkor még nem ismeri Lenke származását.

hallotta, hogy a vár, ez a szomorúságot, félelmet keltő hely sóhajtozik. Lehet, hogy Tanár akkor kívánta feltárni Lenke előtt igazi apa kilétét, de a lány szavait hallva visszariadt. Lenke a visszatérésével – természetellenesen – az anyja helyét foglalná el, ezzel együtt ez az anyához való visszatérés is lenne, ősi otthonába, az anyaméhbe. „A kísérteties tehát ebben az esetben is az egykor otthonos, régtől ismert.” (Freud, 2001. 272.) A visszatérés Bodnak is hasonló élmény, kellő romantikus borzongással, mert Marót lakhelye, a régi családi vár benne a kriptával, a megrendezett temetés hangulata emlékezteti őt valódi gyermekkorára, szüleire. Az azonosságára ekkor találna rá, ha nem hessegetné el magát az emléket.

Vörösmarty művét megelőzően más szerzők műveiben is felbukkan a testvérszerelem. Shelley *Az Iszlám lázadása* című nagy költeményében a szerelmespár eredetileg testvérpár volt, s csak a nyomdász riadalmára, könyörgésére változtatta meg Shelley a pár helyzetét (Tótfalusi, 1971. 117–118.) – ez is a tabu hatalmát bizonyítja. Grillparzer *Az őszanya* című drámájában Jaromir és Bertha kapcsolata tudattalanul keletkezett testvéri szerelem. Ha ez a színdarab a *Vérnász* elődje, akkor a történet átalakításában azt látjuk, hogy Vörösmarty súlyosabbá, bűnösebbé, az apa–lánya szerelmi kapcsolatává tette a szenvedélyt. Grillparzernél megáll a történet a titkos eljegyzésnél, utána derül fény a testvéri helyzetre.

A *Vérnász* tovább lép a bűn útján: az esküvő lezajlik, Telegdi és Lenke, az újdonsült házasok nászéjszakáját zavarja meg Kolta, a fiú a vár ostromával. Úgy látszik, Vörösmarty nem tudta-akarta a végsőig elvinni a történetet, az esküvő ténye épp elég a tudattalanul elkövetett bűnhöz (Shelleyt *A Cenci házban* ez nem zavarta, bár az erőszakot ő sem jelenítette meg a színpadon). Egy felismerési jeleneteket vizsgáló műben azt olvashatjuk, hogy Vörösmarty is megáll a bűn megmutatásában egy fokozatnál. (Dánielisz, 1913)

A struktúra bizonyos ismétlődéseire is érdemes felfigyelnünk. Mindkét darabban van egy ember, aki mindent tud – majdnem, és értelmez. Tanár, illetve Haszán szerepe ez. Vannak, akik semmit sem tudnak, vagy rosszul tudnak, tévesen értelmeznek – Telegdi és Marót. Az értelmezőnek tükörszerepe van, s a *Vérnászban* ez a motívum elég hangsúlyos. Lenke tükröt tart az embereknek, hogy dévaj szórakozásaik, csínytevéseik közepette ismerjék fel torz arcukat. Tanár Lenkét okítja: „Ne lásd magad fölöttébb tükreidben! / Hogy el ne bízakodjál.”, hogy ne ismerje félre magát. Telegdinek a gyerekek, az ikrek a tükör, s úgy érzi, Tanár

néz rá vissza. Később, az elkövetett bűnök fölfedésekor Tanár Telegdinek is tükröt tart: „Lefestem őt, hogy ismerjen magára, / A mint tükröbe néző szörnyeteg, / Önnön szemével ölje meg magát.”

A *Vérnász* csupa ismétlésre épül: a bűn háromszori elmondása a dramaturgiai hibák közé tartozik. A szerző ismétlési kényszerét az motiválhatta, hogy nem tudott jobb módot kitalálni az előzmények ismertetésére. (A korabeli romantikus francia színházi gyakorlat lebeghetett a szeme előtt.) A bűn nyomasztó volta (a gyerekgyilkosság) mentség lehet a dramaturgiai ügyetlenségre. Kétszer választ a nő gazdagabb, előkelőbb férjet a jelentkező vetélytársak közül (az anya és Lenke is). Ha igaz az a feltételezés, hogy a *Vérnász* keletkezése idején tudta meg Vörösmarty, hogy Perczel Etelka férjhez megy, akkor az ismétlés már jobban érthető.

Összegzés

Vörösmarty e két drámája és az abban előforduló családon belüli erőszak az én értelmezésemben a családi élet boldogságának hiányáról, elérhetetlenségéről szól.

Erósz és Thanatosz küzdelmében Erósz elbukott, s a *Vérnász*ban csak hiány, boldogtalanság marad (Lenke kolostorba vonulása). Telegdi még a darab elején azt mondja: „Én elmerültem, mint a telt vödör, / De feljövök most újra, s megtekintem, / Mint áll körülöm a derű világa.” Szétnézett, csak borzalmat talált. Marót alakjában újra megkísérelte birtokba venni a derű világát, de a veszteség után már nem süllyed vissza. Ha a személyes életben az örömei már nem érvényesül, csak a munka marad. Marót bán célt, értelmet talál a létezésben: a másokért való, a köz javát szolgáló életet. (Ezt a darab kritikussai eléggé nehezményezték is.) A személyes boldogságról ő is és Vörösmarty is elmondhatná ekkor: „tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél”.

A harmincas éveiben járó Vörösmarty megküzdött egy nagy problémával, a családi élet hiányával, s szerencsésnek mondhatja magát, hogy valamivel később, negyvenévesen, az alig húszéves fiatal Csajághy Laura oldalán mégis megízlelhette a házaset örömeit.

IRODALOM

- BÁRDOS LÁSZLÓ** (2000): Hangolás egy újraértelmezéshez. (töredékek Vörösmarty utóéletéről). *Élet és Irodalom*, 51–52.
- BÉCSY TAMÁS** (1984): *A dráma lételméletéről: Művészetontológiai megközelítés*. Akadémiai, Budapest.
- BROOKS, PETER** (1998): Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje. In: Bókay A.–Erős F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Budapest. 351–366.
- DÁNIELISZ SÁNDOR** (1913): *A felismerés motívuma a magyar romantikus drámai irodalomban*. Sümeg: Horváth Gábor könyvnyomdája.
- FEHÉR GÉZA** (1971): Jegyzetek. In: Vörösmarty összes művei 10. kötet, Drámák V. Akadémiai, Budapest. 441–798.
- FREUD, SIGMUND** (1992): *Rossz közérzet a kultúrában*. Kossuth, Budapest.
- FREUD, SIGMUND** (1995): Totem és tabu In: *Tömegpszichológia: Társadalomlélektani írássok*. (S. Freud művei 5. kötet) Cserépfalvi, Budapest.
- FREUD, SIGMUND** (2001): A kísérteties. In: Freud: *Művészeti írássok*. S. Freud művei, 9. kötet. Filum, Budapest.
- FRIED ISTVÁN** (1977): Vörösmarty „fekete hölgy”-e. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1977/3. 370–378.
- GYULAI PÁL** (1985): *Vörösmarty életrajza*. Szépirodalmi, Budapest
- HÁRDI ISTVÁN** (2000): Az agresszió fogalma, jelenségtana, elméletei In: Hárdi István (szerk.) *Az agresszió világa*. Medicina, Budapest. 17–80.
- LÉNÁRD KATA** (1997): Néhány gondolat a gyermekbántalmazásról. In: Bernáth L.–Solymosi K. (szerk.) *Fejlődés-lélektani olvasókönyv*. Tertia, Budapest. 237–257.
- PETŐ KATALIN** (1993): Utószó. In: *Sigmund Freud művei I. Önéletrajzi írássok*. Cserépfalvi, Budapest
- RÓHEIM GÉZA** (1934): Ádám álma. *Nyugat* II. szám, 323–325.
- SZILÁGYI GÉZA** (1993): Vajda János pokla. In: *Lélekelemzési tanulmányok*, Somló Béla, (hasonmás kiadás) Budapest. 249–265.
- TAXNER-TÓTH ERNŐ** (1989): Jegyzetek. In: *Vörösmarty összes művei*. 9. kötet, Drámák IV. Akadémiai, Budapest. 1027–1074.
- TAXNER-TÓTH ERNŐ** (1993) Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései. *Irodalomtörténeti füzetek* 133. szám, Argumentum, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN** (1971): *Shelley világa*. Európa, Budapest.
- VÖRÖSMARTY JÁNOS** (1965) levele özv. Vörösmarty Mihálynéhoz. In: *Vörösmarty összes művei*. 18. kötet. Levelezés II. Akadémiai, Budapest. 267–273.
- VÖRÖSMARTY MIHÁLY** (1969): Elméleti töredékek. In: *Vörösmarty Mihály összes művei*. 14. kötet, Akadémiai, Budapest. 5–59.
- VÖRÖSMARTY MIHÁLY** (1998a): Vérnász. In: *Vörösmarty Mihály drámai művei*. Osiris, Budapest. 435–560.
- VÖRÖSMARTY MIHÁLY** (1998b): Marót bán. In: *Vörösmarty Mihály drámai művei*. Osiris, Budapest. 699–798.
- VÖRÖSMARTY MIHÁLY** (2000): Vas ember. Eredetiség. In: *Vörösmarty Mihály összes művei*. 15. kötet. Akadémiai, Budapest. 142–146.
- WAGNER LILLA** (1972): *A negyedik Petőfi*. Szepsi Csombor Kör, London.

BIBLIKISZA

KRITIKAI IRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖREBŐL

TISZTELETKÖR

MÁTÉ ANDRÁS

MIHÁLYDEÁK TAMÁS

ALAN RENWICK

KARL F. MORRISON ÉS TÖRÖK ÁDÁM

RÁKAI ORSÓLYA

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

ENGEL PÁLRÓL

FODOR GÉZA MOZART-KÖNYVÉRŐL

HUORANSZKI FERENC *MODERN METAFIZIKA* CÍMŰ MŰVÉRŐL

ENYEDI ZSOLT, KÖRÖSÉNYI ANDRÁS POLITOLÓGIA TANKÖNYVÉRŐL

ILLIGRÓL ÉS A KITALÁLT KÖZÉPKORRÓL

A TEGNAP ÉS MA SZOROZAT KÖTETEIRŐL

A CÉGVEZETŐK KAPZSISÁGÁRÓL

2003. I. NEGYEDÉV

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLE

A KÖTŐDÉS GENERÁCIÓS ÁTVITELE: EGY ÚJ ELMÉLET*

*Fónagy Péter***

A kötődési rendszer mint a homeosztatisz szabályozás bioszociális mechanizmusa

A John Bowlby (Bowlby, 1969; Bowlby, 1973; Bowlby, 1980) nevéhez fűződő kötődéelmélet egyetemes szükségletként írja le a szoros érzelmi kötődés kialakítására való igényt. Ennek gyökere a korai kapcsolatok reciprok jellegén alapul, ami a normál fejlődés feltétele valószínűleg minden emlősnél, beleértve az embert is (Hofer, 1995). Az emberi csecsemő kötődési viselkedésére (a közelség keresése, mosolygás, csimpaszkodás) a felnőtt kötődési viselkedése (érintés, tartás, megnyugtás) kiegészítő módon válaszol. Ezek a reakciók erősítik a csecsemőnek az adott felnőtt iránti kötődési viselkedését. A kötődési viselkedés aktíválódása attól függ, hogy a csecsemő hogyan értékeli a környezeti jelzéseket, amelyek következképp a biztonság vagy a bizonytalanság szubjektív élményében fogalmazódnak meg. A kötődési rendszer célja a biztonság élményének átélése; ez a legelső és legfontosabb célja az érzelmi élet szabályozásának (Sroufe, 1996). Ebben az értelmében számos mentális zavar kialakulásának hátterében fölfedezhető, s következképp a pszichoterápiás hozzáállás módszerét is meghatározza.

* Az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesület „Fejlődés és Pszichoanalízis” Munkacsoportjának megbeszélése számára készített tanulmány, 1999. május 13.

** Fónagy Péter tudományos publikációit Peter Fonagyként jegyzi. Itt azonban – tekintettel arra, hogy jelen számunk 107. oldalán egy Budapesten, magyar nyelven készült interjú is közlünk vele – neve is magyaros formában szerepel.

Egyikünk sem születik azzal a képességgel, hogy saját érzelmi reakcióit szabályozni tudja. A diádikus szabályzó rendszer akkor fejlődik ki, ha a csecsemő pillanatnyi állapotváltozásaira vonatkozó jelzéseit a gondozó személy érti, és reagál azokra, úgy, hogy közben megvalósítja azok szabályozását. A csecsemő megtanulja, hogy aktivációs szintje a gondozó személy jelenlétében nem vezet olyan dezorganizációhoz, ami túlmutatna saját megküzdési képességein. Tudja, hogy gondozója mindig ott van, hogy helyreállítsa a szükséges egyensúlyt. A számára kontrollálhatatlan aktivációs szintek átélésekor a csecsemő keresi a gondozóval való testi közelséget a megnyugtató és a homeosztázis helyreállításának reményében. A csecsemő viselkedése az első életév végére célirányos, és nyilvánvalóan specifikus elvárásokon alapul. Gondozójával való korábbi tapasztalatai reprezentációs rendszerekbe sűrűsödnek, ezeket a rendszereket nevezte Bowlby (1973) „belső munkamodelleknek”. A kötődési rendszer tehát egy nyitott, bioszociális homeosztatisz szabályzó rendszer.

Kötődési minták a csecsemőkorban

A kötődélmélet másik nagy úttörője, Mary Ainsworth (1969; 1985; Ainsworth, Blehar & Wall, 1978) fejlesztette ki a csecsemő – viselkedésben megnyilvánuló – belső működési modelljeinek megfigyelésére szolgáló, jól ismert laboratóriumi eljárást. A csecsemők, számukra ismeretlen helyzetben, gondozójuktól rövid időre elválasztva, négyfajta viselkedésminta egyikét mutatják.

A *biztonságosan kötődő*nek osztályozott csecsemők készségesen explorálnak az elsődleges gondozó személy jelenlétében, szorongást mutatnak az idegen megjelenésére és elkerülik őt, kiborulnak a gondozó távozásakor, majd amikor visszatér, aktívan keresik a vele való kontaktust, és könnyen megnyugtathatóak a gondozó által. Ezt követően visszatérnek az explorációhoz.

Vannak olyan csecsemők, akik láthatóan kevésbé szoronganak a gondozótól való szeparációkor, azt követően nem keresik a gondozóval való közelséget, és nem feltétlenül a gondozót preferálják az idegennel szemben. Ezeket a csecsemőket nevezzük *szorongó/elkerülő* csecsemőknek.

A harmadik kategóriába tartozó *szorongó/ambivalens* csecsemők csak kevésbé explorálnak és játszanak, a gondozó távozásakor extrém módon kiborulnak, a szeparációt követően a megnyugtató kísérletekkel szemben aktívan ellenállnak, makacsul folytatják a sírást, vagy passzív módon

tovább nyögdecselnek. A gondozó jelenléte és megnyugtatósi próbálkozásai hiábavalóak: úgy tűnik, a csecsemő szorongása és haragja meggátolja, hogy érvényesüljön a gondozó közelségének megnyugtató hatása.

A biztonságosan kötődő csecsemők viselkedése a jól koordinált, szenzitív interakciók tapasztalatán alapul, vagyis azon az élményen, hogy a gondozó nem, vagy csak ritkán túlstimuláló, valamint hogy képes újra stabilizálni a csecsemő dezorganizálódó érzelmi reakcióit. Következésképp ezeknek a csecsemőknek a viselkedése stresszteni helyzetekben is viszonylag szervezett marad. A negatív érzelmek kevésbé fenyegetőek, sőt jelentésteliek és kommunikatív értékük van (Grossmann & Schwann, 1986; Sroufe, 1979; Sroufe, 1996).

A szorongó/elkerülő módon kötődő csecsemőknek feltehetően olyan tapasztalataik lehetnek, hogy gondozójuk nem volt képes újra stabilizálni érzelmi aktivációs szintjüket, vagy éppenséggel túlstimuláló, érzelmi-
leg tolakodó volt. Ezek a csecsemők következőképp *túlszabályozzák* affektusaikat, és elkerülik azokat a helyzeteket, amelyek feltehetőleg stresszteni számukra. A szorongó/ambivalens módon kötődő gyermekek ezzel szemben *alulszabályozzák* érzelmeiket, stresszjelzéseiket föl-
erősítik, valószínűleg abbéli erőfeszítésükben, hogy kicsalják a várt választ a gondozóból. Fenyegetettségerzésre vonatkozó küszöbük alacsony, következőképpen ezek a gyerekek folyamatosan a gondozóval való közelség és kontaktus keresésével vannak elfoglalva, ugyanakkor frusztrálnak érzik magukat még akkor is, ha a gondozó elérhető a kontaktus számára (Sroufe, 1996).

A csecsemők negyedik csoportja láthatóan irányvesztett, szervezetlen viselkedést mutat, azt a benyomást keltve, hogy viselkedése dezorganizálódott és dezorientálódott (Main & Solomon, 1990). Ezeket a csecsemőket – akik lemerevednek, kezükkel tapsolnak, fejüket falba dőngetik, vagy még a gondozó jelenlétében is menekülni próbálnak a helyzetből – *dezorganizált/dezorientált* módon kötődőknek nevezzük. Általános feltevés, hogy ezeknek a csecsemőknek a gondozó személy jelenléte a félelem és a megnyugtató forrása egyszerre, következőképp a kötődési-viselkedéses rendszer erőteljesen konfliktusos motivációkat mozgósít. Nem meglepő, hogy a súlyos érzelmi elhanyagolásnak vagy a szexuális bántalmazásnak gyakran szoros kapcsolata van ezzel a kötődési mintával (Cicchetti & Beeghly, 1987; Main & Hesse, 1990). Ez utóbbi csoportot szeretném részletesebben megvizsgálni ebben a tanulmányban.

A kötődési minták folytonossága

Bowlby vetette fel, hogy a szelről és a másikról alkotott belső munkamodellek alapozzák meg minden későbbi kapcsolat prototípusát. Ezek a modellek viszonylag stabilak maradnak egész életen át (Collins & Read, 1994). A kötődésemélet követői szerint az érzelmekhez való rugalmas hozzáférés korai élménye meghatározó jelentőségű. Az autonóm szelf élménye teljes mértékben a biztonságos szülő–csecsemő kapcsolat talaján bontakozik ki (Emde & Buchsbaum, 1990; Fonagy et al., 1995a; Lieberman & Pawl, 1990). A biztonságosan kötődő gyermek számára a stabil érzelmi kontroll lehetővé teszi, hogy saját belső élményét magáénak érezze, és olyan intencionális lénynek fogja fel önmagát és másokat, akiknek viselkedését mentális állapotok, gondolatok, érzések, vágyak és hiedelmek szervezik (Fonagy et al., 1995a; Sroufe, 1990). Ezzel összhangban állnak azok a longitudinális kutatások, amelyek kimutatták, hogy a biztonságosan kötődő gyermekek sokkal rugalmasabbak, magabiztosabbak és sokkal inkább orientálódnak a társas kapcsolatok felé (Sroufe, 1983; Waters, Wippman & Sroufe, 1979). Együttérzőbbek, ha valakit kiborulni látnak (Kestenbaum, Farber & Sroufe, 1989), és érzelmileg mélyebbek a kapcsolataik (Sroufe, 1983; Sroufe, Egeland & Kreutzer, 1990).

Előrejelzés a felnőtt kötődés mérése alapján

A kötődés stabilitását azok a longitudinális tanulmányok demonstrálják, amelyekben a csecsemővel felvett Idegen Helyzetet követően az illetőt serdülő, illetve fiatal felnőtt korában a Felnőtt Kötődési Interjúval (AAI) (George, Kaplan & Main, 1996) vizsgálják meg. Biztos vagyok benne, hogy sokuk számára jól ismert ez a lenyűgöző, strukturált klinikai eszköz, amely a gyermekkori kötődési kapcsolatok narratív történetét hívja elő – a korai kapcsolatok jellemzőit, a szeparációs élményeket, a betegséggel, büntetéssel, tárgyvesztéssel, rossz bánásmóddal és bántalmazással kapcsolatos élményeket. Az AAI értékelő rendszere (Main & Goldwyn, 1994) az egyéneket a biztonságos/autonóm, bizonytalan/elengető, bizonytalan/önmarcangoló, vagy a megoldatlan kötődés négy kategóriájának egyikébe sorolja be, a veszteség, illetve a trauma átélésének elbeszélése alapján – azaz olyan kategóriák szerint, amelyek a korai tapasztalatok elbeszéléésének strukturális jellemzőin alapulnak.

Az *autonóm* kategóriába tartozó egyének nagyra értékelik a korai kötődési kapcsolatokat, az ezzel kapcsolatos emlékeket koherensen integrálják jelentéstartalomban, és ezeket az élményeket meghatározónak tartják. Ezzel szemben a bizonytalan kötődésű egyének a korai kapcsolat emlékeit és ezek jelentését hiányosan integrálják. A *bizonytalan/elengedő* kötődésűek kerülő módon eltagadják emlékeiket, s vagy idealizálják, vagy leértékelik (néhánykor egyidejűleg szélsőségesen értékelik) a korai kapcsolatok jelentőségét. Az *önmarcangoló* kötődésű egyének zavarodottnak tűnnek, haragosan vagy éppenséggel passzívan viszonyulnak a kötődési figurához, gyermekkori sérelmeikre panaszkodnak, és a makacs, ambivalens, tiltakozó csecsemő benyomását keltik. A *megoldatlan* kötődésű egyének a gyermekkori traumák, illetve a későbbi veszteség élmények elbeszélésekor korai kötődési kapcsolatuk reprezentációjának súlyos dezorganizációját mutatják, amely az elbeszélés szemantikus és szintaktikus konfúzióiban nyilvánul meg.

Három fontos tanulmány is (Hamilton, 1994; Main, 1997; Waters, Merrick, Albersheim, Treboux & Crowell, 1995) 68–75 százalékos konkordanciát mutatott ki a csecsemőkori és a felnőttkori kötődési típusok között. Ez igen jelentős szintű konzisztencia a csecsemőkorban megfigyelhető viselkedés és annak felnőttkori következménye között. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a tanulmányokban fellelhető egyéni különbségek a környezetnek éppúgy betudhatóak, mint az első életévben szerzett korai kapcsolati minták lenyomatának.

A kötődési kapcsolatok kulcsfontosságúak a depriváció élményének generációs átvitelében. A biztonságosan kötődő felnőttek gyermekei háromszor-négyszer nagyobb valószínűséggel lesznek maguk is biztonságosan kötődőek (van Ijzendoorn, 1995). Ez a tény akkor is bizonyítható, ha a szülő kötődési típusát még a gyermek születése előtt méri fel (Benoit & Parker, 1994; Fonagy, Steele & Steele, 1991b; Radojevic, 1992; Steele, Steele & Fonagy, 1996; Ward & Carlson, 1995). A szülői kötődési minták előrejelzik a temperamentum-mérésekben jelentkező eltéréseket, valamint az olyan környezeti faktorokat is, mint például az életeseemények, a társas támogatás mértéke és a pszichopatológiai jellemzők (Steele, Steele & Fonagy, előkészületben).

De vajon mi közvetíti a generációs átvitel e folyamatát? A genetika nyújthatná az egyik legkézenfekvőbb magyarázatot. A laboratóriumi munkában folyó ikerkutatás eddigi eredményei azonban nem szolgáltatnak bizonyítékot arra, hogy az egypetéjű és a kétpetéjű ikrek között a kötődési klasszifikáció vonatkozásában jelentkező konkordanciaszin-

tekben eltérés lenne (Fearon, 1998). A kötődéskutatók feltételezik, hogy a biztonságosan kötődő felnőttek érzékenyebbek gyermekeik szükségleteire, s ezért erősítik csecsemőjükben azt az elvárást, hogy a deregulációs állapotok gyorsan és hatékonyan helyreállíthatóak legyenek (Belsky, Rosenberg & Crnic, 1995; De Wolff & van Ijzendoorn, 1997). Sajnos azonban úgy tűnik, hogy a gondozó érzékenységének standard mérőmódszerei egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy a kötődési típusok generációs konzisztenciáit megmagyarázzák (van Ijzendoorn, 1995).

Kötődés és mentalizáció

Ehhez először is a kötődés meghatározóinak egy további aspektusát kell megvizsgálnunk. Mary Main és Inge Bretherton egymástól függetlenül hívták fel a figyelmet arra, amit a filozófus Dennett „intencionális hozzáállásnak” nevezett. Dennett (1987) hangsúlyozta, hogy az emberi lények egymás mentális állapotait, azaz gondolatait, érzéseit, vélekedéseit és vágyait próbálják megérteni azért, hogy értelmet adjanak, és ami talán még fontosabb, hogy anticipálják egymás cselekedeteit. Ha a gyermek képes arra, hogy a rá nem reagáló anya nyilvánvalóan elutasító viselkedését az anya saját veszteségélménye miatti szomorúságának és bánatának tulajdonítsa inkább, minthogy egyszerűen csak elesettnek érezze magát az anya szomorúsága láttán, akkor máris védve van attól, hogy összezavarodjon, és negatívan szemlélje önmagát.

Az intencionális hozzáállás kialakulásának mérföldköve, amikor a gyermek három-négy éves kora körül felismeri, hogy a viselkedés hamis vélekedésen is alapulhat. A fejlődépszichológusok számos olyan tesztet terveztek, amellyel a hamis vélekedés megértésének sajátosságai mérhetők. Magát a képességet a „tudatelmélet” fogalmával jelölik. Mi e fogalom helyett inkább a mentalizáció, vagy másképpen reflektív funkció fogalmát részesítjük előnyben, mivel e fogalmak a saját és a másik viselkedésének mentális terminusokban történő megértését egyaránt jelölik.

Az alapkísérletben egy hároméves gyermek látja barátját, Maxit, amint az dobozba rejt egy darabka csokit, majd azt mondja, most el kell mennie, de később visszajön, hogy megegye a csokit (Perner, 1991). Miután Maxi távozik, a gyermek látja, hogy a kísérletvezető átteszi a dobozból egy táskába a csokit. Majd megkérdezi a gyermeket: „hol fogja Maxi keresni a csokit, amikor visszajön?” A háromévesek feltétele-

zik, hogy Maxi a csokit a táskában fogja keresni, azaz ahol a csoki valójában van, nem pedig a dobozban, ahol eredetileg hagyta. A négy- és öt-évesek ezzel szemben már képesek megjósolni Maxi viselkedését annak alapján, hogy Maxit milyen vélekedés vezérli, vagyis hogy a csoki ott lesz, ahol hagyta. A négyévesről elmondható tehát, hogy rendelkezik „tudatelmélettel”, amit az a képessége jelez, hogy hamis vélekedést tulajdonítson a másiknak (Wimmer & Perner, 1983). A négyéves már felveszi az intencionális hozzáállást, és annak a hiedelemnek az alapján érvel, amit Maxinak tulajdonít. A hároméves ezzel szemben saját valóságának ismeretére alapozza várakozását, és nem a másik tudatállapótól indul ki.

Ennek az eredménynek egyik lehetséges értelmezése, hogy a hároméves gyermek még a viselkedés nem mentalizáló, „teleologikus” modelljére alapozza elvárásait, s nem annak mentalisztikus, intencionális értelmezésére (Gergely & Csibra, 1997). Az egyszerűbb, teleologikus modell keretein belül a gyermek az emberi lények viselkedését azok látható következményei – nem pedig a mögöttük álló vágyak – szempontjából értelmezi. Értelmezését a fizikai valóság feltételei, nem pedig a valóságról szóló és annak tulajdonított vélekedések határozzák meg. A hároméves gyermek a Maxi-féle feladatban predikcióját a racionális cselekvésre alapozza, feltételezve, hogy a másik pontosan azt fogja tenni, ami a jövőbeli célállapot (a csoki megevése) elérése szempontjából a legésszerűbb cselekvés, annak megfelelően, hogy mi a jelenlegi valóságos helyzet (a csoki a táskában van).

A racionális és a nem racionális cselekvések közötti megkülönböztetés képességét valójában már kilenc hónaposoknál kimutatták (Gergely, Nádasdy, Csibra & Biró, 1995). A babáknak egy számítógépes animációt mutattak, amelyen egy kisebb kör ismételten átugrált egy falon, és kapcsolatba lépett egy nagyobb körrel a fal túloldalán. Ismételt bemutatások révén a babákat addig „habituáltatták”, amíg azok elveszítették érdeklődésüket a jelenet iránt. Ekkor két újabb jelenet egyikét mutatták be a csecsemőknek. Mindkét esetben eltávolították a falat a jelenetből: az egyik animációban most a kisebb kör, egyenes úton haladva, közvetlenül közelítette meg a nagy kört, a másik animációban viszont a kisebb kör pontosan ugyanazzal az ugrással ment oda a nagy körhöz, mint az eredeti jelenetben. A babák ez utóbbi esetben lepődtek csak meg, míg az előző jelenet láttán egyáltalán nem, jelezvén ezzel, hogy elvárásuk az volt, hogy a kis kör „racionálisan” fog cselekedni, azaz hogy a céltárgyat a lehető legrövidebb úton fogja megközelíteni.

Amellett érvelünk, hogy a cselekvések effajta teleológiai értelmezése a kisgyermeknél a második és a harmadik év folyamán mentalizáló értelmezéssé alakul át. Tizennyolc hónapos korokra (de tizennégy hónapos korban még nem) a gyermekek a vágy mentalisztikus megértésének jeleit mutatják (Meltzoff, 1995; Repacholi & Gopnik, 1997), azaz ekkor már képesek megérteni azt, hogy a másik személy cselekvéseit a gyermek sajátjaitól eltérő vágyak vezérelhetik. Ebben a szakaszban a kisgyermek képessé válik arra is, hogy a másik szándékaira vonatkozóan vonjon le következtetést akkor, amikor az illető új szavakkal nevez meg a gyermek számára addig ismeretlen tárgyakat (Baldwin & Moses, 1996; Tomasello, Strosberg & Akhtar, 1996). A második életévben a gyermek már beszél a saját és mások vágyállapotairól, a harmadik életévben pedig megjelenik a vélekedésekre vonatkozó beszéd (Bartsch & Wellman, 1995). A teljesen kibontakozott mentalizáló képességet a hamis vélekedés tulajdonításának hároméves kor körül kialakuló, a tudatelméleti feladatokban megjelenő képessége bizonyítja (Perner, 1991).

A „tudatelmélet” kibontakozása még messze nem jelenti ennek a fejlődési folyamatnak a végpontját. Valójában amellett érvelhetnénk, hogy a reflektív funkció sohasem lehet tökéletes. A fokozott izgalom állapotában, az intim kapcsolatok kontextusában mindannyiunknak nehéz a másik személy mentális világáról pontos reprezentációkat alkotnunk. A hozzánk közel állók viselkedéséről ilyenkor mi magunk is a nyilvánvaló, fizikális, jól látható jegyek alapján érvelünk. Ha ilyenkor mégis mentális állapotokra vonatkozó leírásokat teszünk, akkor azok általában sztereotip jellegűek, torzítanak vagy zavarosak, túlelemzőek és pontatlanok.

Vizsgálatunkban megpróbáltuk operacionalizálni a felnőttek mentalizáló képessége terén jelentkező egyéni különbségeket. Operacionalizáló módszerünk viszonylag egyszerű volt: az elbeszélésben a mentális állapotokat egyértelműen leíró fogalmak (például a hamis vélekedés) meglétét vettük alapnak. Ahhoz, hogy ezeken a skálákon magas pontértéket kapjon valaki, a kötődésről szóló elbeszélésben meg kellett mutatkoznia annak, hogy tudatában van a mentális állapotoknak, kifejezett erőfeszítést tesz a viselkedés háttérében álló belső okok megfejtésére, valamint tudatában van annak, hogy egy gyermek gondolatai és érzései minden valószínűséggel különböznek a felnőttétől. Az illetőnek továbbá érzékenységet kellett mutatnia az interjút készítő mentális állapotai iránt (Fonagy, Target, Steele & Steele, 1998). Ezek a skálák elhanyagolható mértékben korreláltak csak az IQ-val és az iskolázottság-

gal. Kíváncsiak voltunk arra, hogy az AAI-elbeszélésben a saját és a másik mentális állapotaira vonatkozó reflektív megfigyelések mértéke vajon előrejelzi-e a csecsemőnél a kötődési biztonság megjelenését. A reflexivitásra vonatkozó magas értékek, amelyeket a szülőktől még gyermeke világra jötte előtt kaptunk, erőteljesen jelezték előre a gyermek második életévében a kötődési biztonságot. *Azoknak az apáknak és anyáknak, akik magas pontértéket értek el e képesség terén, háromszor-négyszer gyakrabban volt biztonságosan kötődő a gyermekük, mint azoknak, akiknek reflektív képessége csekély volt* (Fónagy, Steele, Moran, Steele & Higgitt, 1991a).

A szülői viselkedés háttérében álló mentális állapotok megértésének képessége különösen akkor fontos, ha a gyermek kedvezőtlen élményeknek van kitéve, szélsőséges esetben abúzus vagy trauma áldozata. Mintánkat úgy osztottuk fel, hogy az egyik csoportba azok kerültek, akik jelentős deprivációról számoltak be (például saját anyjuk mentális betegsége miatti ártalomról), a másik csoportba pedig azok, akik nem számoltak be ilyen élményekről. Várakozásunk az volt, hogy a deprivált (gyermekkori szeparációs élményeket elszenvedők) csoportban az anyáknak sokkal nagyobb valószínűséggel lesz biztonságosan kötődő a gyermekük, ha az anya a reflektív funkció terén magas értéket ér el. *A deprivált csoportban minden egyes anyának, aki magas értéket ért el a reflexivitás skáláján, hozzájuk biztonságosan kötődő lett a gyermeke, míg a reflexivitás skáláján alacsony pontértéket elért, ugyancsak a deprivált csoportba tartozó tizenhét anya közül összesen egynek.* Ez az eredményünk implicálja, hogy a korai fejlődés során jelentkező hátrányok kedvezőtlen hatása korrigálható, ha a gondozó személy elsajátította azt a képességet, hogy hatékonyan tudjon reflektálni a mentális élményekre (Fónagy, Steele, Steele, Hoggott & Target, 1994).

Mentalizálás és a szelf fejlődése

Nemcsak a fejlett reflektív képességgel rendelkező szülők támogatják a gyermeknél a biztonságos kötődés kialakulását (s ezen belül különösen azok, akik kedvezőtlen gyermekkori élményeken mentek keresztül), hanem a biztonságos kötődés maga is elősegítheti a reflektív képesség létrejöttét (Fónagy et al., 1995).

Kilencvenkét gyermekkel elvégzett longitudinális vizsgálatunkban a biztonságosan kötődő gyermekek száma kétszer annyi volt abban a cso-

portban, ahol a gyermekek helyesen oldották meg a hamisvélekedés-tesztet, mint abban, ahol nem mentek át a teszten. Az anya reflektív funkciója is kapcsolatban állt a gyermekek teszteredményével. Azoknak a gyerekeknek, akiknél az anya reflektív funkciója középérték felett volt, 80 százaléka ment át a hamisvélekedés-teszten, míg azoknak, akiknek az anyja átlag alatti pontszámot ért el a reflektív funkció vizsgálata során, csak 56 százaléka tudta megoldani a tesztet. A gondozó reflektív funkciója a kötődési biztonságot is előrejelezte, amely pedig előrevetítette a tudatelmélet korai elsajátítását.

Az apához fűződő kötődés, úgy tűnt, szintén hozzájárul ehhez a fejlődési teljesítményhez. A másodszintű mentalizációs készségeket mérő tesztben, ahol a gyerekek olyan személy viselkedését kellett előre jeleznie, akiről egy harmadik személy téves vélekedése alapján alkotott képet, a mindkét szülőhöz biztonságosan kötődő gyermekek a legnagyobb valószínűséggel mentek át a teszten, míg azok, akik egyik szülővel sem voltak biztonságosan kötődőek, a legkevésbé tudták a tesztet megoldani.

Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a szülő képessége arra, hogy megfigyelje gyermeke tudatállapotait, a gyermeknél is facilitálja a tudatállapotok általános megértését, és ennek a folyamatnak a biztonságos kötődés a mediátora. A reflektív gondozó növeli a gyermeknél a biztonságos kötődés kialakulásának valószínűségét, ez pedig facilitálja a mentalizáció fejlődését.

Feltételezzük, hogy a biztonságos kötődési kapcsolat olyan kedvező kontextust biztosít a gyermek számára, amelyben biztonsággal fedezheti fel a gondozó személy tudatát, és így általában is megismerkedik a tudatállapotok természetével. Hegel (1807) vetette fel, hogy *csakis a másik tudatának felfedezése révén fejlődhet ki a gyermeknél a mentális állapotok természetének teljes megértése*. A biztonságos kötődés facilitálja továbbá a gyermeknél a reflexivitást. A folyamat interszubjektív: a gyermek egyre jobban megismeri a gondozó tudatát, ahogy a gondozó is egyre mélyebben érti meg és éli át a gyermek mentális állapotait.

Ennek a folyamatnak felvetésem szerint három kritikus összetevője van. Ezek a következők: (1) a tükrözés szerepe, (2) a gondozó viselkedésének teleológiai fogalmakban történő megértésétől a viselkedés intencionális értelmezése irányában történő elmozdulás, és (3) a pszichés valóság egyszerűbb, duális leképeződésének egyetlen, mentalizáló tudatrepresentációba való integrálása.

1. A tükrözés szerepe

Véleményünk szerint a mentális állapotok másodszintű (vagy szimbolikus) reprezentációi a kötődési kapcsolatok kontextusában emelkednek ki. A gyermek érzelmekkel kapcsolatos koncepciója introspekció útján alakul ki (Gergely & Watson, 1996; Target & Fonagy, 1996). A csecsemő számára például a szorongás a fiziológiai élmények, a viselkedés és a vizuális képzetek konfúz egyvelegével kapcsolódik össze. Amint azonban mindez szimbolikusan is reprezentálódik, az ehhez kapcsolódó élmény a mentalizált vagy másodlagos szimbolikus szinten a félelem vagy szorongás élménye lesz. A szimbolikus megkötés folyamata alapvetően fontos a gyermek számára ahhoz, hogy az élményt a specifikus érzelmek egyikeként címkével tudja ellátni. Ez a tudás azonban nem veleszületett. Tegyük fel, hogy a gyermek konstitucionális vagy fizikai szelfje a fokozott izgalom állapotában van. Ehhez különböző jelzések (nem verbális kifejezések, mimikaiak és vokálisak egyaránt) tartoznak. A gondozó rezonál ezekre, ideális esetben a saját belső élményét tükrözi, és ennek megfelelően generálja a megfelelő választ a saját kifejezéseiben. A gondozónak ezek a tükröző kifejezései veleszületettek, nem tudatosan keletkeznek (Meltzoff, 1993). Az anya reprezentációját a csecsemő affektusáról eztán a gyermek is reprezentálja, amely így „rávetül” a csecsemő konstitucionális szelf-állapotára (Rogers & Pennington, 1991). A gyermek eredeti élménye és a gondozó tükröző reprezentációjának internalizációja közötti diszkrepancia mindaddig hasznos, amíg lehetővé teszi, hogy ez a bizonyos fokig módosított reprezentáció (ami „ugyanaz, de mégsem ugyanaz”) a csecsemő élményének magasabb rendű reprezentációjává válhasson.

Ebben a modellben azt várhatjuk, hogy az anyai tükrözés akkor sikertelen, ha a visszatükrözött kifejezés túl közel van a csecsemő eredeti élményéhez, vagy túl távol van tőle. Ha a tükrözés túlságosan valóság-hű, akkor annak észlelése a csecsemő számára a félelem forrásává válhat, és elveszíti szimbolikus lehetőségét. Ha a szimbolikus reprezentáció nem hozzáférhető, vagy összemosódik az anya saját reprezentációjával, akkor a szelf-fejlődés folyamata alapjaiban veszélyeztetett. Feltételezhetjük, hogy azok az egyének, akik számára a szorongás tünetei katasztrófát jeleznek (például szívinfarktus, halálfélelem stb.), saját érzelmi reakcióik olyan másodszintű reprezentációjával rendelkeznek, amelyben az érzelmek intenzitása nem tartható egy bizonyos határon belül, talán mert az elsődleges gondozó eredetileg úgy tükrözte a csecsemő érzelmeit, hogy felnagyította azokat.

Be kell vallanunk, hogy ez a modell spekulatív, ugyanakkor empirikusan tesztelhető. Segíthet például abban, hogy megválaszoljuk azt a bonyolult kérdést, hogy a pánikzavarban szenvedő egyének vajon miért tulajdonítanak olyan óriási jelentőséget fiziológiai egyensúlyuk már viszonylag enyhe fokú felborulásának is. Érvelésünk ebben az esetben az, hogy az affektus másodlagos, azaz szimbolikus reprezentációja ezeknél az eseteknél túl sokat tartalmaz az elsődleges élményből; ezért ahelyett, hogy az élmény címkével jelölődne meg, amely lehetővé tenné annak enyhítését, felnagyítódnak az affektív állapot tünetei, amelynek következtében a másodlagos kifejezések válnak hangsúlyossá, s az élmény pánikká fokozódik. Egyik legújabb tanulmányunkban (Fonagy et al., 1995b) bizonyítottuk, hogy azok az anyák, akik leghatékonyabban tudták megnyugtatni az oltás miatt kiborult nyolchónapos csecsemőjüket, a gyermek érzelmeit is igen gyorsan tükrözték, de a tükrözés egyéb affektusokkal is keveredett (mosolygás, kérdő arckifejezés, komikus utánzás és hasonlók). Ilyen „összetett affektusok” (Fonagy–Fonagy, 1987) megjelenítésekor ezek az anyák azt biztosítják a csecsemő számára, hogy a csecsemő az ő érzelmüket analógnak, ugyanakkor formailag ne tökéletesen azonosnak érezze saját élményével. És ez az, ami lehetővé teszi, hogy az adott élménnyel kapcsolatban a szimbólumképzés folyamata beinduljon. Ily módon a saját affektus és a másik személy érzelmei közötti reprezentációs megfeleltetés, a gyermek és a gondozó közötti affektív csere kivételes információforrást teremt a gyermek számára, hogy saját belső állapotait tudatosítsa.

A gyermek, aki fokozott érzelmi állapota szabályozási módját keresi, a gondozó reakciójában azonosítja saját mentális állapotának reprezentációját, ezt internalizálhatja, és az affektív szabályozás magasabb rendű stratégiájának részeként használhatja. A biztonságos gondozó úgy nyugtatja meg a gyermeket, hogy „tükröző” kifejezését olyan kifejezéssel ötvözi, ami nem tökéletesen azonos a gyermek affektusával (ami egyben talán az érzelmi állapottal való megküzdés megoldását is közvetíti). Az anyai szenzitivitás ilyen típusú megfogalmazása sok közös vonást mutat a brit pszichoanalitikus, Wilfred Bion (1962) koncepciójával, amely az anya azon képességének szerepére mutat rá, hogy a csecsemő számára elviselhetetlen affektív állapotokat mentálisan „tartalmazza”, és a fizikai gondozás során úgy reagáljon azokra, hogy közben ismerje a csecsemő mentális állapotát, ugyanakkor modulálja a csecsemő számára kezelhetetlen érzéseket. Az a felfedezés, hogy az anya gyermekről alkotott reprezentációjának rendezettsége és koherenciája

közvetít saját kötődési státusza és viselkedése között, minden bizonnyal összhangban van ezzel a modellel (Slade, Belsky, Aber & Phelps, megjelenés alatt).

Felvetésünk szerint tehát az affektus értelme, azaz jelentése az én és a másik affektusának integrált reprezentációjából fejlődik ki. Az én-élmény és a gondozó erre adott reakciója reprezentációinak kombinációja dolgozza ki a gyermek teleológiai tudatmodelljét, amely végső soron képessé teszi őt arra, hogy mások affektív kifejezéseit értse és értelmezze, valamint hogy kontrollálni és szabályozni tudja saját érzelmeit is. Az érzelmi állapotok és az én-élmény reprezentációs megfeleltetése prototipikus példája a gondozó szenzitivitásának, amely, mint ahogy azt majd megkíséreljük bemutatni, valószínűleg fontos összetevője a mentalizáció fejlődésének. A gondozó reflektív funkciója arra ösztönzi a gyereket, hogy én-élményét azon reakciócsoportok szerint kezdje szervezni, amelyeket végső soron majd specifikus érzelmekként (vagy vágyakként) címkéz verbálisan. A magas fokon kontingens szülői reakciók azt jelzik számára, hogy a megfeleltetés megtörténhet. A gyermek affektív élményei további jelentést kapnak azáltal, hogy a szülő-gyermek interakció kontextusában kapcsolatba kerülnek a valóság szabta feltételekkel (ami ahhoz vezet, hogy a gyerekekben kezdetleges vélekedések alakulnak ki saját érzelmi állapotai okairól és következményeiről).

2. Reflektív szülői hozzáállás és elmozdulás a teleológiai mentális modelltől az intencionális felé

Egyetértünk azzal a nézettel, hogy a mentalizálás elsajátítása a csecsemő és a gondozó közötti interszubjektív folyamat része (ld. Gopnik, 1993). Véleményünk szerint a gondozó a mentalizáló modellek létrejöttét komplex nyelvi és egyéb kommunikációs folyamatok révén facilitálja, elsősorban a gyermekkel szembeni viselkedése útján; ennek során a gyermek saját viselkedését mások számára érthető módon kezdi érzékelni. Így kialakulhat az a feltételezése, hogy saját cselekedeteit és mások reakcióit érzések és elképzelések motiválják, majd a többi emberre is kiterjesztheti, általánosíthatja e feltételezést. A gondozó úgy közelíti meg síró csecsemőjét, hogy gondolatban azt kérdezi tőle: „Szeretnéd, hogy kicseréljem a pelenkádat?“, vagy „Szeretnéd, hogy karba vegyelek?“. A szenzitív gondozó nagy valószínűséggel nem teleológiai alapon magyarázza a helyzetet, azaz nem zárja ki gondolataiból a má-

sik érzéseit. Következésképp nagyon valószínű, hogy nem azt a kérdést teszi fel magának, hogy „pisis a feneked?“, vagy hogy „túl sokáig voltál egyedül?“ A szenzitív gondozó képes túllépni a fizikai realitáson, a fókusz a belsőleg irányított folyamatokra helyezi, és ez elégséges a gyermek számára ahhoz, hogy a belső élmény és a külső tapasztalat közötti kontingenciát azonosítsa. Végül a gyermek arra a következtetésre jut, hogy a gondozó reakciója racionálisként érthető, annak a feltételezésnek az alapján, hogy őt magát is a vélekedések és a vágyak belső állapotai vezérlik. A gondozó ösztönösen és folyamatosan mentális állapotokat tulajdonít gyermekének a viselkedésével, miközben a gyermeket mentális cselekvőként kezeli. A gyermek ezt jól érzékeli, és fel is használja teleológiai modelljei kialakításában, ami később a mentális én tudatának magjává válik a fejlődés folyamatában. Feltételezzük, hogy mindez természetes folyamat, a korai időszakban teljesen rutinszerűen történik, és mivel a gondozó nem reflektál rá, így ez a folyamat csak elvétve módosul. A gondozók különbözhetnek egymástól abban, hogyan töltik be e természetes emberi funkciójukat. Vannak, akik különösen figyelmesek az intencionalitás megjelenésének legkorábbi jelzéseire is, másoknak viszont erőteljesebb jelzésekre van szükségük, hogy érzékeljék a gyermek mentális állapotait, s viselkedésüket annak megfelelően tudják módosítani. Megint mások – mint ahogy ezt a korai csecsemőkor kontextusában már leírtuk – következetesen tévesen észlelhetik a gyermek tudatállapotokra utaló viselkedéseit, s ezzel a gyermek önmagáról alkotott tudatának torzulásait idézhetik elő.

A szülő képessége arra, hogy megfigyelje gyermeke tudatállapotának pillanatnyi változásait, a szenzitív gondozás gyökerét alkotja, és ez az, amit a kötődéstudomány kutatók kulcsfontosságúnak tartanak a biztonságos kötődés kialakulásában (például Ainsworth et al., 1978; Grossmann, Grossmann, Spangler, Suess & Unzner, 1985; Isabella & Belsky, 1991). A biztonságos kötődés továbbá pszichoszociális alapot nyújt a tudatelmélet képességének elsajátításához. A biztonságosan kötődő csecsemő bátran tulajdonít mentális állapotokat a gondozónak, amikor a gondozó viselkedését magyarázni próbálja. Ezzel szemben az elkerülő gyermek bizonyos fokig visszatartja magát a másik mentális állapotainak megértésétől. A rezisztens csecsemő saját stresszállapotára fókuszál inkább, a közelséget hordozó interszjektív érzelmi kommunikáció kizárásával. A dezorganizált csecsemők sajátos kategóriát jelentenek; hiperérzékenyek a gondozó viselkedésére, minden lehetséges jeget felhasználnak arra, hogy megjósolják azt, kiélezetten szenzitívek

lehetnek az intencionális állapotokra, következésképp sokkal könnyebben alakíthatják ki a gondozó viselkedésének mentalizáló magyarázatát. Ugyanakkor emellett érvelünk (ld. alább), hogy noha ezeknél a gyerekeknél a mentalizáció evidens lehet, mégsem válik olyan hatékonyá és központi szerepűvé a szelf-szerveződésben, ahogy az a biztonságosan kötődő gyermekekre jellemző. Úgy hisszük, a mentalizáló szelf-szerveződés fejlődése szempontjából a legfontosabb tudnivaló az, hogy a szenzitív gondozó mentális állapotának felfedezése képessé teszi a gyermeket arra, hogy a gondozó tudatában önmaga képét úgy láthassa meg, mint akit vélekedések, érzések, intenciók motiválnak, azaz úgy láthassa meg önmagát, mint mentalizáló lényt. Tekintélyes bizonyítékok támasztják alá azt a tényt, hogy a biztonságos kötődés fokozza a belső bizottság, az én értékessége élményének, valamint az autonómiának a fejlődését (például Londerville & Main, 1981).

A dezorganizált csecsemők, még ha elsajátítják is a mentalizáció készségét, nem tudják azt szelf-szerveződésükbe integrálni. Ennek számos magyarázata lehet: a) a dezorganizált csecsemő gondozója kevésbé megbízhatóan reagál kontingens módon a csecsemő szelf-állapotaira, és sokkal rendszertelenebbül érzékeli és tükrözi ezeket az állapotokat; b) a gondozó mentális állapota intenzív szorongást provokál a gyermekben; vagy azért, mert viselkedése ijesztő, és rosszindulatot közvetít a gyermek felé, vagy mert viselkedése félelmet tükröz, beleértve azt is, hogy esetleg magától a gyermektől fél; c) a gyerekek aránytalanul nagy erőforrásokra kell támaszkodni ahhoz, hogy megértsék a szülő viselkedését, akár azon az áron is, hogy saját szelf-állapotaikra kell megtanulni reflektálni. Ezek a tényezők talán egymással kombinálódva hozzák létre azt, hogy a dezorganizált csecsemők bizonyos körülmények között oly éles szeműen olvassák gondozójuk tudatát, miközben (felvetésünk szerint) csak szegényesen ismerik fel saját mentális állapotait.

3. A duális modellről a pszichikus valóság egységes modelljéig

Két előző tanulmányunkban klinikai és kutatási bizonyítékokat is felhasználunk, hogy rámutassunk: a pszichés valóság normál átélése nem veleszületett képessége a tudatnak, sokkal inkább fejlődésbeli teljesítmény (Fónagy & Target, 1996; Target & Fónagy, 1996), s annak következtében jön létre, hogy sikeresen integrálódik a külső és a belső elkü-

lönítésének két, egymástól eltérő módja. Láthatjuk, hogy a gyermek a fejlődés során normál esetben a pszichés valóság átélésének attól a formájától, amelyben a mentális állapotok még nem reprezentációk formájában képeződnek le, hogyan mozdul el a belső világ egyre komplexebb nézete felé, amelyet a mentalizációs képesség megjelenése, a mások és a saját gondolatairól, érzéseiről való gondolkodás hajlékonysága fémjelez.

Kezdetben a gyermeknek a tudatról való élménye olyan, mintha egy felvevőkészülék lenne, amely a belső állapotot és a külső valóságot egymással pontos megfelelésben rögzíti. E működésmód jelölésére a „*pszichés egyenlőség*” fogalmát használjuk, ezzel is hangsúlyozva, hogy a kisgyermek számára a mentális, valamint a fizikai világban történő események – erejüket, okságukat és következményüket illetően – még egyenértékűek. A belső és a külső közötti egyenlőségtétel elkerülhetetlenül kétoldalú folyamat. A kisgyermek nemcsak azt érzi kényszerítőnek, hogy a látványt a valósággal azonosként kezelje (amilyenek látszik, olyan is), hanem ugyanígy a külső valóságra projiciálja a belső reprezentációkat is, amelyeket a fantáziák torzítanak, de ő még nem ismeri fel, hogy a külvilág megtapasztalásának belső megértése akár téves is lehet.

A csecsemő, talán mert rémisztő számára úgy átélni a gondolatokat és érzéseket, mintha azok a konkrét valóság részei lennének, kifejleszt egy alternatív módot arra, hogy megfejtse a mentális állapotokat. Ez az úgynevezett „*mintha mód*”, amelynek során a gyermek az érzéseket és az elképzeléseket teljes mértékben reprezentációs, azaz szimbolikus formában éli át, olyannak tehát, amelynek nincs a külvilágra nézve közvetlen következménye. A kétéves gyermek már tudja, hogy amikor azt játssza, hogy ő rendőr, akkor ez nem a valóság. Ez nem ezért van, mintha értené annak lényegét, hogy ő csak „*mintha-rendőr*”, sokkal inkább azért, mert a pszichés realitás módja, ami ezt a fejlődési szakaszt jellemzi, a külső valóság szigorú elkülönítését tételezi fel (Gopnik & Slaughter, 1991). Így a gyermek játéka önmagában is elég ahhoz, hogy hidat verjen a külső és a belső valóság közé. Csak fokozatosan, egy másik személy tudatának intenzív részvételével integrálódhat a két működésmód azáltal, hogy a másik személy egyidejűleg tudja tartalmazni a gyermek „*mintha módját*” és a valóság szempontját. Így létrejöhet egy olyan pszichés valóság, amelyben az érzések és az elképzelések a belső valóság részeként ismertek, ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak azal, ami a külvilágban van (Dunn, 1996).

Normál esetben a gyermek ezután integrálja a két alternatív működésmódot, és eljut a mentalizációhoz, azaz a reflektív működésmódhoz, amellyel a mentális állapotokat már reprezentációs formában tapasztalja meg. A külső és a belső valóságot ekkor már képes úgy látni, hogy azok egymással kapcsolatban állnak, ugyanakkor elfogadja, hogy azok nagyon fontos szempontokból különböznek is. Így nincs már arra szüksége, hogy egyenlőként kezelje, s arra sem, hogy élesen elválassza azokat egymástól (például Gopnik, 1993). A mentalizáció azáltal jön létre, hogy a gyermek megtapasztalja, hogy mentális állapotait visszatükrözik és reflektálnak azokra, például a szülővel vagy egy idősebb gyermekkel való biztonságos játék során. Eközben a gondozó a gyermek érzéseit és elképzeléseit (amikor a gyerek „csak úgy tesz, mintha”) összeköti a valósággal azáltal, hogy egy alternatív, a gyermek tudatától eltérő szempontot képvisel. A szülő, illetve az idősebb gyermek a játék során arra is rámutat, hogy a gyermek valósága nem azonos a külső valósággal, és ezt úgy teszi felfoghatóvá, hogy játékoságával egyszerre közvetíti a „mintha”, ugyanakkor a valóságos mentális élményt is.

A gyermeknél a saját és a mások mentális állapotainak érzékelése és ennek fejlődése tehát a gondozó személy mentális világának megfigyelésétől függ. A gyermek képes érzékelni a mentális állapotokat akkor, ha a gondozó vele való játékában a megosztott, „mintha mód” érvényesül (következésképp érzékeli a „mintha mód” és a korai mentalizáció közötti kapcsolatot). A mindennapos interakciók (mint amilyen a testi gondozás és a megnyugtató, a kortársakkal való beszélgetések) is magukba foglalják az egymással megosztott mentalizációs folyamatokat. És éppen ez az, ami miatt oly jellemzően interszubjektív a mentális állapotok koncepciója; a megosztott élmény fontos része a mentális állapot koncepciója központi logikájának.

Hogy valamelyest előrevetítsük a megbeszélés témáját a traumatizált gyerekekről, feltehetjük, hogy az ő esetükben az intenzív érzelem és konfliktus a fenti integrációs folyamat részleges sikertelenségéhez vezet, és így a működés „mintha módja” része lesz a valóság olyan módon történő átélésének, amit pszichikus egyenlőségnek nevezünk. Ez valószínűleg azért van így, mert ahol a családon belül rossz bánásmód vagy trauma fordul elő, a légkör összeegyeztethetetlen lesz azzal, hogy a gondozó „játékosan” tudja kezelni a gyermek gondolatainak legfeszítőbb aspektusait; ezek ugyanis gyakran zavaróak vagy elfogadhatatlannak a felnőtt és a gyermek számára is. A dezorganizált kötődés történetével rendelkező óvodáskorú gyermek merev, kontrolláló viselkedé-

se azzal magyarázható, hogy a gyermek bizonyos érzésekkel és elképzelésekkel kapcsolatosan képtelen volt elmozdulni a pszichikus egyenlőség szintjéről, következésképp ezeket éppen olyan intenzitással éli át, mintha azok éppen zajló, külső események lennének.

Bizonytalan kötődés esetén a gyermek a gondozó védekezését internalizálja, amivel újra és újra elkerülheti a csecsemő feszült állapotait. Talán a legfontosabb szempont, hogy ilyenkor a szelf-fejlődés folyamata veszélyeztetett. A bizonytalan szülő–gyermek kapcsolatot úgy is tekinthetjük, mint amely megalapozza a személyiségfejlődés torzulásait, mégpedig két lehetséges úton. Ez a két út megfelel a pszichikus valóság átélése kétfajta módjának. Az az anya, aki a gyermek állapotait visszhangszerűen, bármiféle moduláció nélkül tükrözi vissza – ahogy az a pszichikus egyenlőség működés módjára is jellemző –, konkretizálja, és a pánikig fokozza a gyerek feszült állapotát. Ennek alternatívája, ha az anya elkerüli, hogy visszatükrözze a gyermek affektusát – a disszociáció folyamatához hasonlóan. Így az anya hatékonyan tartja meg a „mintha” módot, de közben teljesen elveszíti kapcsolatát a külső valósággal, beleértve a gyermeket is. Következésképpen az anya vakká válik a gyermek feszült, kiborult állapotaira, vagy betegségként, fáradságként stb. fordítja le magának. Mindkét folyamat megfosztja a gyermeket attól, hogy a jelentés lehetőségét – amelyet felismerhetne és használhatna – kommunikálni tudja.

Ez a folyamat ahhoz is vezethet, hogy az anya és gyerek közötti kommunikáció során az érzelmek értelmezése csakis fizikai jelentésük kontextusában történhet meg, így a fizikai állapot fogja jelenteni az egyetlen „valóságos” dolgot. Lynne Murray (1997) a gyermekágyi depresszióban szenvedő anyákkal végzett munkájában érzékletesen illusztrálta, hogy ezek az anyák hogyan kínálnak fel egy alternatív valóságot a gyermeknek, ami egyáltalán nincs kapcsolatban a csecsemő aktuális élményével – a „mintha módra” jellemző, eltúlzott arckifejezéssel. Az ilyen típusú interakció pszichoanalitikus megfigyelői igen gyorsan azonosítanák a masszív tagadás vagy akár a mániás elhárítás működését ebben a jelenségben. A csecsemő ilyen esetekben nem lesz képes arra, hogy felfedezze egy másik személy tudatának tükrében saját mentális állapotának felismerhető változatát, ennek következtében elvész annak lehetősége, hogy ezek az állapotok szimbolikus reprezentációs formát öltsenek, s ez a kötődés dezorganizált mintájához vezethet.

Konklúzió

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a biztonságosan kötődő gyermek a gondozó reflektív hozzáállásában önmagáról mint emberi lényről olyan képet érzékel, mint aki vágyakkal és vélekedésekkel bír. Azt látja, hogy a gondozó intencionális lényként tükrözi őt vissza, s ennek a tükörképnek az internalizációja formálja szelfjét. A „gondolkodom, tehát vagyok” a szelf születésének immár nem a legmegfelelőbb pszichológiai modellje. A „gondolkodik rólam mint gondolkodóról, következésképp vagyok mint gondolkodó” talán közelebb áll az igazsághoz.

Ha a gondozó reflektív képessége révén pontosan tudja érzékeltetni a gyermek intencionális hozzáállását, akkor a gyerek számára lehetővé válik, hogy önmagát mint mentalizáló individuumot „a másik tükrében találja meg”. Reflektív képességünk tehát generációs szerzemény. Másokról akkor és olyan mértékben gondolkodunk a vágyak és vélekedések fogalmaiban, amennyire minket magunkat is intencionális lényeknek tekintettek. Csakis eme internalizációs folyamatot követően vagyunk képesek saját mentális állapotaink tudatosulásának fejlődését általánosítani, kivetíteni másokra, beleértve magát a gondozót is.

A reflektív funkció generációs elmélete a következő összetevőket tartalmazza: 1. Feltételezzük, hogy a belső állapotok másodszintű reprezentációinak internalizációja a gondozó szenitív tükrözésétől függ, amelynek révén létrejöhetnek azok az építőkövek, amelyek segítségével egy reflektív belső munkamodell alakul ki. 2. A teleológiaiától az intencionális hozzáállás felé történő fokozatos elmozdulás szerves összefüggésben van a gondozó tudata biztonságos felfedezésének élményével, amelynek révén megismerhetőek azok az érzések és gondolatok, amelyek magyarázhatják a gondozó viselkedését. Szükségtelen mondanunk, hogy mindezt legkönnyebben és legbátrabban a biztonságos kötődési kapcsolat kontextusában lehet megtenni. 3. A gondozó egy valamivel későbbi fejlődési szakaszban még egy dologgal járul ehhez hozzá, s talán ez a legfontosabb. Prototipikusan, miközben „mintha” játékot folytat a gyermekkel, a gyermek belső világát veszi tekintetbe, és ezzel egyidejűleg a külső valóság szempontját is közvetíti. Ez a helyzet analóg azzal, amit a pszichoanalitikusok az ödipális háromszög kognitív hatásáról mondanak, ahol is két ember egymással megosztott valósága hirtelen a harmadik személy szemszögéből lesz átélt. A szülőknek a gyermek belső világába való játékos bekapcsolódása túllendíti a gyer-

meket a szülőkre vonatkozó tudatfelfogásán, miszerint a szülők tudatvilága csak a külvilág valóságghú utánzata lehet.

Ez a három összetevő (az affektus másodlagos reprezentációja, a gondozó intencionális reprezentációja és végül a szelf intencionális reprezentációja) felvértezi a gyermeket, hogy az olykor túlzottan is kemény társas valósággal szembesülni tudjon. Amellett érvelek, hogy a reflektív funkció szilárd létrejötté védelmező hatású, ezzel szemben ennek viszonylagosan törekeny volta a későbbi traumára való sérülékenységet hordozhatja. A biztonságos kötődés és a reflektív funkció meggyőződésem szerint egymással átfedésben lévő konstrukciók, míg a bizonytalan kötődéssel kapcsolatos sérülékenység elsődlegesen abban gyökerezik, hogy a gyermek nem meri a világot a pszichés valóság terminusaiban megérteni, csak a fizikai valóság fogalmaiban. Intenzív trauma esetén néha még a biztonságos kapcsolat is felmorzsolódhat, és a pszichoszociális védelem hiányában a reflektív funkció csak elhanyagolható fejlődési előnyt jelenthet. A súlyos személyiségzavar megértéséhez, mint ahogy azt reményeim szerint majd látni fogjuk, fontos ráhangolódnunk betegünk azon képességének fejlesztésére, hogy a mentális állapotok nyelvét képes legyen a szelf-szerveződés és a társas megértés szempontjából használni.

Hámori Eszter fordítása

IRODALOM

- AINSWORTH, M. D. S. (1969): Object relations, dependency and attachment: A theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969–1025.
- AINSWORTH, M. D. S. (1985): Attachments across the lifespan. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 792–812.
- AINSWORTH, M. D. S. –BLEHAR, M. C.–WATERS, E.–WALL, S. (1978): *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum
- BALDWIN, D. A.–MOSES, L. J. (1996): The ontogeny of social information gathering. *Child Development*, 67, 1915–1939.
- BARTSCH, K.–WELLMAN, H. M. (1995) *Children talk about the mind*. Oxford: Oxford University Press
- BELSKY, J.–ROSENBERGER, K.–CRNIC, C. (1995): The origins of attachment security: „Classical” and contextual determinants. In: Goldberger, S.–Muir, R.–Kerr, J.

- (eds.), *John Bowlby's Attachment Theory: Historical, Clinical and Social Significance*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 153–184.
- BENOIT, D.–PARKER, K.** (1994): Stability and transmission of attachment across three generations. *Child Development*, 65, 1444–1457.
- BION, W. R.** (1962): *Learning from Experience*. London: Heinemann
- BOWLBY, J.** (1969): *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis
- BOWLBY, J.** (1973): *Attachment and Loss, Vol. 2: Separation: Anxiety and Anger*. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis
- BOWLBY, J.** (1980): *Attachment and Loss, Vol. 3: Loss: Sadness and Depression*. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis
- CICCHETTI, D.–BEEGHLY, M.** (1987): Symbolic development in maltreated youngsters: An organizational perspective. In: Cicchetti, D.–Beeghly, M. (Eds.), *Atypical symbolic development. New Directions for Child-Development* (Vol. 36, pp. 5–29). San Francisco: Jossey-Bass
- COLLINS, N. R.–READ, S. J.** (1994): Representations of attachment: The structure and function of working models. In: Bartholomew, K.–Perlman, D. (Eds.), *Advances in Personal Relationships Vol 5: Attachment Process in Adulthood* (pp. 53–90). London: Jessica Kingsley Publishers
- DE WOLFE, M. S.–VAN IJENDOORN, M. H.** (1997): Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68, 571–591.
- DENNETT, D.** (1987): *The intentional stance*. Cambridge, Mass: MIT Press
- DUNN, J.** (1996): The Emanuel Miller Memorial Lecture 1995. Children's relationships: Bridging the divide between cognitive and social development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 507–518.
- EMDE, R.–BUCHSBAUM, H.** (1990): „Didn't you hear my mommy?” Autonomy with connectedness in moral self-emergence. In: Cicchetti, D.–Beeghly, M. (eds.), *The self in transition* (pp. 35–60). Chicago: University of Chicago Press.
- FEARON, P.** (1998). *Determinants of mother-infant attachment classification in twins*. Unpublished PhD thesis, University College London, London
- FONAGY, I.–FONAGY, J.** (1987): Analysis of complex (integrated) melodic patterns. In: Channon, R.–Shockey, L. (Eds.), *In honour of Ilse Lehiste* (pp. 75–98). Dordrecht, The Netherlands: Foris
- FONAGY, P.–STEELE, H.–MORAN, G.–STEELE, M.–HIGGITT, A.** (1991a): The capacity for understanding mental states: the reflective self in parent and child and its significance for security of attachment. *Infant Mental Health Journal*, 13, 200–217.
- FONAGY, P.–STEELE, H.–STEELE, M.** (1991b): Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, 62, 891–905.
- FONAGY, P.–STEELE, M.–STEELE, H.–HIGGITT, A.–TARGET, M.** (1994): The Emmanuel Miller Memorial Lecture 1992. The theory and practice of resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 35, 231–257.
- FONAGY, P.–STEELE, M.–STEELE, H.–LEIGH, T.–KENNEDY, R.–MATTOON, G.–TARGET, M.** (1995a): Attachment, the reflective self, and borderline states: The predictive

- specificity of the Adult Attachment Interview and pathological emotional development. In: Goldberg, S.–Muir, R.–Kerr, J. (Eds.), *Attachment theory: Social, developmental and clinical perspectives* (pp. 233–278). New York: Analytic Press
- FONAGY, P.–STEELE, M.–STEELE, H.–LEIGH, T.–KENNEDY, R.–MATTOON, G.–TARGET, M. (1995b): The predictive validity of Mary Main's Adult Attachment Interview: A psychoanalytic and developmental perspective on the transgenerational transmission of attachment and borderline states. In: Goldberg, S.–Muir, R.–Kerr, J. (Eds.), *Attachment Theory: Social, Developmental and Clinical Perspectives* (pp. 233–278). Hillsdale, NJ: The Analytic Press
- FONAGY, P.–TARGET, M. (1996): Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77, 217–233.
- FONAGY, P.–TARGET, M.–STEELE, H.–STEELE, M. (1998): *Reflective-Functioning Manual, version 5.0, for Application to Adult Attachment Interviews*. London: University College London
- GEORGE, C.–KAPLAN, N.–MAIN, M. (1996): *The Adult Attachment Interview*. Unpublished manuscript, Department of Psychology, University of California at Berkeley
- GERGELY, G.–CSIBRA, G. (1997): Teleological reasoning in infancy: The infant's naive theory of rational action. A reply to Premack and Premack. *Cognition*, 63, 227–233.
- GERGELY, G.–NADASDY, Z.–CSIBRA, G.–BIRO, S. (1995): Taking the intentional stance at 12 months of age. *Cognition*, 56, 165–193. Magyarul: Intencionalitás tulajdonítása egyéves korban. *Pszichológia* 1995. (15), 3, 331–367.
- GERGELY, G.–WATSON, J. (1996): The social biofeedback model of parental affect-mirroring. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77, 1181–1212. Magyarul: A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje. *Thalassa*, 1998. (9), 1: 56–105.
- GOPNIK, A. (1993): How we know our minds: The illusion of first-person knowledge of intentionality. *Behavioral and Brain Sciences*, 16, 1–14, 29–113.
- GOPNIK, A.–SLAUGHTER, V. (1991): Young children's understanding of changes in their mental states. *Child Development*, 62, 98–110.
- GROSSMAN, K. E.–GROSSMAN, K.–SSHAN, A. (1986): Capturing the wider view of attachment: A reanalysis of Ainsworth's Strange Situation. In: Izard, C. E.–Read, P. B. (Eds.), *Measuring emotions in infants and children* (Vol. 2, pp. 124–171). New York: Cambridge University Press
- GROSSMAN, K.–GROSSMAN, K. E.–SPANGLER, G.–SUESS, G.–UNZNER, L. (1985): Maternal sensitivity and newborn orienting responses as related to quality of attachment in Northern Germany. In: Bretherton, I.–Waters, E. (Eds.), *Growing points in attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development* (Vol. 50 (1–2, Serial No. 209), pp. 233–256).
- HAMILTON, C. (1994): *Continuity and discontinuity of attachment from infancy through adolescence*. Unpublished doctoral dissertation, UC-Los Angeles, Los Angeles
- HEGEL, G. W. F. (1807 [1973]): *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HOFER, M. A. (1995): Hidden regulators: Implications for a new understanding of attachment, separation and loss. In: Goldberg, S.–Muir, R.–Kerr, J. (Eds.), *Attachment Theory: Social, Developmental, and Clinical Perspectives* (pp. 203–230). Hillsdale, N.J.: The Analytic Press, Inc.

- ISABELLA, R.–BELSKY, J. (1991): Interactional synchrony and the origins of infant-mother attachment: A replication study. *Child Development*, 62, 373–384.
- KESTENBAUM, R.–FARBER, E.–SROUFE, L. A. (1989): Individual differences in empathy among preschoolers' concurrent and predictive validity. In: Eisenberg, N. (Ed.), *Empathy and related emotional responses: New directions for child development* (pp. 51–56). San Francisco: Jossey-Bass
- LIEBERMAN, A. F.–PAWL, J. H. (1990): Disorders of attachment and secure base behavior in the second year of life: Conceptual issues and clinical intervention. In: Greenberg, M. T.–Cicchetti, D.–Cummings, E. M. (Eds.), *Attachment in the Preschool Years* (pp. 375–398). Chicago: University of Chicago Press
- LONDERVILLE, S.–MAIN, M. (1981): Security of attachment, compliance, and maternal training methods in the second year of life. *Developmental Psychology*, 17, 238–299.
- MAIN, M. (1997): *Attachment narratives and attachment across the lifespan*. Paper presented at the Fall Meeting of the American Psychoanalytic Association, New York
- MAIN, M.–GOLDWIN, R. (1994): *Adult Attachment Rating and Classification System, Manual in Draft, Version 6.0*. Unpublished manuscript: University of California at Berkeley
- MAIN, M.–HESSE, E. (1990): Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant disorganized attachment status: Is frightened and/or frightening parental behavior the linking mechanism? In: Greenberg, M.–Cicchetti, D.–Cummings, E. M. (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (pp. 161–182). Chicago: University of Chicago Press
- MAIN, M.–SOLOMON, J. (1990): Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: Greenberg, D. C. M.–Cummings, E. M. (Eds.), *Attachment during the preschool years: Theory, research and intervention* (pp. 121–160). Chicago: University of Chicago Press
- MELTZOFF, A. (1993): The role of imitation in understanding persons and developing a theory of mind. In: Baron-Cohen, S.–Tager-Flusberg, H.–Cohen, D. (Eds.), *Understanding Other Minds: Perspectives from Autism*. New York: Oxford University Press, Inc.
- MELTZOFF, A. N. (1995): Understanding the intentions of others: Re-enactment of intended acts by 18-month-old children. *Developmental Psychology*, 31, 838–850.
- MURRAY, L.–COOPER, P. J. (1997): The role of infant and maternal factors in postpartum depression, mother-infant interactions and infant outcome. In: Murray, L.–Cooper, P. J. (Eds.), *Postpartum Depression and Child Development* (pp. 111–135). New York: Guilford Press
- PERNER, J. (1991): *Understanding the Representational Mind*. Cambridge, Mass: MIT Press
- RADOJEVIC, M. (1992): *Predicting quality of infant attachment to father at 15 months from pre-natal paternal representations of attachment: an Australian contribution*. Paper presented at the 25th International Congress of Psychology, Brussels, Belgium
- REPACHOLI, B. M.–GOPNIK, A. (1997): Early reasoning about desires: Evidence from 14- and 18-months olds. *Developmental Psychology*, 33, 12–21.
- ROGERS, S.–PENNINGTON, B. (1991): A theoretical approach to the deficits in infantile autism. *Development and Psychopathology*, 3, 137–162.

- SLADE, A.–BELSKY, J.–ABER, L.–PHELPS, J. L.** (in press): Maternal Representations of their toddlers: Links to adult attachment and observed mothering. *Developmental Psychology*
- SROUFE, L. A.** (1979): Socioemotional development. In: Osofsky, J. (Ed.), *Handbook of Infant Development* (pp. 462–516). New York: Wiley
- SROUFE, L. A.** (1983): *Infant-caregiver attachment and patterns of adaptation in preschool: The roots of maladaptation and competence.* (Vol. 16). Hillsdale, NJ: Erlbaum
- SROUFE, L. A.** (1990): An organizational perspective on the self. In: Cicchetti, D.–Beeghly, M. (Eds.), *The self in transition: Infancy to childhood* (pp. 281–307). Chicago: University of Chicago Press
- SROUFE, L. A.** (1996): *Emotional development: The organization of emotional life in the early years.* New York: Cambridge University Press
- SROUFE, L. A.–EGELAND, B.–KREUTZER, T.** (1990): The fate of early experience following developmental change: Longitudinal approaches to individual adaptation in childhood. *Child Development*, 61, 1363–1373.
- STEELE, H.–STEELE, M.–FONAGY, P.** (1996): Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants: Evidence for a relationship-specific perspective. *Child Development*, 67, 541–555.
- STEELE, H.–STEELE, M.–FONAGY, P.** (in preparation): A path-analytic model of determinants of infant-parent attachment: limited rather than multiple pathways
- TARGET, M.–FONAGY, P.** (1996): Playing with reality II: The development of psychic reality from a theoretical perspective. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77, 459–479.
- TOMASELLO, M.–STROSBERG, R.–AKHTAR, N.** (1996): Eighteen-month-old learn words in non-ostensive context. *Journal of Child Language*, 23, 157–176.
- VAN IJZENDOORN, M. H.** (1995): Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387–403.
- WARD, M. J.–CARLSON, E. A.** (1995): Associations among Adult Attachment representations, maternal sensitivity, and infant-mother attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Development*, 66, 69–79.
- WATERS, E.–MERRICK, S.–ALBERSHEIM, L.–TREBOUX, D.–CROWELL, J.** (1995 May): *From the strange situation to the Adult Attachment Interview: A 20-year longitudinal study of attachment security in infancy and early adulthood.* Paper presented at the Society for Research in Child Development, Indianapolis
- WATERS, E.–WIPPMAN, J.–SROUFE, L. A.** (1979): Attachment, positive affect, and competence in the peer group: Two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821–829.
- WIMMER, H.–PERNER, J.** (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103–128.

INTERJÚ

EL KELL SZAKADNI A DÍVÁNYTÓL!

*Lénárd Kata beszélget Fónagy Péterrel
életútjáról, kutatásairól és a pszichoanalízisről*

Az interjú 2002. november 12-én készült, Budapesten, az MTA Pszichológiai Kutató Intézete alapításának századik évfordulóján tartott tudományos konferencián, amelynek Fónagy Péter is meghívott vendége és előadója volt. Alább a Magyar Tudományos Akadémia épületében magnetofonra felvett beszélgetés megszerkesztett változatát adjuk közre.

– *Mivel kezdené legszívesebben ezt a beszélgetést? Szívesen hallanánk az életútjáról – ugyanakkor kíváncsiak vagyunk a munkájához kötődő problémákra is. Persze a két témakör nehezen szétválasztható, és valószínűleg a beszélgetés során össze is fog kapcsolódni.*

– *Nagyon szívesen vagyok személyes... Kezdjük a személyes dolgokkal, az mindig érdekesebb... a többit elolvashatják a cikkekben.*

– *Az Ön neve és munkássága az utóbbi években egyre ismertebb Magyarországon is. Ennek nyilván sok oka van. Például az, hogy a kötődéselméletet, a korai szelf-szerveződés elméleteit és így az Ön írásait – különösen a Gergely Györggyel való közös munkái révén – a magyar szakma is megismerhette. Életéről ugyanakkor nem sokat tudunk, legfeljebb áttételesen, édesapja – Fónagy Iván¹ – sorsán keresztül sejthetünk valamit. Ó igen ismert Magyarországon is – 1997-ben épp a Thalassában jelent meg vele interjú – a mágiakönyve² és a nyelv dinamikájával³ kapcsolatos írásai révén.*

¹ Fónagy Iván akadémikus, egyetemi tanár. Párizsban élő nyelvtudós és pszichoanalitikus. Erős Ferenc és Szilasi Judit készítette vele interjút 1997-ben. Lásd: *Thalassa*, 1997/2–3. 42–59.

² Fónagy Iván: *A mágia. A titkos tudományok története*. Tinódi, Bp. 1989. (A Bibliotheca kiadónál 1943-ban megjelent kiadás hasonmása).

³ Fónagy Iván: *A halálöszton és a nyelv dinamikája*. *Thalassa*, 1997/2–3. 33–42.; Fónagy Iván: *A költői nyelvről*. Corvina, Bp. é. n.

Azt is tudjuk, hogy édesapjának neves magyar analitikusai voltak, aktív kapcsolatot tartott fenn a pszichoanalitikus körökkel, és Párizsban maga is pszichoanalitikussá vált. 1967-ben a családjával – így valószínűleg Önnel együtt – kikerült Párizsba. Hogyan kezdődött az Ön élete?

– Itt születtem Budapesten, a János Kórházban, itt éltem tizenöt évig, aztán 1967-ben a szüleimmel együtt kimentem Párizsba. Édesapám, aki mindig is nagy anglofil volt – azt gondolta, hogy ami angol, az jobb, mint ami francia vagy magyar –, átküldött Londonba. Úgy vélte, ott jobb életem lesz, jobb iskolákat találok majd – de csak részben volt igaza. Nagyon boldogtalan voltam ott, tizenöt évesen, egyedül Londonban, hiszen nem beszéltem angolul. Kezdetben egy nagyon rossz iskolába jártam, amire Lévy Kata⁴ – akit apám ismert – isten tudja hogyan bukkant. Biztosan nagyon nehéz volt Párizsból meg Budapestről jó londoni iskolákat találni. Egyetlen jó dolog volt benne, hogy lehetett focizni – az első tizenöt évemet ugyanis focizással töltöttem Budapesten, a grundon, a Szilágyi Erzsébet fasor közelében. Ez a focitudás nagyon jól jött ebben az angol iskolában, ez mentett meg. Aztán átmentem egy másik, laza iskolába, olyan diákok közé, akik azért kerültek oda, mert az előző iskolájukban nem ment nekik a tanulás. Itt azonban nehezek voltak a vizsgák, egyikén sem tudtam átmenni, és depressziós lettem. Így kerültem analízisbe.

– *Hová?*

– Az Anna Freud Intézetbe, ahol egy csodálatos analitikushoz, Anne Hurryhoz kerültem. Nem hiszem, hogy ismeri, nem híres – de megmentette az életemet. Ott voltam tizenhét évesen, borzasztó depresszióban, de jártam hozzá három és fél-négy évig, hetente ötször. Azóta több analízisem is volt, de messze ez volt a legjobb. Amikor befejeződött, már egyetemre jártam.

– *Melyik egyetemre?*

– Ez érdekes dolog. Angliában nagyon nehéz bejutni jó egyetemre rossz vizsgaeredményekkel, és nekem borzalmasak voltak az osztályzataim. Szóval, nem volt könnyű, de szerencsére az, aki a felvételi interjút csinálta velem, értette, amit én akkor még nem, miszerint valakinek lehetnek gondjai a vizsgákkal anélkül, hogy teljesen hülye lenne. Így hát felvettek, és utána már könnyen ment a tanulás. A pszichológiai karra jutottam be. Nagyon szerettem a laboratóriumi munkát, a neurofizioló-

⁴ Lévyne Freund Kata: pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tagja.

giai vizsgálódásokat és kísérleteket, ezért a doktori téziseimet is e kutatásokhoz kapcsolódva készítettem el.

– *A szülei sugallatára ment annak idején, tizenhét éves korában, analízisbe?*

– Először ők akarták, hogy menjek, de hiába küldtek, én nem mentem – ez valószínűleg kamaszos dolog volt –, később meg már én akartam. És amikor már én akartam, a saját döntésem alapján el is mentem.

– *Tudjuk, hogy a szülei Párizsban – és előzőleg Magyarországon is – pezsgő szellemi közegben éltek. Itthon – többek közt – Hollós István, Pfeifer Zsigmond, a párizsi időkben Lacan, az Ábrahám–Török házaspár, Grünberger Béla, Jacobson tartozott a szakmai-baráti körhöz. Hogyan befolyásolta Önt ez a szellemi közeg, hogyan hatott a munkájára?*

– Ismertem a Török házaspárt és Jacobson is, de a pszichoanalízis nem érdekelt igazán. Sokkal jobban izgattak a neurofiziológiai jelenségek. Hogy miképp jutottam el mégis a pszichoanalízishez? A doktorátus után állást kaptam az egyetemen: pszichopatológiát kellett tanítanom.

– *A University College of London volt ez az egyetem?*

– Igen. Az életem nagyrészt a UCL-hez⁵ kötődik, ma is ott dolgozom. S miközben a pszichopatológiát tanítottam, elkezdett érdekelni a pszichoanalízis.

– *Hány éves volt akkor?*

– Huszonhat. A tanítás mellett ekkor vágtam bele egy klinikai pszichológiai képzésbe, és már mint klinikai pszichológus kezdtem el a pszichoanalitikus képzést.

– *Hányban járunk, mikor volt ez?*

– 1981–1982-ben.

– *Az angol pszichoanalízisről köztudott, hogy két rivális iskolája volt, s van talán ma is: az Anna Freud-i, illetve a Melanie Klein-i. Ezek mellett volt az úgynevezett „függetlenek” csoportja, ahová Winnicott is tartozott, aki sokat tett azért, hogy a két rivális iskola közelebb kerüljön egymáshoz. Ön hogyan látja az angol pszichoanalízis mai helyzetét? Hova tartozónak érzi magát?*

– Az Anna Freud-féle iskolához; az Anna Freud Centerben is dolgozom.

– *Ez a munka, mely az Anna Freud Centerben zajlik még ma is, egyfajta Anna Freud-i elköteleződést jelent a kleiniánusokkal szemben?*

⁵ University College London

– Hát, igen. Tudja, ez nehéz ügy, amivel nekem sok bajom volt, és van ma is. Mert Anna Freud-i szempontból én nagyon kleiniánus vagyok, viszont a kleiniánusok nézőpontjából nem vagyok igazán az. Az Anna Freud-féle iskolán belül pedig van egy csoport, melynek tagjai nem szeretik az én munkámat.

– *Melyik részét nem szeretik?*

– Hát, erre nehezen tudok válaszolni. Mert amit mi csináltunk Mary Target-val,⁶ az szerintem Anna Freudból következik, arra van építve, amennyiben ez egy fejlődés-lélektani perspektíva. Ugyanakkor vannak, akik ezt nem így látják, szerintük ez az Anna Freud-i gondolkodás eltorzítása.

– *Munkájának pontosan melyik részére gondolnak?*

– Például a mentalizációra, a transzgenerációs traumaátvitelre. Úgy gondolják, ezek nem igazán Anna Freud-i témák. Végül is sem Anna Freud, sem Melanie Klein nem szerette John Bowlbyt. Hogy miért nem? Ez érdekes kérdés. Bowlbyt a valóság érdekelte, akárcsak Ferenccit, de Kleinnél nem a valóság, hanem a fantázia a fontos.

– *Mennyire éles az ellentét a különböző csoportok között a mai pszichoanalízisben?*

– Szerintem ma sokkal komplikáltabb a helyzet, bár mások szerint nem annyira bonyolult, mondván: vannak kleiniánusok és nem kleiniánusok. De van a Független Csoport is, ami bonyolult ügy, mert hiába definiálja magát csoportként, ha minden tagja önálló...

– *Eddig azt hittem, hogy a Független Csoport függetlensége az „annafreudisták”-tól és a kleiniánusoktól való függetlenséget jelenti.*

– Ez régebben így is volt, de az utóbbi időkben ez az elnevezés már a mindenkitől – például Winnicott-tól – független önállóságot is jelenti. Winnicott nagy gondolkodó volt, remek dolgokat írt és sokan hisznek benne, köztük én is – de sajnos nincs egy igazi winnicotti iskola, míg az Anna Freud-i szétesett. Én most az úgynevezett – már a nevében is elmentmondásos – „Contemporary Freudian”⁷ csoport tagja vagyok, mely

⁶ Mary Target, angol pszichoanalitikus és kutató, a University College of London munkatársa. Fónagy Péterrel számos közös közleményük jelent meg, melyből néhány magyar nyelven a *Thalassában* jelent meg. Lásd: Fónagy, P.–Target, M.: A kötődés és a reflektív funkció szerepe a fejlődésben. *Thalassa*, 1998/1. 9. 5–44.; Target, M.: A kötődés reprezentációja súlyos személyiségzavarban szenvedő betegeknél: szempontok a terápiás gyakorlathoz. *Thalassa*, 1998/1. 9. 44–56.

⁷ „Kortárs Freudianusok” Csoportja

alapvetően Anna Freud nézeteit vallja. Ez az elkötelezettség azonban sok nehézséget jelent számomra, ugyanis nem vagyok teljesen „annafreudista”. Anna Freud annak idején – különösen Kleinnel szemben sok szempontból – nagyon fontos megállapításokat tett, sok olyat is, amit mi is beépítünk a teóriánkba, azonban sok olyasmit is írt, amit ma már nem fogadunk el. Ő írt például először – még Bowlby előtt – az attachementről, amikor megfigyelte, hogyan viselkednek a koncentrációs táborból kikerülve azok a gyerekek, akik a szabadulásuk után együtt maradtak. Nagyon sok mindent megfigyelt és észrevett, de valahogy nem tudott eléggé eltávolodni, messze menni az apjától, és ez megnehezítette számára a teoretizálást... Egyszer egy „Contemporary Freudian” csoporton azt mondtam, hogy számomra Anna Freud unalmas. Hát, ezt lehet, hogy nem kellett volna... bár szép dolog az őszinteség, de sajnos a pszichoanalízis számára túlságosan fontos az ősök tisztelete.

– *Totem és tabu?*

– Igen. Nem mondhatjuk azt, hogy Anna Freud unalmas, mert Anna Freud nem lehet unalmas. Én azonban nem hiszek az ilyesmben. Nem biztos, hogy húsz évet kell várni ahhoz, hogy az írásaim elévüljenek, de rosszul érintene, ha húsz év múlva nem lenne unalmas mindaz, amit írtam. Ugyanis ha valami igazat írtam, akkor azt ki fogják emelni, az beleépül mások gondolataiba, tovább hat, és abból majd születik valami más. Valahogy a pszichoanalízisben állandóan újra fölfedezzük a dolgokat – de az is előfordul persze, hogy nem egyértelműen vannak megfogalmazva a tételek, nem világosak, így mindenki mást láthat bennük, és mindig valami újat is találhat.

– *Ehhez kapcsolódóan szeretném megkérdezni, milyennek látja a budapesti iskola megítélését, elismertségét ma? Ez azért fontos kérdés, mert Ferenczi Sándor, Bálint Mihály, Hermann Imre gondolataival gyakran anélkül találkozhatunk a különböző elméletekben, hogy a budapesti iskolát egyáltalán megemlítenék. Mit gondol: vissza kell térnie egy tudományos elméletnek állandóan a gyökerekhez? Ha jól láttam, Ön se nagyon hivatkozik magyar szerzőkre...*

– Őszintén úgy vélem, hogy Magyarország nagyon fontos volt, és az is fontos, hogy – Bálinton keresztül – Ferenczi, valamint Hermann gondolatai kijutottak az országból és mások felhasználták őket. Hogy fontos-e tudni, mi honnan származik? Természetesen igen, ha az ember pszichoanalízis-történettel foglalkozik. És hogy nekem is fontos lenne a magyar analitikusokra hivatkoynom? Édesapám szerint igen, és mindig kérdezi is, hogy miért nem teszem. Én pedig ilyenkor azt mondom neki, hogy

„miért kérdezed”? Ez talán ödipális dolog nálam: Ferenczi és Hermann valószínűleg apám szellemi örökségét jelképezik számomra, s én inkább egy új ágat akarnék. Hogy ez az ág nem igazán új? Az új ágban való hit narcisztikus illúzió, amely minden soron következő generációt elkápráztat. Apám narcisztikus illúziója szerint mindennek alfája és ómegája a budapesti iskola. Márpedig egyik illúzió se jobb a másiknál. A tudomány szempontjából szerintem nem lehet levédeni az ötleteket és a gondolatokat. A szavakat talán igen, de a szellemi fölfedezéseket semmiképp. Szerintem az nem tragédia, ha nem mindenki tudja pontosan, hogy ez meg ez a gondolat honnan, kitől ered – sokkal fontosabb lenne, hogy a mai magyar pszichoanalízis új szárnyakat kapjon, s ismét feltalálja magát.

– *Milyen új „szárnyakat” tud elképzelni a mai magyar pszichoanalízis számára?*

– Sok érdekességet feltárhatna most a magyar pszichoanalízis például a társadalmi folyamatokról, a politikai változásokról itt, Magyarországon, merthogy a többi posztkommunista országban a szocializmus alatt nemigen létezett ez a tudomány. Ilyenformán a magyar pszichoanalízis különleges helyzetben volt és van ma is. A társadalmi változások pszichoanalitikus szempontú feldolgozása szerintem fontosabb lenne, mint az, hogy Ferenczi, Hollós, Pfeifer, Bálint vagy Lévy Kata miket írtak valamikor. Persze ez is érdekes lehet – engem különösen Ferenczi érdekel, az ő gondolatait nagyon eredetinek tartom. Ferenczit most kezdik újra felfedezni, eddig nem volt túl ismert, mert Ernest Jones sokat tett Ferenczi ellen. Egyébként az angliai egyesületben egyre többet hallani arról, hogy Jones pedofil volt, de ez persze nincs bizonyítva.

– *Pedig ez fontos új aspektust kínál a Jones–Ferenczi viszony rekonstrukciójához. Tudvalevően Jonest Ferenczi analizálta. Érdekes lenne tudni, vajon mi derült ki Jonesról az analízisben, ez vajon kiderült-e...*

– Igen, én is erre gondolok. Elképzelhető: Jones nem tudta megbocsátani Ferenczinek, hogy tisztában van a gyöngéivel. Persze minderre még nincs bizonyíték, ez csak spekuláció – de aktív spekuláció –, ám a gyanú mindenesetre fennáll. Összetett kérdés, miért lett olyan rossz az árfolyama Ferenczinek, Jonesnak pedig miért olyan jó – de ez is benne lehet. Ferenczi szerintem nagy ember volt: az első igazi orvos-analitikus, aki igazán fontosnak tartotta, hogy a betegek meggyógyuljanak. Számomra jelen pillanatban Ferenczi munkájának legfontosabb részét a technikai újítások jelentik.

– *Összekapcsolhatónak tartja a pszichoanalitikus technika kérdéseit a pszichoanalízis jelenlegi helyzetével?*

– Teljes mértékben. A mai pszichoanalízis egyik legnagyobb problémáját éppen abban látom, hogy a pszichoanalízis mint technika száz év alatt lényegében nem változott, miközben a pszichoanalízis mint teória, teljesen átalakult. Az elmélet és a technika összhangjának megbomlása tarthatatlan. A diszharmónia okát abban látom, hogy tulajdonképpen a technika legalizálja, ki a pszichoanalitikus. Akihez hetente négyszer-ötször jön a beteg, és díványt használ, az analitikusnak minősül. Teljesen mindegy, mit csinál a beteggel. Elég a heti három, négy, öt alkalom és a dívány. Emiatt aztán a technika is alig változott. Aki megváltoztatta a technikát – mint például Ferenczi –, azt kizárták, s nem tekintették többé pszichoanalitikusnak. Szerintem ez az egyik legnagyobb probléma, mert így a pszichoanalízis eredményeit, felfedezéseit mások használták fel.

– *Más pszichoterápiás megközelítésekre gondol?*

– Igen, sokan használják a pszichoanalízis eredményeit, de most konkrétan a más típusú terápiákra – például a kognitív- vagy a viselkedésterápiákra – utalok.

– *Vagyis arra, hogy a pszichoanalízis technikai rugalmatlansága a pszichoanalízis belső fejlődése szempontjából öngól volt?*

– Pontosan, úgy látom, ez nagy öngól volt. Szerintem fel kellene szabadítani a pszichoanalízist, hogy mindenki kísérletezhessen, ahogy annak idején Ferenczi tette. Végül is az a cél, hogy jobban tudjuk gyógyítani a betegeinket. A technika fejlesztése és új technikák kialakítása a következő lépés a pszichoanalízis számára: tovább lépni a díványtól, a szabad asszociációtól és az interpretációtól.

– *Vannak ilyen irányú törekvések a mai pszichoanalízisben. A Boston munkacsoport⁸ például kifejezetten a pszichoanalízis interpretáción túli lehetőségeit⁹ kutatja...*

– Igen, csak azt hiányolom a Boston csoport nagyon érdekes és fontos munkájából, hogy nem térnek ki pontosan a technikai következményekre, hogy pontosan mit és hogyan kell másképp csinálni a betegeinkkel. Ezt az analitikusok nem merik leírni, mert attól félnek, hogy ki-

⁸ ‘The Boston Process of Change Study Group’ – Tágjai: Stern, D., Sander, L., Nahum, J., Harrison, A., Lyons-Ruth, K., Morgan, A., Bruschiweiler-Stern, N., Tronick E. Z.

⁹ Non-interpretive mechanisms in psychoanalytic therapy: The „something more” than interpretation. 1998. ‘The Boston Process of Change Study Group’ – Stern, D., Sander, L., Nahum, J., Harrison, A., Lyons-Ruth, K., Morgan, A., Bruschiweiler-Stern, N., Tronick E. Z.: *International Journal of Psychoanalysis*, 79. 903–921.

kerülnek a pszichoanalitikus körből. A félelem viszont akadályozza a fejlődést. Túl kéne jutni ezen a zsákutcán...

– *Sok oldalról sokféle vád éri a pszichoanalízist. Egyesek szerint episztemológiai válságban van, mások úgy vélekednek, egyre inkább elit gyógymóddá válik. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy új hajításokat, támasztékokat kap többek közt a filozófiától, illetve az empirikus csecsemő-megfigyelésektől. Talán ennek mentén elindulhatna az újraszerveződés.*

– Ez egészen biztosan így lesz, de két nagy problémát látok. Az egyik az, hogy nagyon gyorsan fejlődnek a tudománynak azok az ágai – például a genetika, a fiziológia, az idegtudomány –, amelyek fontosak lehetnek a pszichoanalízis számára, és amelyekkel kapcsolatba kellene kerülnie. Ez azonban csak akkor lehetséges – és szerintem itt a második probléma –, ha a pszichoanalízis kicsit világosabbá válik, mint teória. Tudniillik egyelőre nincs egységes elmélete a pszichoanalízisnek. Sok irányzat van, amelyeket mind pszichoanalízisnek hívunk, és több könyvtárnyi anyag összegyűlt már. Ezeket bizony racionalizálni kellene. Azt nem tudom, hogy a racionalizációt ki és hogyan fogja elvégezni, de a munkát feltétlenül szükségesnek látom. A racionalizációnak pedig párhuzamosan kell haladnia azzal az alapvetően fontos folyamattal, amelynek során a pszichoanalízis kapcsolatba kerül más, fejlődő tudományágakkal.

– *Léteznek már ilyen integratív törekvések. Egyre többet lehet hallani új irányzatokról, például a neuro-pszichoanalízisről.*

– Igen, de ez egyelőre ott tart, hogy a neurofiziológia szempontjából tekintünk a pszichoanalízisre, és azt vizsgáljuk, hogy egy adott neurofiziológiai megfigyelés melyik pszichoanalitikus gondolattal van kapcsolatban. Érdekesebb lesz majd, ha pszichoanalitikus megfigyeléseket tudunk felmutatni az idegtudománynak, és azt mondjuk, hogy fiziológiai szempontból nézzük meg ezt és ezt. Mondok egy példát. A kötődésről sok mindent tudunk, sok olyasmit is, ami neurofiziológiai szempontból érdekes lehet. Ilyen például az, hogy egy anya miről ismeri meg saját csecsemője sírását, hogyan különbözteti meg a többi gyerek sírásától, és eközben hogyan alakulnak például a reprezentációk az agyban. Az a kérdés, hogy miként alakulnak az agyi folyamatok, amikor az anya a saját, illetve amikor az idegen gyereket hallja, és hogyan befolyásolja a saját csecsemőjével való kapcsolat az agyi folyamatokat. Nagyon fontos kérdés, hogy milyenek az agyi folyamatok, amikor kapcsolatban vagyunk valakivel, és hogy például a gyerekkori kapcsolataink hogyan befolyásolják a fejlődést. Ez többek között például a határeseti betegeknél is segítheti annak a megértését, hogy miért nem működnek

olyan jól a kapcsolatok az ő esetükben Nagyon sok mindent tudunk a betegekkel való kapcsolatunk és a megfigyeléseink alapján, amit az idegtudomány nem tud. Tudjuk például, hogy mi működik, illetve mi nem működik betegeink gondolkodásában. Ezért képes segíteni a pszichoanalízis más tudományoknak.

– *Említette a határeseti betegeket. Velük nagyon sok írásában foglalkozik. A mentalizációs deficittel, a dezorganizált kötődéssel kapcsolatban sokat ír róluk. Hogyan vált a borderline dinamika ennyire központi részévé a munkájának?*

– Ilyen típusú betegeim voltak. Ezeket a – leginkább erőszakos férfi – betegeket senki más nem akarta kezelni, csak én.

– *Hogyan lett ebből elmélet? Hogyan született meg a kapcsolat a borderline betegek és a kötődéselmélet, illetve a tudatelmélet között?*

– Mindez egyszerre, párhuzamosan történt. Csecsemőkkel foglalkoztam, mint kutató, határesetekkel mint analitikus, és észrevettem, hogy a kettő összekapcsolható. Persze nem én voltam az első, és nem is az utolsó, akinek ez eszébe jutott. Nagy szerencsém volt, hogy mind a csecsemőkísérleteket, mind az analízist egyidejűleg csinálhattam. Szóval egyszerre tanítottam, kísérleteztem és analizáltam.

– *Ebben az időben gyerekekkel vagy felnőttekkel végezte a terápiákat?*

– Annak idején gyerekekkel és felnőttekkel is, gyerekanalízisben is képzett vagyok. Pillanatnyilag nincs gyerek páciensem, most főleg felnőtteket kezelek. Régebben, elég sokáig csináltam gyerekekkel is terápiát. Most van egy betegem, akit még gyerekként kezeltem, és közben felnőtt.

– *A kötődéselmélet hogyan lett ennyire központi része munkásságának?*

– Mindig nagyon érdekelt a kötődés témaköre, és szerencsére lett két kiváló diákom, egy házaspár, akit ugyanez izgatott. A Steele házaspár kifejezetten azért jött hozzám, hogy együtt dolgozzunk a kötődéselméleten. Így született meg a laboratórium Londonban, s az ott elkezdett munka ma is folytatódik. Azóta már ők is az egyetemen dolgoznak, nagyon jól, és most már „everyone is happy”.

– *Munkájuknak jelentős részét a transzgenerációs traumaátvitel modellje alkotja. Említette, hogy ismeri az Ábrahám–Török házaspárt. Lát-e kapcsolatot a traumaátvitel kötődési elmélete és az Ábrahám–Török házaspár által kidolgozott transzgenerációs fantomelmélet¹⁰ között?*

¹⁰ A transzgenerációs fantomról lásd: Ábrahám Miklós–Török Mária: Rejtett gyász és titkos szerelem (részletek *A burok és mag* című könyvből). *Thalassa*, 1998/2–3. 9. 123–157.

– Visszamenőleg persze látok, de visszamenőleg könnyű látni a kapcsolatokat. A pszichoanalízisben mindenki újra felfedezi a spanyolviaszt. Én mindig azt mondom, hogy nincs semmi eredeti abban, amit csináltam. Ami talán mégis új, az a tudatelmélet és a kötődélmélet összekapcsolása, amelyről úgy találtuk, hogy segítségével jobban érthetőek a határeseti kórképek. Ebből az ötletből lett aztán az elmélet, mely szerint a trauma és a mentalizáció negatív kapcsolata összefügg a határeseti problémákkal.

– *Időközben nagy karriert futott be ez az elmélet.*

– Igen, mások is hivatkoznak rá, elfogadták. Van, aki újraírja, van, aki idézi – „ahogy ezt Fónagy megírta” –, mások másképp használják. Attól nem leszek se boldogabb, se kevésbé boldog, ha megtalálom magam valaki másnak a bibliográfiájában.

– *De ha valaki másnak a szemében megtalálja magát, attól boldog...*

– Igen, attól is... Nagyon szeretek dolgozni és nagy szerencsém van, hogy azt csinálhatom, amit szeretek, és nem kell olyasmit csinálnom, amit nem akarok. Ez csodálatos.

– *Akkor az a tizenöt éves boldogtalan fiú, aki annak idején Londonba került...*

– ...most már boldog.

– Azóta, 1968 januárja óta folyamatosan Londonban él?

– Igen, bár az elején nehéz volt. Nem értettem, miért kell nekem Londonban lennem, amikor a család többi tagja mind Párizsban él. Abban igaza volt az apámnak, hogy könnyebb volt valami újat kezdenem Londonban, mint mellette, Párizsban. Így sem ment könnyen, mégis könnyebb volt. Különben nagyon szeretem Londont, illik a természetemhez.

– *A szülei azóta is Párizsban élnek?*

– Az apám igen. Anyám meghalt, márciusban.

– *Idén márciusban?*

– Igen... Ő franciatanár volt Budapesten egy gimnáziumban, aztán Párizsban könyvtáros lett... És nagyon kedves nő volt, aki nekem nagyon mély, ödipális szerelmem volt. Apám is, én is nagyon szomorúak voltunk, amikor meghalt.

– *Testvére van?*

– Egy nővérem. Párizsban él, nyelvészetet tanít. Ő boldog ember, mert nagyon szeret tanítani, és nem akarja felfedezni a spanyolviaszt. Jó élete van, szeret élni, és bármi történik vele, nagyon jól bírja. Mi, apámmal nehezebben bírjuk, ha valami váratlan történik.

– Édesapja a vele készült interjúban¹¹ az Ön, vagyis „Péter fia” munkájáról beszélve nagyon szép szóval „visszasugárzásnak” nevezte az érzelmi visszatükrözést.

– Igen, ez a gyerek önmagának való visszasugárzása.

– Szeretném, ha beszélne kicsit erről a „visszasugárzásról”. Egyik írásában olvashattuk, hogy a klasszikus descartes-i idézetet – „gondolkodom, tehát vagyok” – úgy kellene Ön szerint kiegészíteni, hogy „gondolkodnak rólam, tehát vagyok”.

– Igen, ez nagyon fontos, és szívesen beszélek erről, de ez könnyebb nekem angolul, megtenné, hogy lefordítaná?¹² Az ágens-szelf fejlődése azzal a gondolattal kapcsolható össze, hogy mindannyiunknak szükségünk van arra, hogy valaki gondolkozzon arról, amit mi gondolunk. A gyerekek szempontjából ez úgy fogalmazható meg, hogy szüksége van valakire, aki az elméjében tartja az ő elméjét. Ez ahhoz is kell, hogy kiemelkedhessen egy gondolat, amely aztán oki jelentőségre tehet szert, és valamiféle akcióba lehet majd átfordítani. Ha nincs valaki, aki így gondolkodik arról, hogy mi mit gondolunk, akkor saját gondolataink más státuszúak és más funkciójúak lesznek, és nem biztos, hogy segíteni tudják a fejlődést. Ez pedig különböző problémákat okozhat.

– Ebből szokta levezetni a szimbolikus reprezentációk hiányát?

– Részben igen. De nemcsak a reprezentációk hiánya lehet egy ilyen fejlődés eredménye, hanem különféle torzulások, deformítások is létrejöhetnek. Ilyenkor maga a képesség torzul, a kellő reprezentációk kialakulásának folyamata szenved zavart. Mindez akár a narcisztikus, akár az antiszociális karakter kialakulásával hozható összefüggésbe. De végeredményben minden mentális zavart meg lehet érteni, ha az elme saját magáról és saját termékeiről való téves koncepciók keretében gondolkodunk. Vagyis minden a metakogníció zavara. Ha az elme képtelen interpretálni azt, amit saját maga létrehoz, az számtalan pszichológiai zavarhoz vezethet. És ez – vagyis az elme saját tartalmainak a megértése – nagymértékben függ a korai kapcsolatoktól, a korai szelf-másik kapcsolatoktól. Ugyanis ha a másik csak fizikailag elérhető, de pszichológiailag nem, akkor az elme sosem fog igazán ismerni és érteni. Számomra minden pszichoterápia, a pszichoanalízis *par excellence*, de minden valóban működő egyéb pszichoterápia ezeket a folyamatokat szó-

¹¹ Lásd: *Thalassa*, 1997/2–3. 42–59.

¹² Az itt következő mondatok részben magyarul, részben angolul hangzottak el.

lítja meg. Vagyis megkísérli kijavítani az elme saját termékeiről alkotott téves percepciókat és téves értelmezéseket. Mindezt én rendkívül fontosnak és érdekesnek találom, ami egy átfogó elméleti keretbe is illeszthető. Erről sokat írtunk már, Mary Target-val, Gergely Györggyel, Steele-ékkal is, és persze továbbra is dolgozunk a témán.

Szeretnék a Gergely Györggyel és a Mary Target-val való együttműködéséről is beszélni, mert mindkettő nagyon fontos számomra. Mary Target-val egy egyetemen dolgozunk. Mi úgy dolgozunk együtt, hogy nagyon nehéz lenne pontosan különválasztani, melyikünk mit csinál, melyiküktől származik egy ötlet. Együtt írunk – a szó szoros értelmében: ugyanazon a gépen; egyszer az egyikünk ír, míg a másik beszél, máskor fordítva, és az eszmecserék során fejtjük ki a gondolatainkat. Nagyon sokat beszélgetünk a betegeinkről. Érdekes a mi közös munkánk, mert egészen másfajta háttérrel rendelkezünk; ő egy régi angol kvéker családból származik. Ez, úgy tűnik, inkább hasznos a közös munka szempontjából, mert így másképp, eltérő perspektívából látjuk a dolgokat.

Gergely Györggyel ugyanazon az egyetemen tanultunk Londonban, és kezdetben nem is ismertük egymást. Később évekig csak angolul beszéltünk, mostanában váltottunk át a magyarra. Egyszer valahol együtt ebédeltünk, és akkor, teljesen véletlenül derült ki, hogy ugyanazon a témán dolgozunk. Nagyon sokat tanultam tőle; szerintem messze ő az egyik legtehetségesebb pszichológus, olyan „developmental fajta”, nagyon erős filozófiai és fejlődéstani érdeklődéssel. Írtunk együtt egy könyvet,¹³ és sokat dolgozunk együtt.¹⁴ Rengeteg inspirációt köszönhetek neki és a betegeknek is.

– *Mit tanult tőle?*

– Sok mindent, de leginkább a primitív gondolkodás bizonyos fejlődési előzményeit.

– *Milyen értelemben használja itt és most a „primitív gondolkodást”?*

– Például a teleológiai gondolkodást értem alatta. Ez is Gergely György ötlete volt: ő ennek a kifejezésnek az „apja”. A mostani munkánk talán a mentalizációnál is érdekesebb lesz. Sosem voltam elégedett

¹³ Fonagy, P.–Gergely, G.–Jurist, E.–Target, M. (2002): *Affect-Regulation and Mentalization: Developmental, Clinical and Theoretical Perspectives*. New York: The Other Press.

¹⁴ Lásd többek közt magyar nyelven: Fonagy, P.–Target, M.–Gergely Gy.: A kötődés és a borderline személyiségzavar. *Thalassa*, 2001/1. 12. 21–51.

önmagában a tárgykapcsolat-elmélettel, mert nem ad magyarázatot arra, hogy miképp fejlődik ki a szelf, és hogyan alakul ki végül az a képesség, hogy az ember tudja a *valami* és a *valaki* közti különbséget. Engem az érdekelt, hogy a fejlődő gyerek hogyan és mikor érti meg, hogy a tárgy nem egyszerűen fizikai tárgy, hanem azt másképp kell kezelni. Ez talán bele van építve a gyerek agyába, és hatalmas előrelépés, amikor ez megtörténik, mert ekkortól a tárgynak már nem csak funkciói és jellemzői lesznek a szemében, hanem saját elképzelései is. Ilyenkor például a tárgyra nézve, a tárgy által más dolgot is észre lehet venni, és az is látható, hová néz a tárgy. Hasonlóan a szociális referenciához, amikor tárgyra nézek, és abból információt kapok valami másról – ha ez megtörténik, akkor ez már nem fizikai tárgy. Ennek a kialakulása a szelf fejlődésével kapcsolatban nagyon érdekel, most ezen dolgozom. Például vannak olyan betegek, akiknek nincsenek tárgyai. André Green ír például erről a tárgynélküliségről a „halott anya” koncepciójában.¹⁵ A „halott anya” eredménye a tárgynélküliség. Én is valami ilyesmire gondolok. Amikor a tárgyak más minőséget kapnak, archaikus jellegűekké válnak, archaikus tárgyak lesznek. Ez azt jelenti, hogy ezek a gyerekek vagy betegek nem tudnak különbséget tenni a fizikai tárgyak és az emberek között. Bizonyos tulajdonságok alapján persze egyfajta különbséget képesek tenni köztük, de azt nem értik, hogy abban az értelemben különböznek – és ez alapján más minőségűek –, hogy egy emberi tárggyal kapcsolatba lehet kerülni. Nem tudják, hogy egy emberi tárgyra másképp lehet tekinteni, mert azal kapcsolatban lehet lenni. Gergely Györggyel közösen most ezt a jelenséget tanulmányozzuk; ő kísérleteket dolgoz ki, engem a patológiai vonatkozása érdekelt, hogy kiderüljön, igazából mi és hogyan történik ezekkel az emberekkel. Ők ugyanis mások, mint a határeseti betegek. Ezeknek az embereknek nincsenek tárgyaik: ők a halálösztön betegek. Persze nem kell hinni a halálösztönben ahhoz, hogy az ember elismerje: létezik ez a jelenség, ez a fenomén, amikor egy ember arra van beállítva, hogy ne is éljen, illetve az élet, amit él, az nem élet, nem igazi élet.

– *Olyan ez, mint a hamis szelf?*

– Nem, nem az. André Green szerintem ezt jól leírta, és nekem is vannak ilyen betegeim. Ezek a betegek meg akarnak halni, talán öngyilkosok is lesznek, vagy lehetnének...

¹⁵ Green, André (1983): The dead mother. In: A. Green: *On private madness*. London, Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.

– *A destrukció másképp működik náluk, mint a borderline betegeknél?*

– Igen. Az ő destrukciójuk nem olyan manipuláció, mint a borderline-oké. A borderline beteg, ha egyedül maradna, nem biztos, hogy öngyilkos lenne. De a halálöszönbetegek magukra maradvá is destruktívak. Nehéz velük dolgozni, mert nincsenek sem külső, sem belső kapcsolataik. Pontosabban, másfajta kapcsolatban élnek. Pontosan ezt akarjuk megérteni fejlődési szempontból, hogy milyen az a fejlődés, gyerekkori kapcsolat, amikor nem jön létre az a fejlődési előrelépés, hogy értsék azt, ha valaki más tud valamit egy harmadik dologról. Ogden¹⁶ ír erről, de nem egészen világosan, amikor a harmadikról beszél. Engem mindebből a halálöszön érdekel igazán.

– *Metaforaként használja a halálöszönt?*

– Igen, teljes mértékben. Arra gondolok, amikor a beteg nem akar meggyógyulni, nem akar élni, nem akar velem lenni, nem lép kapcsolatba. Rendesen jár a terápiára, de csak azért, hogy meghalhasson.

– *Az ilyen betegre mondják – viszontátvételi alapon –, hogy passzív-agresszív?*

– Igen, például lehetnek ők is. Ezek azok a betegek, akik olyasmiket mondanak, hogy „*I have nothing to say*”, hogy „nincs mit mondanom”.

– *És mi történik közben belül?*

– Éppen ez az: nem tudjuk, hogy mi van belül. Ez a következő probléma...

– *Akkor, ha jól értem, nem egyszerűen mentalizációs deficitről van szó.*

– Nem. Lehetséges, hogy beletesszük majd abba a teóriába, de egyelőre az az érzésem, hogy ez sokkal alapvetőbb dolog, mint a mentalizáció; talán egy előző stádium: a tárgyak speciális megkülönböztetésének képtelensége. Most éppen ezen dolgozunk Gergely Györggyel. Képzeld, vele a munkáról még most is angolul beszélünk.

– *Miért?*

– Mert nem tudom a szakszavakat magyarul; a szakirodalmat ugyanis nem magyarul olvasom. Ha olvasnám a *Thalassát*, bizonyára sok mindent megtanulnék magyarul. Érdekes, amikor az édesanyám meghalt, akkor nagyon javult a magyarom.

– *Ez nagyon szép...*

– Igen, és annak ellenére javult, hogy nem beszéltem többet az anya-

¹⁶ Ogden, T. (1994): The analytic third: Working with intersubjective clinical facts. *International Journal of Psychoanalysis*, 75: 3–19.

nyelvemen, mint máskor. Javult a kiejtésem és a szókinccsem is, több szóra emlékeztem, ahogy anyámat bevettem, visszavettem magamba.

– *Nem okoz nehézséget, hogy nem az anyanyelvén végzi az analíziseket?*

– Nem. Vannak persze nehézségek, mint minden analízisben, de nem ezzel van a problémám.

– *Magyarul is tudna analizálni?*

– Azt hiszem, nem mernék megpróbálkozni velem.

– *És amikor tizenhét évesen, nem beszélve még jól angolul, elkezdte a saját analízisét Londonban?*

– Sokat tanultam angolul az analízisemben.

– *Akkor ez a második anyanyelve...*

– Igen, nem volt nehéz megtanulnom. Sok gondom volt akkoriban, de az angol nem okozott problémát. Magyarul viszont nem mernék már analizálni... Bár... mostanában esténként többet olvasok magyarul, mint eddig.

– *Szépirodalmat?*

– Igen. Próbálok visszamenni a gyerekirodalomra, arra az időre, amikor abbahagytam a magyarul olvasást. Amikor elmentem, Thomas Mann-t olvastam, és most újra elkezdtem magyarul. Karinthy-t is újraolvasom, nála hagytam abba annak idején a magyar szépirodalmat.

– *A mai magyar szépirodalmat is olvassa?*

– Igen, de azt egyelőre nem magyarul... Talán egyszer majd sikerül olyan szintre fejlődöm...

– *Milyen érzés visszajönni Budapestre?*

– Most vagyok itt harmadszor, 1967 óta. Mind a háromszor ebbe az épületbe¹⁷ voltam hivatalos. Először az édesapámat kísértem el, amikor díjat kapott az akadémia-tól,¹⁸ másodszer egy konferenciára jöttem, és most ez a harmadik alkalom. Mindegyik visszatérés könnyebb egy kicsit az előzőnél. Legelőször nem éreztem jól magam. Furcsának találtam, hogy Budapest valahogy nem változott eleget, és mégis túl sokat változott. Mást vártam, de hogy pontosan mit, azt nem tudom: vagy azt, hogy sokkal többet változik a város, vagy azt, hogy egyáltalán semmit. Második alkalommal már jobb volt visszatérni, és most még inkább az, mert tudhattam előre, milyen városba érkezem.

– *Visszament a régi grundra?*

¹⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Roosevelt téri épülete.

¹⁸ Fónagy Ivánt 1995-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.

– Igen, minden alkalommal visszamentem, megnéztem, és egyre kisebb... De nem azért, mert én nővök, hanem azért, mert építenek rá. Nézttem is, hogyan lehetne így focizni rajta. Fölkerestem a házat is, ahol éltünk. Tíz éve még szörnyű állapotban volt, azóta már felújították. És tudom, hogy itt, erre jár a kettes villamos.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

FÓRUM

EGYSZERŰSÍTŐ KOMPLEXITÁS**Sergio Benvenuto*

A nyolcvanas években Paul Watzlawick előadásokat tartott Olaszországban. Két szórakoztató klinikai példával illusztrálta „pszichoterápiás filozófiáját”.

Egy páciens súlyos agorafóbiától szenvedett. Hosszú ideje alig mozdult ki otthonából, és jó néhány pszichoterápiás – köztük analitikus – kudarc után úgy döntött, hogy véget vet az életének. Beült a kocsjába, és a Csendes-óceán felé vette útját, azzal a szándékkal, hogy az autóval együtt beleveti magát a hullámokba. (Nincs mit csodálkozni azon, hogy ezt a módszert választotta: Kaliforniában az egyetlen valódi közlekedési eszköz az autó.) Mialatt azonban az óceán felé hajtott, észrevette, hogy egyáltalán nem szorong... Még vezetni is képes volt! Ez a felismerés, úgy tűnik, fordulatot jelentett számára. A mese tanulsága Watzlawick szerint: „Egy rendes pszichoterapeuta soha nem írná elő a súlyosan fóbiás páciens számára, hogy »üljön autóba és legyen öngyilkos!«. Ebben az esetben viszont talán éppen ez volt a legjobb terápiás instrukció.”

A másik eset. Egy húsz éve házasságban élő pár egy ideje nem képes a szexre. Különösen a férfinak nincs hozzá kedve. Elmennek hát a Palo Alto-i *Mental Research Institute*-ba, hogy visszatérhessenek a házassálethez. Watzlawick megjegyzése: „Végül is, húszévi házasság után szerintem teljesen normális, hogy egy házaspár tagjai nem kívánják egymást!” [Az én széljegyzetem pedig: ha Watzlawick „normálisnak” találta, hogy a férj nem kívánja immáron idősödő hitvesét, akkor minek fáradozik a „kezeléssel”? Avagy, a pszichoterápia, úgy

* Az alábbi tanulmány Sergio Benvenuto olasz pszichológus és filozófus 2003 májusában, a PTE BTK pszichoanalízis doktori programjában tartott kurzusára készült. A doktori kurzusban igen nagy érdeklődést váltott ki a téma, így szerkesztőségünk a tanulmányt vitacikként hozza nyilvánosságra, amelyhez hozzászólásokat, kommentárokat várunk. Ezeket a *Thalassa* későbbi számaiban közöljük.

tűnik, egyfajta plasztikai műtétté válik: nem azért csinálnak ráncfelvarrást vagy orrplasztikát, mert valami „patológiás” lenne a páciens arcán, hanem mert ez egy *demand*¹ a kliens részéről. Ennek a témának a megbeszélése azonban igen messzire vezetne.] Egy este a pár vendégségbe megy a barátaihoz, és olyan ágyban alszanak, amelyik a fal mellett van – eltérően az ő otthoni ágyuktól, amelyik mindkét oldalról megközelíthető. Éjszaka a férj felébred, mert véére kell mennie, de ahhoz, hogy kijusson az ágyból, át kell másznia alvó feleségén. Miközben álmatagon végrehajtja ezt a műveletet, valami érdekeset, „*something of value*”-t² érez maga alatt, egy meztelen nőt! Hirtelen közösül vele. Ez jelenti a nő, mint „erotikus érték” újrafelfedezését: visszatérnek a legitim házastársi ölelésekhez. És boldogan élnek, míg meg nem halnak.

Watzlawick a következő tanulságot vonja le: „Nem kell azt gondolnunk, hogy az olyan komplex és súlyos helyzetekre – mint például egy házassági krízis – szükségszerűen bonyolult és súlyos megoldást kell találnunk. Egy klasszikus analitikus a legkoraibb gyermekkori libidinális élményanyagban kezdene kutakodni, miközben ebben az esetben elegendő, hogy [...] egy fal melletti ágyban aludjanak! Néha a legbanálisabb okok is súlyos következményekkel járhatnak, miközben az ellenkezője is igaz: súlyos kiindulópontból is származhatnak csekély következmények.”

Watzlawick volt az első pszichoterapeuta, aki felfedezte a káosz- és komplexitáselmélet jelentőségét. Az általa hozott két klinikai eset³ felidéri a meteorológus Edward Lorenz híres mondását, amely mára egyfajta posztmodern közmondássá vált: „Egy lepke szárnycsapása Japánban hurrikánt okozhat Argentínában”. A tudományos megfogalmazás szerint számos természeti folyamat – köztük sok légköri jelenség – *különösen érzékeny a kezdeti feltételekre*, vagyis nagymértékben függ azoktól. Ha csak igen kis mértékben is megváltoztatjuk egy hosszabb folyamat kiindulópontját, akár nagyon egyértelmű, radikálisan különböző hatásokat kaphatunk. Ez azt jelenti, hogy sok természeti – és társadalmi – folyamat valójában *megjósolhatatlan*. Amennyire előre nem látható például pénzfeladobáskor a „fej” vagy „írás”, valójában elegendő nem észrevehető mértékben megváltoztatni a kezdeti feltételeket – például igen csekély mértékben a dobás erősségét –, és más lesz az eredmény. S éppen mert megjósolhatatlan, *véletlennek* nevezzük ezt az eredményt.

Azonban megfélekedeznek a Lorenz-féle mondás ellenkezőjéről: nincs arról szó, hogy húszezer, Japánban működésben lévő nagy ventilátor egy kis lég-

¹ Igény, kérés (angol).

² Valami értékeset (angol).

³ Az elsőre is igaz, hogy nincs linearitás az ok és a cselekvés, illetve a hatás és a cselekvés között: az agorafóbiás autóba ül, hogy öngyilkos legyen... és kigyógyul a fóbiájából. A rendszer- és komplexitáselméletek éppen az okok és következmények közötti nem lineáris összefüggéseket emelik ki az élő rendszerekben.

áramlást okozna Argentínában vagy másutt! Ha igaz az, hogy minimális kezdeti variációk igazán látványos hatásokat hozhatnak létre, az is igaz, hogy igen nagy kezdeti változtatások nem hoznak létre *számunkra* jelentős hatást. Ez azért van, mondja a káoszelmélet, mert gyakran működésbe lépnek az úgynevezett *különös attraktorok*: a variációk óriásiak lehetnek, a folyamat kaotikusnak tűnik, azonban hosszú idő alatt kirajzolódik egyfajta rejtett szabályszerűség, amelyet elfednek a megjósolhatatlan variációk. Rövid távon nem láthatók előre az eredmények, hosszú távon azonban kibontakozik a rend (ami a káosszal fedte el magát).

Egyetlen meteorológus sem tudja teljes biztonsággal megjósolni, fog-e esni másnap vagy sem Val Brembanában, de kétségtelen, hogy nem szükséges meteorológusnak lenni ahhoz, hogy fogadást kössünk arra: a jövő tél hidegebb lesz Val Brembanában, mint a jövő nyár.⁴ Egy adott nyár vagy tél lehet hidegebb vagy melegebb – az évenkénti ingadozás megjósolhatatlan –, de egy attraktor különösebb annál, hogy ne befolyásolja az ilyen egyszerű prognózisok legitimitását: „jövő januárban télikabátban fogunk járni, júliusban viszont olyan meleg lesz, hogy elég lesz egy inget felvenni”.

Tehát nem csupán a kis kezdeti változások hozhatnak létre egészen eltérő hatásokat, hanem – előzetesen nehezen változtatható tehetetlenségi állapot hatására – teljesen kaotikusnak tűnő jelenségek is „összerendeződhetnek”. Minden élő, homeosztatisztikus rendszer esetében ez a helyzet: az élő szervezet hajlamos minden véletlent kiegyenlíteni, és megtartani a szervezet általános struktúráját. Azt mondhatjuk, hogy a pszichopatológiában olyan homeosztázisok keletkeznek, amelyeket igen nehéz dekonstruálni – abban az értelemben, hogy a pszichopatológiában mindig ugyanazok a tünetek, ugyanazok a hibák ismétlődnek. Valójában a tapasztalatból való tanulás képtelenségéről van szó.

Watzlawick megpróbálta ezt a komplex szemléletet a pszichoterápia világára alkalmazni. Az emberi folyamatok nem kevésbé kaotikusak a fizikaiaknál: tehát nincs szó arról, hogy az *A* ok lineárisan a *B*, *C* és *D* hatásokhoz vezetne egy bizonyos (vagy bizonytalan) szekvencia szerint. Ez az, ami diszkreditálja egyes patológiák, viselkedések vagy sorsok bizonyos pszichoanalitikus „magyarázatait”: ezek túlságosan *lineárisak* (azaz szimplifikáltak).

Például mi az oka annak, hogy egy családban az egyik fiú homoszexuális és promiszkuis lesz, míg a másiktól a leghűségesebb és legboldogabb sokgyerekes családapa válik? Valójában soha senki nem tudta megmondani, hogy milyen kezdeti körülmények szükségesek ahhoz, hogy ugyanabban a környezet-

⁴ Val Brembana Bergamo tartományban található település. A szerző közlése szerint itt egy olyan esetleges helység megnevezésére szolgál, melynek jellemzői nem érdekesek a szöveg szempontjából. Magyarul azt mondanánk: „Kiskunlacházán”, vagy „Karakószörcsögön”. (*A ford.*)

ben valaki homoszexuális lesz, és nem más orientációt választ – még akkor sem, ha bizonyos esetekben már korán „látható” a homoszexualitás, amint a későbbi hisztériás, a pszichotikus vagy a matematikai zseni is fölfedezhető már a hatéves gyerekekben. Az a folyamat, amely a homoszexualitás, a perverzió, a heteroszexualitás, a hisztéria, a politikai elkötelezettség, a pszichózis vagy a pszichoanalitikus karrier útjára tereli az egyént, kezdetben nem előre látható. Hasonlóképp nincs arról szó, hogy egy terápiás javulás – vagy metanoia! – egy páciensnél az analitikus egyfajta értelmezéseinek hatására jön létre, és nem a másíkok következtében (sőt bizonyos iskolák abban is kételkednek, hogy az analitikus értelmezései kiválthatnak-e bármilyen hatást a páciensnél).

Mindez igaz, de az is, hogy a Watzlawick által javasolt megoldás kevésbé meggyőző az általa hivatkozott elmélet alapján. Először is ki kell jelentenem, hogy nem vagyok a priori – morálisan – a terápiás előírások ellen. A hozzám hasonló pluralistát nem zavarja különösebben az irányzatok sokasodása. Azokat az eljárásokat is elfogadom, amelyek egyenesen instrukciókon alapulnak, legyenek azok paradoxak, rendszerszemléletűek, kognitívak vagy behavioristák. Naiv dolog lenne azt hinni, hogy az analitikus megközelítést az különbözteti meg az előbbiektől, hogy szigorúan *nem preskriptív!* Az analitikus mindekelőtt előírja a helyzetet és a hozzá kapcsolódó szabályokat – amelyekből nem kevés van. Aki, hozzám hasonlóan, azt gondolja, hogy a terápiás hatását 80 százalékban maga az analitikus helyzet a felelős, nem tekinti irrelevánsnak a gyakran rigid szabályokat, amelyeket az analitikus megkövetel – és megkövetelni valamit több, mint előírni. És valóban pszichológiai analfabétának kell lenni ahhoz, hogy azt gondoljuk: ha az analitikus explicit módon nem ír elő semmit, nincsenek is előírások! Tudjuk, hogy elég egy köhintés, egy ásitás, a lábak keresztbe rakása ahhoz, hogy „előírjuk” a páciensnek, mit mondjon, hogyan mondja, és mondja-e egyáltalán. Minden analizálnak – ahogy egyébként minden szubjektumnak – van egy hatodik érzéke ahhoz, hogy észrevegye, mit kíván a másik. Tehát a pszichoanalízis, mint minden pszichoterápia, alapvetően preskriptív természetű, csak éppen rafináltan, elegánsan, kissé álszenten, politikailag korrekt, *upper class* módon, szofisztikáltan csinálja. A különbséget tehát nem a terápiás előírás megléte vagy hiánya hozza létre.

Éppen a káosz- és komplexitás megközelítés érteti meg velünk, hogy az *egyetlen előírás* nem valami nagy ötlet. Például a Watzlawick által bemutatott eset azt jelentené, hogy sok súlyos agorafóbiás esetben az analitikusnak azt kellene előírni, hogy „üljön be az autójába és legyen öngyilkos”? Azonban éppen azért, mert nem létezik lineáris kapcsolat az előírás és a viselkedés között, ez a recept teljesen katasztrófális hatással járhat! Megtörténhetne, hogy a fóbiás valóban öngyilkos lesz, vagy ami valószínűbb, megszakítja a pszichoterápiás kapcsolatot. Hasonlóképp, minden párnak, akinek nem megy a szex, azt kellene előírni, hogy „aludjanak olyan ágyban, aminek az egyik oldala a fal

mellett van”? Megtörténhetne, hogy a férjnek klausztrofóbiája alakulna ki atól, hogy a felesége és a fal közé szorítva kell aludnia... Még egy Watzlawick-hoz hasonló antilinearista sem kell, hogy azt gondolja: elég egy jól kitalált előírás a kívánt hatás eléréséhez. Ugyanilyen nevetséges lenne megmozgatni egy lepke szárnyát Japánban, arra számítva, hogy Argentínában majd feltámad a hurrikán.

A káoszelmélet éppen arra tanít bennünket, hogy a makroszkopikus hatások kiszámíthatatlanok, így hiábavaló azt remélni, hogy bizonyos előírások meg tudnak változtatni egy régóta ismétlődő, bemerevedett, zárt helyzetet. Az előírások akár olyan furcsák is lehetnének, mint a zen koan bizarr rejtvényei: a különös attraktor – nevezetesen a pszichopatológia – akkor is győzedelmeskedne felettük. De akkor mit tud csinálni a pszichoterapeuta, akár előíráspartí, akár kevésbé az? Az előírások, interpretációk, az ülés elemzése, a csendek, az acting – mi lehet a garancia egy lélekbúvár számára, hogy eléri a kívánt hatást?

Azt hiszem, a választ éppen a káoszelmélet attraktor-konceptiója adja meg. Személy szerint nem vagyok a hosszú terápiaiák híve, még kevésbé a vég nélküli analízisé. Viszont úgy gondolom, hogy a pszichoanalízisnek nem csupán az idő lerövidítésére kellene megoldást találnia, hanem mérhető hatások elérésére is kellene törekednie, amelyeket mindenki hitelesíteni tud, és nem csupán földtörténeti időmértékben.

A rövid terápiaiák ellen éppen az szól, hogy a terápiaiás kapcsolat hossza kaotikus természetű szubjektív folyamatok mentén érvényesül. A különös attraktor csupán *hosszú távon* mutatja meg magát. Ez azt jelenti, hogy ha a kezelés a különös attraktor eliminálását jelenti, nem elégséges egy kis variáció – például rövid idő alatt megszűntetni egy kellemetlen tünetet – a valódi gyógyuláshoz.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy mivel hosszú kapcsolatról van szó, a pszichoanalízis pedagógiára redukálható lenne. Igaz, hogy az analitikus idővel valamiképp oktatja az analizáltat: megtanítja saját magát analizálni. Azonban – szemben azzal, amit sok analitikus mond és tesz – nem hiszem, hogy a valódi analízis (legalábbis a nekem tetsző) pedagógiára redukálódik: hogy az analitikus „elég jó anyaként” működne, aki, az elmélet szerint, hiányzott a páciens gyermekkorából. Az analízis hosszú ideje nem pedagógiai idő: hanem, mint másutt kifejtettem,⁵ a leválás, ha úgy tetszik, a gyász ideje.

A komplexitás fogalmi szerinti gondolkodás *hálózatmodellben* való gondolkodást jelent. (Már Freud is, az *Egy tudományos pszichológia vázlat*a című művében [1895], korát jóval megelőzve, tökéletesen megértette, hogy az agy és a

⁵ Eanalisi: uno svezamento lungo? *Psicoterapia e Scienze Umane*, anno XXXIV, n. 3, 2000, pp. 27–50.

gondolkodás hálózatként képzelhető el.) A pszichoterápiában – különösen az analízisben – a legfontosabb *egy hálózat létrehozása*. Még ha egyéni terápiáról van is szó, a két főszereplő közt kapcsolati hálózat jön létre. Azonban időre van szükség, hogy ez felépüljön. A rossz analízis – amelyik hamar véget ér, vagy amelyik vég nélkül zajlik – olyan analízis, ahol a *hálózat túlságosan leegyszerűsödik*: az analitikus megjósolható módon reagál, szembehelyezkedve, opponálva, így az alany egy szokásos [nem különös, *a ford.*] attraktor által dominált hálózatba integrálja az analízist.

Nos, éppen azért, mert egy hálózatban bármely input hatásai megjósolhatatlanok és nagyrészt kontrollálhatatlanok, az inputok sokaságára van szükség a változás létrejöttéhez. De mit jelent a változás? Azt, hogy *egy szubjektum attraktort vált*. A neurotikus tulajdonképpen olyan személy, aki nem képes „új lemezt feltenni”, aki mindig ugyanazokat a hibákat ismétli. Az jelenik meg itt, amit Freud később halálósztonnek nevezett: a neurotikus az öröm keresése közben mindig ugyanazt a bánatot ássa ki. Bármit csinál a *sujet à problèmes*,⁶ bizonyos értelemben, vagy az ellenkezőjében – az eredmény mindig ugyanaz lesz. És ebben rejlik a tünet megszüntetésére irányuló „kozmetikai” pszichoterápiák hiábavalósága: kérdéses, hogy ezek valóban megváltoztatják-e a neurózis különös attraktorát, és az egyén nem ismétli-e tovább nullösszegű játszmáit.

De hogyan néznek ki egy attraktor megváltoztatásának a fokozatai? Ezt senki nem tudja biztosan megmondani. Egyes súlyos tünetek néhány ülés alatt meggyógyulnak, mások azonban tízévi terápia során sem szűnnek meg. Freud például egy ülésben kigyógyította Gustav Mahlert az impotenciájával kapcsolatos kríziséből, de nem a zsenialitásának köszönhetően, hanem mert megfelelő pillanatban mozgatta meg a lepke a szárnyait. Azonban amikor ez nem történik meg, akkor az intervenciókat kell időben megsokszorozni, mert egy adott ponton – nem tudni, miért és hogyan – megtörténik... a változás.

A modern biológia szerint az élőlények evolúciója során nincsenek túl nagy különbségek a változások természetében. A mutációk – amelyek a darwini teória szerint mindig véletlenek voltak, bár gyakran létrejöttek, de általában elpusztultak – nem voltak sikeresek. Aztán hirtelen jött egy kis mutáció, amely látványosan sikeresnek bizonyult (gyakran a környezeti feltételek esetleges együtt járása alapján), és megjelent egy új faj, talán éppen a homo sapiens.

Nem hasonlít-e egy kicsit az analízis a fajok evolúciójára? Idő kell ahhoz, hogy az analitikus kitaró inputja, bármi legyen is az, végül fokozatosan átalakítsa az attraktort, hogy egy új sajátosság jöjjön létre. Mivel egy fecske nem csinál nyarat, felteszem a kérdést: az analitikus kitarása az *inputok akkumulálódásával* lenne egyenlő?

⁶ A problémás szubjektum (francia).

Ha ez a hipotézisem helytálló, akkor azt mondhatjuk, hogy az *analitikus terápia egyszerűen csak abban különbözik a többitől, hogy hosszabb*. Nem számít a háttérben álló elmélet, és így az értelmezések tartalma sem, legyen a modell freudi, jungi, bioni, lacani vagy kohuti, stb. Ami gyógyít, az az idő. Vagyis ami az időben cezúrá, vágást, változást hoz létre, „új ciklust”, ahogy Bálint Mihály mondta. És *idővel* – ami az analitikus jelenlétének köszönhető – az egyén élete megszabadul a neurotikus attraktortól, és egy új ciklusba kerül.

De hát, mondhatja valaki, ha az értelmezések tartalma semmit sem számít, minek is interpretálni? Sőt, miért nem marad csendben az analitikus? Azt hiszem, előbb vagy utóbb, az analitikusnak mondania kell valamit – nem számít, hogy milyen iskola értelmezési keretéhez tartozik, de ha egyikhez sem, az se –, egyszerűen jeleznie kell az analizált számára, hogy *jelen van*, hogy nincs kőből, hogy hősünk olyan szubjektummal találkozik, aki a maga módján értelmez. És mintha az analitikus, miközben beszél, mindig csak azt mondaná, hogy „itt vagyok, hallgatlak”. És még azt is mondaná: „nem akarlak betenni egy skatulyába, azt próbálom megérteni, aki *valójában vagy!*”

Tehát az analitikus az általa felállított kereteknek köszönhetően egy egyszerű attraktort hoz létre (rendszeres ülések, jóindulatú semlegesség, stb.). E pók köré pedig hálót sző: ez, úgy reméli, megváltoztatja a különös attraktort, amiből a neurózis létrejön. Tehát nem az értelmezései hatnak, hanem, azt mondanám, az *áttételtől való megmenekülése*.

Hogyan néz ki a Freud által leírt áttétel a káosz- és komplexitáselmélet szemszögéből? Az áttétel során az alany megismétli a megszokott modalitást, melyet valójában a különös attraktor szabályoz. Ha például az analitikus – akár a kora miatt, akár például mert bajszos – a nemtörődöm anyjára vagy a komor apjára emlékezteti, úgy reagál rá, mint annak idején a komor apára vagy a nemtörődöm anyjára. Ha az analitikus úgy reagálna, mint bárki közönséges ember, mint egy másik Én – ahogy a rokona, a barátja, a szeretője, a kollégája, stb. viselkedne –, az attraktor megerősödne. Ezzel szemben ha például az analizált csípősen megtámadja az analitikust, az nem úgy viselkedik, mint bárki más, akit megmártak, nem „marja vissza” az analizáltat, és nem is szakítja el a köteléket. Az analitikus a helyzet semlegességének köszönhetően védve van attól, hogy „kapcsolatba lépjen”; nem támad, és nem is visszakozik. Hallgatag vagy beszédes jelenlétével egy másik lehetőséget jelenít meg. Olyan, mintha azt mondaná: „úgy kezelsz, mintha a mogorva apád volnék... De én *más* vagyok”. De ki az a más? Azt mondom, hogy *más, és kész*. Egy másik, aki nem cselekszik, nem reagál, csak *jelen van*. A jelenlét által, a szárnyak megmozgatása által, a zavar irányt változtathat.

Az analitikus tehát nem formálja, nem idomítja, hanem inkább de-formálja alanyát: lehetővé teszi, hogy dezintegrálódjék a neurotikus koherencia. Idővel – és kitarító jelenlétével – sikerül lebontania a különös attraktort. De nem

azért, mert feltár valamilyen igazságot az analizált számára – még akkor sem, ha gyakran az is az érzése, hogy „felderített” valamit. Tártok tőle, hogy az analitikus hagyomány platonista nézőpontból – „az igazság gyógyít” – vagy az Evangélium szemszögéből – „az igazság szabaddá tesz” – még mindig meglehetősen zűrzavaros. Lehet, hogy a páciens egyszerűen csak az analitikus kitarató jelenléte által gyógyul.

Csabai Márta fordítása

JUBILEUM

EGY KIÁLLÍTÁS KÉPEIVEL KEZDŐDÖTT...*Tizenöt éves a Ferenczi Sándor Egyesület*

Tizenöt évvel ezelőtt, 1988. szeptember 12-én alakult meg a Ferenczi Sándor Egyesület. Fontos eseménye volt ez a magyarországi pszichoanalízis történetének, csakúgy, mint a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület létrejötte 1913-ban, és újraalakítása, Magyar Pszichoanalitikus Egyesület néven, 1989-ben. Rövid beszámolóink nem törekszik a Ferenczi Sándor Egyesület történetének teljes körű bemutatására, ez alkalommal csupán néhány kiemelkedő mozzanatot szeretnénk felidézni.

„Mindenki újakra készül...”

Az előtörténetben fontos szerepe volt annak az anyaggyűjtő munkának és eszmecserének, amely már a nyolcvanas évek elején elkezdődött, és amelyben az egyesület néhány későbbi alapítója vett részt, így Bókay Antal, Erős Ferenc, Hidas György, Mészáros Judit. Az egyesület megalapításának *közvetlen* előzménye az 1987-es budapesti nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus volt. Ünnepeknek számított ez az esemény a magyar pszichoanalízis második világháború utáni történetében. Sok éves hányattatást követően – alapos előkészítő munka után – a „kis magyar csoport” ismét a világ színe elé lépett. A nemzetközi szakmai újraintegrálódás egyik kitüntetett eseményeként kiállítást állítottunk össze a magyar pszichoanalízis történetének addig fellelhető dokumentumaiból.¹ A tárlat a konferenciával egy időben, október 30-án nyílt meg a Magyar Tudományos Akadémia aulájában.

A tudományos találkozó jelentőségét növelte, hogy 1945 után ez volt az első nemzetközi konferencia, amelyet magyar analitikusok rendeztek Budapes-

¹ A kiállítást Mészáros Judit és Dobossy Mariann rendezték.

ten, mégpedig fontos történeti hagyományt követve: 1918. szeptember 28–29. között ugyanis a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület éppen Budapesten, és ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia Székházában rendezte meg ötödik kongresszusát.

Az akkori tudományos ülésen – amelyen Sigmund Freud is részt vett – Ferenczi Sándort választották meg a nemzetközi egyesület elnökének. A háborús évek utolsó pillanatában, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése előtti hetekben történt mindez. Ennek ellenére – összehasonlítva a huszadik század elkövetkező időszakának magyar és európai történetével – a kongresszus légköre még a „békebeli idők” hangulatát idézte. Nemcsak tudományos tanácskozás volt ez, hanem jelentős társadalmi és kulturális esemény is. Freud tőszegi Freund Antal nagyiparosnak, a Kőbányai Polgári Serfőző Rt. egyik tulajdonosának és ügyvezető igazgatójának vendégszeretettel élvezte, aki nagylelkű adományával csakhamar a pszichoanalízis történetének egyik kiemelkedő mecénása lett. A felajánlott összeg felhasználására születő tervek között szerepelt például a nemzetközi pszichoanalitikus könyvkiadó és könyvtár központjának megteremtése Budapesten. Freund Antal javasolta azt is, hogy a szegényebb néprétegek számára is tegyék elérhetővé a pszichoanalitikus kezelést, mégpedig egy ambulancia kialakításával. Adománya egy részét egy ilyen pszichoanalitikus klinika felállítására szánta 1918-ban.

Budapest tehát készen állt az európai pszichoanalitikus mozgalom központi szerepének betöltésére. Freud maga is perspektívát látott ebben. Nemcsak Ferenczi személye és a körülötte gyorsan fejlődő Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület keltett bizalmat, hanem a szakmai körökön túlmutató szimpátiára is számíthatott a pszichoanalízis. Budapesten az értelmiség egy része, számos művész, író és irodalmár (köztük Ignótus, a *Nyugat* főszerkesztője), és sok más – a polgári radikalizmus vonzásköréhez tartozó – tudós, politikus is rokon-szenvezett az „új embernézettel” (Ignótus, 2000 [1933]). A kongresszus előadói javaslatot tettek arra, hogy a pszichoanalízis legújabb felismeréseit a tömegméretűvé vált háborús neurózisok kezelésében és gyógyításában is alkalmazzák.

Az 1987-es kiállításához igyekeztünk minden elérhető dokumentumot föllelni, s mintegy „képekbe szerkeszteni” a tudománytörténet magyarországi vonatkozásainak mozaikjait. Meg akartuk mutatni – magunknak is – rejtett gazdagságunkat. Óriási energiákat mozgósítottunk a dokumentumok előteremtéséhez. Valódi csapatmunka volt ez, hónapokon keresztül, barátok, családtagok együttműködésével. Nemcsak a szűk szakma, hanem egy tágabb értelmiségi kör támogató érdeklődését is érzékeltük. Múzeumok, levéltárak, magánszemélyek készségesen segítettek az anyag összegyűjtésében és az előkészítő munkában. A kiállítás megnyitására dr. Antall Józsefet, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár akkori főigazgatóját kértük fel. Elvállalta, és érzékelhetően örömmel tette. A megnyitón elhangzott mondatai a

korszakot is híven tükrözik: „Úgy gondolom, hogy elérkezett az ideje Magyarországon annak, hogy napirendre térjünk a korábbi viták felett, és a magyar tudományos élet, a magyar medicina és pszichológia rendjében – átkok és divatok nélkül – illesszük be a pszichoanalízist, mint tudományos diszciplínát kutatási, oktatási és orvosi ellátási rendünkbe. A múltat, annak konfliktusait viszont bízunk a tudománytörténet objektív vizsgálatára. Bízom benne, hogy mindkettőt szolgálni fogja e kiállítás és a konferencia” (Antall, 1994. 9. o.).

A munka folyamatában megéreztük: többről van itt szó, mint egy kiállítás képeiről. Hiszen végül is ez a tárlat lett a Ferenczi Sándor Egyesület létrehozásának egyik forrása. Felvetődött ugyanis a kérdés, hogyan lehetne együtt tartani az összegyűjtött anyagot. Hogyan lehetne archívumot felállítani? Milyen keretek között tudunk hatékonyan dolgozni?

A Ferenczi Sándor Egyesület megalapításával megteremtettük a feltételeket a megkezdett munka folytatásához. Elsődleges célunknak a magyarországi pszichoanalízis történetének és nemzetközi kapcsolatainak kutatását, Ferenczi eddig feltáratlan munkáinak közreadását és tudományos fórumok kialakítását tekintettük.

Ferenczi nem volt éppen divatos akkoriban, még alig-alig olvadozott a sok évtizedes jégburok, ami személyét, az „enfant terrible”-t, a másképpen (is) gondolkodót körülvette. A nyolcvanas évek közepén franciául, angolul, majd németül is megjelent addig kiadatlan, 1932-es *Klinikai naplója* (1996 [1985]), de a Freud-Ferenczi levelezés ekkor még nem került külföldön sem az olvasók kezébe. De mind Európában, mind az Amerikai Egyesült Államokban érzékelni lehetett egyfajta lassú, fokozatos nyitást és új szempontú megközelítést, amely lehetővé tette Ferenczi elméleti és terápiás kezdeményezéseinek integrálását a modern pszichoanalízisbe, és kijelölte helyét a tudomány történetében. Meggyőződésünk volt, hogy saját, itthoni lehetőségeinkkel érdemben hozzá tudunk járulni ehhez a folyamathoz. Annak ellenére gondoltuk így, hogy a Ferenczit övező hosszú hallgatásban és saját, akkori szakmai sorsunkban is létezett egy jól felismerhető közös vonás – az *elszigeteltség*.

A kiállítás szervezése során fogalmazódott meg az a kérdés is, amely később, az egyesület megalapításakor éppoly fontos maradt, mint későbbi működésünk során: *milyen szellemi erőkre* lehet támaszkodni, és melyek azok a meghatározó gondolatok, értékek, amelyekre az érdemi cselekvés alapozható?

Mindenekelőtt a magyarországi pszichoanalízis társadalom-tudományi *beágyazottságából fakadó gyökerek életképességére*, valamint Ferenczi és a budapesti iskola hagyományának hatásaira támaszkodhattunk. Ferenczi interdiszciplináris nyitottságából és a modernizációra fogékony, avantgárd értelmiség fogadóképességének találkozásából a huszadik század húszas és harmincas éveiben tudománytörténeti szempontból gyümölcsöző helyzet alakult ki Magyarországon. Megtermékenyítően hatott egymásra a pszichoanalízis, az irodalom és a társadalomtudományok. Az egyesület a tradíciók szellemében kí-

vánt építkezni. Nyilvánvalónak tűnt két irány. Egyrészt fel akartuk kutatni a személyes hagyatékokban, levéltárakban, korabeli kiadványokban szunnyadó dokumentumokat a társtudományok képviselőivel együttműködve. Másrészt Ferenczi munkásságának itthoni kutatásával szerettünk volna a nemzetközi folyamatokhoz kapcsolódni, s elérhetővé tenni a külföldön megjelent publikációkat.

Az egyesületet létrehozó személyeket az *interdiszciplináris* törekvések és a *tudományos színvonal* iránti igény jellemezte. A tizenkét alapító: Bókay Antal, Dobossy Mariann, Erős Ferenc, Harmatta János, Hidas György, Hollós István, Litván György, Mészáros Judit, Popper Péter, Poszler György, Szabolcsi Miklós, Szalai Júlia és Székács Judit voltak. Az alapítók a Kossuth Klubban tartották az első ülést, és Hidas Györgyöt választották meg az egyesület elnökének, aki megnyitó beszédében így fogalmazott: „A pszichoanalízis nem csak gyógyító tevékenység, bár ez a fundamentuma, hanem eszmerendszer is, az emberi lét, a társadalmi jelenségek speciális szemléleti módja. Az elnyomás időszakában széles érdeklődési köre beszűkült a gyógyításra, a társadalom szabad légköre, az *erjedés* kitágítja, produktívá teszi. Ezért is alakítjuk egyesületünket tudományközivé...” (Kiemelés: M. J.).

1988-at írtunk. Ez az esztendő valóban az *erjedés* éve volt. Ritkán szoktunk háttér folyamatokról beszélni, de most, a tizenöt éves évforduló alkalmából – és immár történelmi távlatból – érdemes fölleveníteni néhány érdekes mozzanatot. Dr. Dornbach Alajos ügyvéd segítségével dolgoztuk ki az egyesület alapszabály-tervezetét, amelyet – az akkori jogszabályok értelmében – a Szociális- és Egészségügyi Minisztériumnak kellett jóváhagynia. A Kutatásirányítási és Felsőoktatási Főosztály vezetője elküldte a tervezetet szakvéleményezésre dr. Antall József főigazgatónak. A rendszerváltás előtti évben jártunk, amikor legtöbben még nem „láttuk, hogy jön”.² Viszont sorra alakultak a változásokat katalizáló szervezetek, körök. Szoros kapcsolat és együttműködés alakult ki ekkor a rendszerváltó politikai erők és a szellemi élet megújítását kezdeményező egyének és csoportok között.

A Ferenczi Sándor Egyesület a nyolcvanas évek végén lépett a nyilvánosság elé. Első konferenciáját 1989 tavaszán tartotta *Pszichoanalízis és társadalom* címmel, az alapítás színterén, a Kossuth Klubban – amely később az egyesület több tanácskozásának is otthont adott. A konferencia előadásai – Ferenczi újraértékelése mellett – zömében a nagyarányú társadalmi változásokat megelőző, illetve az azokat kísérő folyamatokkal foglalkoztak. Néhány előadás már címeiben is olyan aktuális kérdéseket vetett fel, mint például a „*nemzeti tudattalan*” problémája (Csepeli György), a *kollektív elfojtás és a totális rendszerek*

² „Láttuk-e, hogy jön?” (Az ELTE Filozófiatörténeti Tanszékcsoportja és a Budapesti Könyvszemle konferenciája 1990. december 7-én.) Budapest: TFWins Kiadó, 1991.

összefüggései (Litván György), a *társadalmi elfojtások* kérdése (Mészáros Judit) és a *túlélési stratégiák* jelentősége (Székács Judit).

Magától értetődő igény volt, hogy az egyesület a *konferenciákon kívül más formában is tudjon kommunikálni*. Kézenfekvő volt a lapalapítás ötlete, és 1989-ben el is indítottuk az egyesület folyóiratát, a *Thalassát*. A lap címe Ferenczi klasszikus művére, s egyben az óstenger, az anyaméh, a forrás, a kezdet szimbolikájára utalt. Létrehozásával azt a törekvésünket fejeztük ki, hogy – visszanyúlva a hagyományokhoz – publikációs lehetőséget teremtsünk a pszichoanalízis, a kultúra és a társadalom összefüggéseit vizsgálók számára, akik nemzetközi szinten is lépést tartanak a társadalomtudományok, a pszichoanalízis, a pszichoterápia korszerű kérdésseltevésével. Kifejezett törekvésünk volt, hogy *független* folyóiratot hozzunk létre, amely nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, viszont hangsúlyozottan figyelembe kívánja venni az új kutatási eredményeket, a történeti feltáró munkákat, továbbá a pszichoanalízis elméleti, filozófiai és társadalomtudományi alapjait, illetve alkalmazási lehetőségeit bemutató tanulmányokat közöl. A *Thalassa* – az anyagi támogatástól függően – 1991 és 1995 között általában évi kettő, majd 1996 után évi egy szimpla és egy dupla számmal jelentkezett.

Az egyesület- és lapalapítás intenzív és temérdek időt követelő munkájának fáradságát az alkotás szenvedélye és a teremtés étosza ellensúlyozta. Intenzív csapatmunka volt ez, a hiánypótlás nagy terveivel, a korszerű tudományosság igényével és a kutatások mögött mindig meghúzódó kíváncsisággal, izgalommal. Álljon itt a munkatársak neve, akik az egyesület első választmányának tagjai és a *Thalassa* első szerkesztőbizottságának munkatársai voltak.

Választmányi tagok: *Bókay Antal*, *Dobossy Mariann* (pénztáros), *Erős Ferenc*, *Harmatta János*, *Hidas György* (elnök), *Mészáros Judit* (titkár), *Popper Péter*, *Székács Judit*.

A szerkesztőség tagjai: *Ambrus János*, *Bókay Antal*, *Erős Ferenc* (felelős szerkesztő), *Hidas György*.

A *Thalassa* első száma 1990-ben jelent meg, és az 1989-es konferencia előadásai alapján készült tanulmányokból állítottuk össze. Ahhoz, hogy a lap útjára indulhasson, a szellemi tőke mellett anyagi háttérre is szükség volt. Itt kapcsolódik a történetbe az 1988-ban újjáalakult Cserépfalvi Könyvkiadó, amely a *Thalassa* első, 1990-es számának kiadását támogatta. 1991 és 1994 között a *TTwins Kiadó* segítette a lap kiadását, majd az egyesület az általa 1994-ben létrehozott, de azóta is önállóan működő *Thalassa Alapítvány* segítségével folytatta a kiadási tevékenységet és a megjelenéshez szükséges anyagi források felkutatását.

Sűrű programok jellemezték az elkövetkező néhány esztendőt. Konferenciák sora zajlott le, amelyek különféle hazai és nemzetközi *szakmai kezdeményezéseket* jelentettek. Néhány közülük, mint például Az *első kelet-európai szeminárium* (1989) – amelyet az Európai Pszichoanalitikus Föderációval köz-

sen szervezett az egyesület – napjainkig tartó hagyománnyá vált, mivel elindította a közép- és kelet-európai régió országaiiban a nemzetközi standard pszichoanalitikus képzési rendszerhez történő kapcsolódást. Konferenciáink tematikái többnyire a pszichoanalízis interdiszciplináris kötődéseit hangsúlyozták. Például: *Pszichoanalízis és hermeneutika* (1990), *Az ezredvég politikai változásai és a pszichoanalízis* (1991), valamint a Róheim Géza születésének századik évfordulója tiszteletére rendezett *Róheim-konferencia* (1991), amelyet az ELTE Folklór Tanszékével és a Magyar Pszichoanalitikus Egyesülettel közösen szerveztünk. A nyilvános tudományos rendezvényekkel párhuzamosan megélnékültek a pszichoanalízistörténeti kutatások. A több száz hazai és nemzetközi tag érdeklődő támogatása igazolni látszott azt a feltételezést, hogy az egyesület valóságos szakmai igények kielégítéséhez járul hozzá, a későbbi években pedig egyik ösztönzője volt a társadalmi változások által teremtett lehetőségek más kereteken, intézményi szerveződésekben belüli továbbfejlődésének.

Az 1993-as konferencia: hagyományteremtés, integráció és nyitás

A nemzetközi szakma a *The Talking Therapy: Ferenczi and the Psychoanalytic Vocation* (Beszélgetésterápia: Ferenczi és a pszichoanalitikus hivatás) című budapesti tanácskozást mint a „kilencvenhármás” konferenciát tartja emlékezetében.

1993-ban volt Ferenczi születésének százhuszadik, és halálának hatvanadik évfordulója. A kilencvenes évek elejére egyre többen ismerték fel Ferenczi évtizedekig jeges hallgatással diszkriminált mondanivalójának érvényességét, elméleti és terápiás kezdeményezéseinek létjogosultságát és hatását a modern pszichoanalitikus elméletekre, beleértve a tárgykapcsolati modellt, a korai anya-gyerek kötődés kitüntetett szerepének felismerését a pszichés fejlődésben. A budapesti konferencia előadásai sokoldalúan feltárták, hogyan hatottak korunk pszichoterápiás felfogására Ferenczi korabeli kezdeményezései, és – a budapesti pszichoanalitikus iskola számos tagjának emigrációja következtében – Ferenczi gondolkodásmódja hogyan terjedt el a világban tanítványai, munkatársai közvetítésével. A nyolcvanas évek végétől kezdve már tartottak Ferenczivel foglalkozó konferenciákat, például Párizsban és New Yorkban, de Budapesten először találkozott több száz szakember szerte a világból, hogy Ferenczi munkásságának *helyszínén* cseréljenek gondolatokat. Az 1993-as konferencia sok szempontból a tudományos-szellemi és kulturális kontinuitás helyreállítását szolgálta. Ennek gesztusértékű megnyilvánulása volt, hogy a konferenciát Budapest főpolgármestere, Demszky Gábor nyitotta meg, mint ahogy 1918-ban az V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson az akkori főpolgármester, Bárczy István tartotta a megnyitó beszédet. Demszky Gábor

ekkor a történelmi pillanat, a diktatúramentes társadalmi közeg jelentőségét hangsúlyozta, amelyben a pszichoanalízis a mindennapi élet kulturális és terápiás részévé válhat. S hogy ez maradandóan így lehessen, a kulturális örökség megmentése érdekében hozzátette: „Újra végig kell gondolni ennek a módszernek támogatási lehetőségeit, ami nemcsak kormányzati feladat. Budapest városában egy Ferenczi-archívumot kellene nyitni, s ennek megfelelő helyét keresi a város” (Demszky Gábor, 1993).

A kettős évforduló alkalmából és újabb hatvan év elteltével a Párbeszéd és a T-Twins Kiadó közös reprint kiadásban jelentette meg újra azt a kötetet, amely a budapesti iskola tagjainak Ferenczi hatvanadik születésnapjára meglepetésül szánt írásait tartalmazta. Ez volt az először 1933-ban megjelent *Lélekelemzési tanulmányok*, amely azonban akkor már csak Ferenczi váratlan – néhány héttel hatvanadik születésnapja előtt bekövetkezett – halálát követően jelenhetett meg. Az eredetileg születésnapra meglepetésnek szánt kötetből így lett posztumusz kiadvány Freud méltatásával és megemlékezésével.

A múlt és a jelen szerves összefonódása, valamint az intenzív nemzetközi érdeklődés a konferencia számos előadását is megjelentető angol nyelvű kötetben – *Ferenczi's Turn in Psychoanalysis* (szerk. Peter L. Rudnitsky, Antal Bókay, Patrizia Giampieri-Deutsch, 1996) – is megnyilvánult. 1993-ban aktív részesei lehettünk annak a folyamatnak, amelynek során itthon és külföldön a szakma fokozatosan ismét felfedezte Ferenczit, és – néhány nagy jelentőségű – kiadatlan vagy gyakorlatilag hozzáférhetetlen munkáinak francia, német, angol, olasz, spanyol és magyar nyelvű megjelenetése nyomán – az elmúlt két évtizedben integrálta munkásságát. Érdekes lehet tíz év távlatából néhány előadó nevét felidézni. Köztük volt többek között André Haynal, Axel Hoffer, Lewis Kirschner, Lewis Aron, Edith Kurzweil, Pfitzner Rudolf, Harmat Pál, Vikár György, Virág Teréz, Szőnyi Gábor, Carlo Bonomi, Herbert Will, Judith E. Vida, Ann-Louise Silver, Benjamin Kilborne, Kathleen Kelley-Lainé, Judith Dupont, Michelle Moreau-Ricaud, Hárs György Péter, Veress Zoltán, Thierry Bokanowski – és persze a Ferenczi Sándor Egyesület akkori tevékenységének több irányítója, így Hidas György, Erős Ferenc, Bókay Antal, Ehmann Bea, Harmatta János és Mészáros Judit.

Az 1993-as budapesti konferencia lelkesítő ereje Európa mellett Dél- és Észak-Amerikában is tovább hatott. Újabb Ferenczi-egyesületek alakultak Madridban, Saõ Paulóban, New Yorkban, majd nemzetközi Ferenczi-konferenciák sora következett: Saõ Paulóban (1995), Madridban (1998), Tel-Avivban (1999), Torinóban (2002).

Az itthoni kilencvenes évek első felére jellemző szellemi pezsgés, a társadalmi és szakmai változások egymást erősítő hatásai, az emberi együttműködések előnyösen hatottak a hazai pszichoanalitikus könyvkiadásra. Ennek az időszaknak – a késői nyolcvanas és a korai kilencvenes éveknek – szülötte volt a Cserépfalvi Könyvkiadónál újra kiadott egy-egy Freud- (1989), Hollós István-

(1990), Hermann Imre-kötet (1990) a Kontextus-könyvek sorozatában, amelyet Ambrus János és Erős Ferenc szerkesztett. A Cserépfalvi Kiadónál indult, majd 1997-től a Filum Kiadónál folytatódott a *Sigmund Freud művei* című sorozat, amelyben eddig kilenc kötet jelent meg, és amely modern tudományos apparátussal ellátva tette hozzáférhetővé Freud legfontosabb írásait (sorozatszerkesztő Erős Ferenc). Ebben az időszakban jelentek meg a Párbeszéd Kiadónál – Szilágyi Júlia gondozásában – a Kovács Vilma (1990), Bálint Alice (1994) és Anna Freud (1991) munkáit tartalmazó kötetek – hogy csak a legmarkánsabb vonulatokat emeljük ki. Ezek a kiadók és munkatársaik nagy szerepet játszottak a pszichoanalitikus irodalom korszerű megjelentetésében és interdiszciplináris nyilvánosságának kialakításában – ugyanakkor szoros szálakkal kötődtek a Ferenczi Sándor Egyesület akkori tevékenységeihez is.

Az első hat év konferenciáit a *Társadalmi változások – előítélet – idegengyűlölet* című szimpózium zárta 1994-ben, a Soros Alapítvány tízéves jubileuma alkalmából rendezett eseménysorba illeszkedve, a Ferenczi Sándor Egyesület, valamint a Cserépfalvi és a T-Twins Könyvkiadó közös szervezésében. Egyesületünk előadói a társadalmi traumák tüneti megnyilvánulásait és átdolgozási lehetőségeit helyezték előtérbe az egyén lelki folyamatainak és csoportközi viszonyainak tükrében.

Kihívások és realitások

A hőkorszak a kilencvenes évek közepén, 1994–95 körül véget ért. A társadalmi, gazdasági és politikai élet, a kultúra, a tudomány és a felsőoktatás átalakulásai, a pluralizálódás, az egyre növekvő versenyszellem és a globalizáció új kihívásokat jelentettek az egyesület egésze és legaktívabb tagjai számára. Ők valamennyien társadalmi munkában járultak hozzá az egyesület működéséhez, szervezési és tartalmi munkáihoz a hazai és nemzetközi konferenciák szervezéséhez, a kutatások elmélyítéséhez. A szervezeti funkciók ellátása és az egyesület tevékenységének intenzitása egyre inkább kezdte meghaladni a „társadalmi munka keretein belül vállalható” elkötelezettség mértékét. Ezzel párhuzamosan az egyéni életutak változásai, a szakmai szerveződések teremtette új lehetőségek kihívásai – az individuális építkezések – szükségszerűen elvitték az energiákat az addig egyesületi keretekben kifejtett aktivitásoktól. Sok közösen kidolgozott ötlet, terv más csatornákon keresztül keresett és talált megvalósulási lehetőséget.

Ezekben az években indult el a pszichoanalízis egyetemi szintű integrálásának folyamata. 1997-től Pécsen, az akkori Janus Pannonius Tudományegyetem – a mai Pécsi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Karán megindult az elméleti pszichoanalízis doktori program, Erős Ferenc és Bókay Antal vezetésével. A program hallgatói közül sokan bekapcsolódtak az egyesület, illetve a *Thalassa*

munkájába. Alaptémákat bemutató könyvek láttak napvilágot, például a pszichoanalízis nőiségkoncepciójának, illetve irodalom- és művészetfelfogásának változásait reprezentáló korszerű szöveggyűjtemény (*Freud titokzatos tárgya*, szerk. Csabai–Erős, 1997; *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay–Erős, 1998). Egy Hidas György által szerkesztett kötet (1997) pedig az anya és a magzat kapcsolatával foglalkozó írásokat gyűjtötte egybe, Ferenczinek a kívánt, illetve nem kívánt gyermek lelki fejlődésének különbségeivel kapcsolatos korai elképzeléseitől e felfogás újabb változataiig. Filozófiai kérdéseket elemeztek pszichoanalitikai diskurzus keretében (Bánfalvi Attila, 1998), forrásértékű kötetek jelentek meg, közöttük Ferenczi pre-pszichoanalitikus munkáinak eddigi legteljesebb gyűjteménye Mészáros Judit szerkesztésében (1999), egy Ferenczi-válogatás Erős Ferenc szerkesztésében (2000), továbbá az *In memoriam Ferenczi Sándor* című kötet Mészáros Judit szerkesztésében (2000). Magyarul is hozzáférhetővé vált a Freud–Ferenczi ellentétet elemző könyv (Haynal, 1996), 2000-ben elkezdődött és jelenleg is folytatódik a Freud–Ferenczi levelezés magyar kiadásának projektje, a Thalassa Alapítvány és a Pólya Kiadó gondozásában (eddig megjelent: I/1 köt. 1908–1911, I/2. köt. 1912–1914, II/1. köt. 1914–1916, II/2. köt. 1917–1919) – és megjelentek a modern irányzatokat bemutató kötetek, amelyek gondozásában a már említett kiadók mellett az Animula Egyesület és az Új Mandátum Kiadó is jelentős szerepet vállalt.

Megújulás: tények és tervek

A Ferenczi Sándor Egyesület a kilencvenes évek végére lassan új rendszert kezdett kiépíteni. Nem dolgozunk előnyösebb körülmények között, mint korábban, nincs saját infrastruktúránk, s ennyiben sérülékenyek vagyunk, de az adott lehetőségek között még mindig őrizzük rugalmasságunkat, kreativitásunkat. A *Thalassa* azon kevés, a rendszerváltás idején indult folyóirat közé tartozik ma Magyarországon, amely csaknem másfél évtizede nem csak rendszeresen megjelenik, hanem komoly szakmai színvonalat képvisel a pszichológiai és pszichoterápiai folyóiratok között. Az egyesület pedig 1999-től kezdve kiemelten közhasznú szervezetként működik.

Az ezredfordulót követő évben az *Elveszett gyermekkor* című nemzetközi konferenciával (2001. február) folytatta az egyesület a korábbi budapesti hagyományt: a tudományos összejövetel szakmailag – és kohéziós erejénél fogva is – kiemelkedő eseménnyé vált. A konferencián többek között arra a kérdésre kerestünk választ, hogy az individuális és társadalmi traumatizációkat követően milyen eszközökkel lehet új egyensúlyt teremteni, mi a „titka” a lelki ellenálló képességnek, mi gátolja és mi segíti a traumák feldolgozását. Ez a konferencia bizonyos tekintetben eltért a korábbiaktól. Már eleve egy nemzetközi „konferenciatriológia” kereteiben gondolkodtunk, és ez szélesebb körű párbe-

széd kialakítására, átfogóbb elemzésekre adott alkalmat ugyanarról a témáról. A budapesti konferenciát a londoni (2001. május) és párizsi (2001. december) tudományos rendezvények követték, és speciális témákat helyeztek középpontba. *Az elveszett gyermekkor és a száműzetés nyelve* című londoni konferencia az emigrációs traumatizációval foglalkozott (London, 2001. május), a párizsi pedig az *Anyá, anyaföld és anyanyelv* címmel a nyelvhasználat tükrében azonosította az emigráció okozta veszteségeket. A Franciaországban hírnévre szert tett magyar származású analitikusok munkáiból külön válogatás is megjelent (Ritter, Erős, szerk. 2001).

Más szempontból is kiemelkedően érdekes esztendő volt a 2001-es év. A *Századfordító magyarok* című sorozatban, a MTV produkciójában a Ferenczi Sándor Egyesület archívumi anyagaival és az egyesület nemzetközi tekintélyű Ferenczi-szakértőivel készült interjúk alapján dokumentumfilm készült Ferenczi Sándorról. A film komoly nemzetközi szakmai elismeréseket szerzett (rendező: Szendi Edit, szakmai konzultáns Mészáros Judit).

Az elmúlt esztendőben úgy gondoltuk: a konferenciákon kívül kisebb, ám rövidebb időközönként jelentkező szakmai rendezvényekkel kísérletezünk. Ebből a kiindulásból született meg a József Attila Társasággal közösen kialakított műhelybeszélgetés-sorozat, amelynek 2002. ősze óta tartó rendszeres ülései az irodalomtudomány és a pszichoanalízis neves művelőinek vitaindító előadásait követően eszmecserét kínálnak a két terület kapcsolódási pontjairól. (Sorozatszerkesztő: Valachi Anna.³)

Az egyesület tizenöt éves tevékenysége és jelenkori gyűjteménye alapján megbecsült helyet vívott ki a nemzetközi szakmában is. Ennek tulajdonítható a két legutóbbi felkérés: önállóan, vagy társrendezőként vegyünk részt kiállításokon. Torinóban (2002) a nemzetközi Ferenczi-konferencia alkalmából egyesületünk komoly anyaggal járult hozzá a Ferenczi élettörténetét bemutató kiállítás sikeréhez. Jövőre, 2004 áprilisában – a magyar év keretében – a londoni Freud Múzeumban rendezünk kiállítást Ferenczi életművéről és a budapesti iskola történetéről.

A jövőt illetően: folytatjuk, illetve a vizuális művészetek és a zene irányában szélesítjük ki az *Irodalom és pszichoanalízis* című műhelybeszélgetések témakörét. Az egyesület tizenöt éves fennállás alkalmából konferenciát rendezünk *Miért hagytad, hogy így legyen?* címmel, előreláthatóan 2004. június 17–18-án. A konferencia – amelynek témája a korábbi tanácskozások és műhelymunkák során alakult ki – reflektálni kíván a családon és közösségeken belüli erőszak eddig kevésbé feltárt elemeire. A traumatizációs folyamatok személyközi dinamikájára szeretnénk irányítani a figyelmet, mégpedig a „harmadik” (személy)

³ Valachi Anna egyike azoknak az irodalomtörténészeknek, aki évtizedek óta a pszichoanalitikus szemléletet érvényesíti – döntően József Attilával foglalkozó – tanulmányaiban, könyveiben (Valachi 1999).

felelősségére a traumatizációs helyzetek kialakulásában és fenntartásában. A mindenkori „harmadik” jelentőségére, akinek tudatos vagy nem tudatos, csendes vagy aktív részvétele, hozzájárulása nélkül nem ismétlődhetnének meg a családon belüli szexuális visszaélések és agressziók okozta traumák. Szellemi hagyományainkhoz híven a pszichoanalízis és a társtudományok – a szociológia, a szociálpszichológia, az irodalomtudomány, a filozófia és a jogtudomány – szempontjait is érvényesítve szeretnénk felvetni a „harmadik” szerepének kérdését, majd a társtudományok nézőpontjait is figyelembe véve olyan módszerek kidolgozását szorgalmazni, amelyek révén az ilyen traumák ismétlődése és rögzülése megelőzhető.

Alapítói célkitűzéseinket⁴ – egy kivételével – úgy érezzük, megvalósítottuk. Reméljük, a hiányzó „tételt”, az archívumot és a számára helyet biztosító Ferenczi Házat – amelyre nagyon nagy szükség lenne – előbb-utóbb sikerül létrehozunk. A Ház méltó helye lenne annak a múzeumnak, archívumnak és könyvtárnak, amely hozzáférhetővé tenné az érdeklődő hazai és külföldi közönség, valamint a kutatók számára Ferenczi és a budapesti iskola tagjainak munkáit, valamint az elmúlt évtizedben összegyűjtött tudománytörténeti és kulturális szempontból is jelentős dokumentumokat. A múzeum további lehetőségét teremtene a külföldön és Magyarországon magánkézben, illetve más archívumokban lévő, Ferenczire, tanítványaira és kollégáira – az itt élt, vagy Magyarországról emigrált analitikusok élettörténetére és munkásságára – vonatkozó anyagok hazahozatalára és feldolgozására. A Ház egyben fórumot biztosítana kulturális és tudományos rendezvények számára, és – a bécsi vagy a londoni Freud Múzeumhoz hasonlóan – nyitva állna az érdeklődő hazai és külföldi érdeklődők előtt, a huszadik század Magyarországhoz kapcsolódó kulturális örökségét gazdagítva.

⁴ Közreadjuk az 1988-ban megfogalmazott célokat:

1. A pszichoanalízis magyarországi történetének és nemzetközi kapcsolódásainak történeti kutatása.
2. Dokumentumok, könyvek, folyóiratok, fényképek gyűjtése és archiválása, hangarchívum (oral history).
3. Tudományos fórumok megteremtése a pszichoanalízis modern elméleteinek megvitatására, interdiszciplinális kapcsolatainak és terápiás módszereinek bemutatására.
4. Szakfolyóirat alapítása a pszichoanalízis és a kapcsolódó tudományterületek korszerű elméleti és gyakorlati eredményeinek folyamatos közzétételére és nemzetközi dialógus kialakítására.
5. Alapítvány létesítése az egyesület különböző célkitűzéseinek és tevékenységeinek finanszírozására.
6. Ferenczi Sándor Múzeum Archívum és Könyvtár létrehozása, amely megfelelő helyet biztosít a szakmai és kulturális szempontból ma már történelmi értékű dokumentumok szakszerű tárolásához, közzétételéhez, valamint kutatási lehetőségeket teremt az érdeklődő szakemberek számára.

A konferenciák, a műhelybeszélgetések, a Ferenczi-film és a kiállítások mind-mind nemzetközi fórumoknak tekinthetők a pszichoanalízis magyar vonatkozásainak elméleti és tudománytörténeti integrációját illetően. Talán elmondhatjuk, hogy a Ferenczi Sándor Egyesület tizenöt esztendő óta átívelő tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy nemzetközi szinten is egyenrangú partnereké váljunk a szakmai együttműködésekben.

Szeretnénk köszönetünket kifejezni mindazoknak, akik a Ferenczi Sándor Egyesület megalapításának gondolatától kezdve – rövidebb ideig vagy hosszabb időn át – gondolataikkal, munkájukkal, kritikával, ötletekkel és jó tanácsokkal segítették törekvéseinket. Az egyesület hazai és külföldi tagjainak éppúgy, mint a bennünket támogató szervezeteknek és magánszemélyeknek, az egyesület mindenkori tisztségviselőinek, továbbá a *Thalassa* szerkesztőinek, szerkesztőségi titkárainak, a folyóirat szerzőinek és támogatóinak. Valamennyiüknek, amiért munkájukkal hozzájárultak az egyesület másfél évtizedes alkotó tevékenységéhez.

Budapest, 2003. augusztus 18.

Mészáros Judit
a Ferenczi Sándor Egyesület
elnöke

Erős Ferenc
a *Thalassa* szerkesztőbizottságának
elnöke

IRODALOM

- ANTALL JÓZSEF (1994): Megnyitó beszéd. In: Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó. 3–9.
- BÁLINT ALICE (1990): *Anyá és gyermek*. Budapest: Párbeszéd.
- BÁNFALVI ATTILA (1998): *A szabadság arcai a pszichoanalízisben. Pszichoanalitiko-filozófiai esszék*. Budapest: Osiris.
- BÓKAY ANTAL–ERŐS FERENC (szerk.) (1998): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum.
- DEMSZKY GÁBOR (1993): Ferenczi-archívum kellene a fővárosban. *Népszabadság*, július 20., melléklet III.
- CSABAI MÁRTA–ERŐS FERENC (szerk.) (1997): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Budapest: Új Mandátum.
- ERŐS FERENC (szerk.) (2000): *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum (Magyar Pantheon).
- FERENCZI SÁNDOR (1996 [1985]): *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai.
- FREUD, ANNA (1994): *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Budapest: Párbeszéd Könyvek
- FREUD, SIGMUND (1989): *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1993-tól): *Művei I–IX*. Budapest: Cserépfalvi, 1997-től Filum.
- FREUD, SIGMUND–FERENCZI SÁNDOR (2000-től): *Levelezés*. I/1, I/2, II/1, II/2. köt. Budapest: Thalassa Alapítvány–Pólya. Előkészületben: III/1, III/2. köt.

- HAYNAL ANDRÉ (1996): *Viták a pszichoanalízisben. Freud–Ferenczi–Bálint*. Budapest: Thalassa Alapítvány–Cserépfalvi.
- HERMANN IMRE (1990): *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest: Cserépfalvi.
- HIDAS GYÖRGY (szerk.) (1997): *A megtermékenyítéstől a társadalomig: az ember, a kultúra és a társadalom prenatalis dimenziói*. Budapest: Dinasztia.
- HOLLÓS ISTVÁN (1990): *Búcsúm a Sárga Háztól*. Budapest: Cserépfalvi.
- IGNOTUS (2000 [1933]): Búcsúztató. In: Mészáros Judit (szerk.) 2000: 37–41.
- KOVÁCS VILMA (1993): *Fortunatus öröksége*. Budapest: Párbeszéd Könyvek.
- [Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület] (1933): *Lélekelemzési tanulmányok*. Budapest: Somló Béla Könyvkiadó. Reprint kiadása: Budapest: Párbeszéd és TTwins, 1993.
- MÉSZÁROS JUDIT (szerk.) (1999): *Ferenczi Sándor: A pszichoanalízis felé (Fiatalkori írások 1897–1908)*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezetőt és az utószót írta. Budapest: Osiris.
- MÉSZÁROS JUDIT (szerk.) (2000): *In memoriam Ferenczi Sándor*. Budapest: Józsefvegy Könyvkiadó.
- RITTER ANDREA–ERŐS FERENC (szerk.) (2001): *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Budapest: Új Mandátum.
- RUDNYTSKY, PETER L.–BÓKAY, ANTAL–GIAMPIERI-DEUTSCH, PATRIZIA (szerk.) (1996): *Ferenczi's Turn in Psychoanalysis*. New York, London: New York University Press.
- VALACHI ANNA (1999): *József Attila*. Élet-Kép sorozat. Budapest: Elektra Kiadóház.

* * *

Függelék

(Hidas György megnyitó beszéde a Ferenczi Sándor Egyesület
1988. szeptember 12-i alakuló ülésén)

Összejöttünk a mai estén a Kossuth Klubban, hogy megalakítsuk a Ferenczi Sándor Egyesületet, amelynek célja többek között a magyarországi pszichoanalízis történetével kapcsolatos dokumentumok és memoárok összegyűjtése, archiválása, könyvtár létesítése.

Az egyesület létrehozásának kettős történetisége van. Egyfelől 1987-ben megrendezésre került Budapesten, 50 év után először, nemzetközi részvételű pszichoanalitikus konferencia a Magyar Tudományos Akadémia Székházában, több mint négyszáz külföldi és magyar résztvevővel. A konferencia alkalmával kiállítás nyílt a magyarországi pszichoanalízis történetéről, melyre már akkor oly sok anyag gyűlt össze, hogy csak egy részét lehetett bemutatni.

A kiállításhoz igen sok értékes dokumentumot kaptunk Hollós Istvántól, aki a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület alapító tagjának, Hollós Istvánnak fiától; és Szilágyi Lillától, Szilágyi Géza költő, pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1914-es tagjának leányától. Mindketten értékes útmutatásokkal, tanácsokkal segítettek a kiállítást. A kiállítást Antall József professzor, a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnöke nyitotta meg. Tő-

le származik az a gondolat, hogy a dokumentumok őrzésére, archiválására egyesületet hozunk létre.

A történetiség másik szála a századelőre vezet vissza, amikor Magyarországon, de elsősorban Budapesten igazi kulturális, szellemi pezsgés indult meg a modernizáció, a politikai liberalizálódás, a feltörekvő társadalmi rétegek, etnikumok integrációs és asszimilációs törekvései nyomán. Ady, Bartók neve jelképezi ezt a hullámot. 1908-ban jelenik meg a *Nyugat*, a jövő évtized legjelentősebb irodalmi folyóirata, főszerkesztője Ignó. Jelentősége munkatársai írói erejében és a számunkra biztosított atmoszférában rejlik.

1908-ban találkozik Ferenczi Freuddal Bécsben. Ebből a találkozásból alkotó barátság születik a két férfi között, Bécs mellett egy ideig Budapest lesz a pszichoanalízis központja. Ferenczi Sándor egymaga felér egy pszichoanalitikus társasággal – mondja Freud. Ferenczi pedagógiáról, új társadalomról, filozófiáról, jogról értekezik, kitágítva a pszichoanalitikus lélektudomány hatókörét. A *Nyugat*ban Ferenczi mellett publikál Hollós István, Csáth Géza, Szilágyi Géza is.

1913-ban megalakul a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület, orvos alapító tagjai között ott van Ignó. Költők, írók, képzőművészek, pszichoanalitikusok kölcsönhatásban élnek, sokat vitatkoznak, tanulnak egymástól. Egyesek közülük pszichoanalízisbe járnak, saját élményből ismerik meg az új tudomány útján a lélek bugyrait. A magyar irodalomba, kultúrába beivódott a pszichoanalízis eszmevilága, megtermékenyítve azt. A személyesség kérdését, a ma individuumának problémáit Kosztolányi, Karinthy, Csáth Géza, később József Attila a pszichoanalízis közvetlen vagy közvetett segítségével építi be a költészetbe. Ezért a magyar kultúrán nevelkedő mai embernek – anélkül, hogy tudna róla – írja Bókay – kulturális anyanyelvévé vált a versekkel közvetített tan. A XX. század elején pszichoanalitikusok írnak a *Szabadgondolat*ba, járnak a Galilei körbe előadni is, tagjai a Vasárnapi Körnek. A pszichoanalitikus társaságnak nem csak költők, írók a tagjai, hanem szociológusok is, mint például Kolnai Aurél. Pszichoanalitikussá képi magát Róheim Géza, az etnográfus.

Emiatt is fontosnak tartjuk az interdiszciplináris együttműködést, történészek, irodalomtudományok művelői, etnográfusok, művészek, orvosok és pszichoanalitikusok között.

A Ferenczi Sándor Egyesület feladatai közé tartozik a pszichoanalízis magyarországi hagyományainak ápolása, a lappangó dokumentumok összegyűjtése, feldolgozása, publikálása. Feladata a pszichoanalízis történetének rekonstruálása, a kölcsönhatások tisztázása. A pszichoanalízis nem csak gyógyító tevékenység, bár ez a fundamentuma, hanem eszmerendszer is, az emberi lét, a társadalmi jelenségek speciális szemléleti módja. Az elnyomás időszakában széles érdeklődési köre beszűkült a gyógyításra, a társadalom szabad légköre, az erjedés kitágítja, produktívá teszi. Ezért is alakítjuk egyesületünket tudományközivé, meghívva a szellemtudományok és természettudományok műve-

lőit, a művészeket s minden, a diskurzus eme univerzumára magasan motivált érdeklődőt. Az egyesület tevékenysége ezen a körön is túlmutat: a pszichoanalízis történetének elméleti művelése szükségessé teszi a hasonló intézményekkel való kapcsolattartást és a publikációs tevékenységet. Feladatunknak szeretnénk tekinteni a pszichoanalízissel szemben történetileg kialakult előítéletek, fenntartások oldását, fórumot biztosítva a kritikus tudományos vitáknak is.

Egyesületünk Ferenczi Sándort választotta névadónak, mert nem csak a magyarországi és nemzetközi pszichanalízis jelentős alkotó, újító szelleme volt, hanem hihetetlenül tág érdeklődési köre a mélylélektan mellett a bioanalízisre, a művészetre, a pszichoszomatikára, a telepátiára és a társadalomtudományra is kiterjedt. Eredeti gondolkodó és kísérletező elme volt, és hitt abban, hogy a pszichoanalízis eszköztárával az ember boldogulását lehet szolgálni.

MEGJELENT!

Sigmund Freud–Ferenczi Sándor: Levelezés II/2. (1917–1919)

Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezése második kötetének második félkötetete az 1917 januárja és 1919 decembere közötti leveleket tartalmazza. 1917 és 1919 között világtörténelmi fordulatok zajlanak le: az orosz forradalmak, a tengelyhatalmak verezése, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az őszirózsás és a bécsi forradalom, a Tanácsköztársaság kikiáltása és 133 napja, majd az ellenforradalom és a fehérterror. A levelezésből megismerjük, miként élte meg Freud és Ferenczi ezeket a sorsfordító eseményeket, Ferenczi katonaoorvosként, Freud a hadbavonult fiai iránti aggodalommal. Megismerjük azt is, miként vélekedtek a háborúról, a forradalmakról, szűkebb hazájuk, a Monarchia, továbbá Európa és a világ jövőjéről. Ebben az időszakban fontos ese-

mények zajlanak a pszichoanalitikus mozgalom történetében is: 1918 őszén Budapesten tartják az ötödik nemzetközi pszichoanalitikus kongresszust, amely Ferenczi nagy sikerét hozza: előadást tart a háborús neurózisok kezeléséről, és megválasztják a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület elnökévé. Ferenczit 1919 áprilisában a budapesti egyetem újonnan létesített pszichoanalitikus klinikájának professzorává nevezik ki, majd a kinevezést a Tanácsköztársaság bukása után visszavonják. Ugyancsak 1919-ben jön létre a Nemzetközi Pszichoanalitikus Kiadó is, Freund Antal budapesti nagyiparos adományából. Freund, a pszichoanalízis bőkezű szponzora ekkor már halálos beteg: a levelezőpartnerek sokat foglalkoznak barátjuk agasztó testi és lelki állapotával.

Ebben az időszakban írja Freud „Túl az örömelven” című művét, amelyben először vázolja fel a halálószton gondolatát. Ekkoriban válik a pszichoanalízis egyik fő kérdésévé a (háborús) trauma, illetve az analitikus aktivitásának problémája. Freud és Ferenczi a levelezésben intenzív eszmecsere folytatnak a pszichoanalízis metaelméletéről, így például a lamarcki biológia jelentőségéről.

A kötetben Freud és Ferenczi magánéletének további alakulásáról is képet alkothatunk. 1919 elején Ferenczi hosszú habozás után végül feleségül veszi Pálosné Altschul Gizellát. Az esküvő napján Gizella első férje, Pálos Géza szívinfarktusban meghal.

Megrendelhető a Thalassa szerkesztőségénél!

ARCHÍVUM

FERENCZI SÁNDOR, A PSZICHOSZOMATIKA ÚTTÖRŐJE**Pfitzner Rudolf*

Több szerző szerint (Dupont, 1972; Dahmer, 1978; Will, 1987) Ferenczi Sándor – Georg Groddeck mellett és vele együtt – az analitikus pszichoszomatika egyik megalapítójának számít. Sok korabeli pszichoanalitikus kolléga szkeptikus vélekedésével szemben Ferenczi csodálta és helyeselte közeli barátja, Groddeck kísérleteit, aki egyes szervi bajokat a pszichoterápia, sőt a pszichoanalízis módszereivel kezelte. Az ő inspirációjára kezdett maga is pszichoszomatikus – illetve abban az időben még pszichofizikai vagy pszichoorganikusnak nevezett – problémákkal foglalkozni. 1921-től haláláig, 1933-ig páciense is volt Groddecknek, s majdnem minden évben több hetet töltött a badenbadeni klinikán. Másik nagy inspirátora, atyai barátja, Sigmund Freud, sok tudományos fantáziáját – köztük a pszichoszomatika kérdéskörének kutatását – valamint a Groddeckkel való tudományos kapcsolat fenntartását Ferenczire „delegálta”.

Freud 1917. május 5-én Groddeckhez írt levelében – Ferenczi *Patoneurózisok* című (Ferenczi, 1982a) munkájára, valamint a később megjelent, de mindkettőjüket már ekkor foglalkoztató *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* (Ferenczi, 1997a) gondolatvilágára utalva – azt írta, hogy Ferenczi „számomra” (für mich) azzal az állítással foglalkozik, „...hogyan a tudattalan aktus olyan intenzív plasztikus hatással van a szomatikus folyamatokra, amilyennel a tudatos aktus soha”.¹

Freud és Groddeck baráti biztatása mellett még néhány szubjektív tényező is megemlíthetünk, amelyek segítenek megérteni Ferenczi pszichoszomatika

* Eredetileg előadásként hangzott el a müncheni egyetem pszichiátriai klinikáján.

¹ Groddeck és Freud (1974); idézi Will (1987) 48. (A szerző fordítása.)

iránti érdeklődését. Első helyen Ferenczi „pszichoanalitikus imperializmusa” (Dupont, 1972; Dahmer, 1978; Harmat, 1994) említhető, vagyis tudományos kíváncsisága, a mindenkin segíteni akarás erős vágya (Dupont, 1972) és entuziasztikus igénye, hogy a pszichoanalízis felfedezéseit lehetőleg sok területre, így az organikus orvostudományra is kiterjesszék.

Ferenczi műveiben egyfajta implicit monisztikus gondolkodás is megfigyelhető. Eszerint test és lélek nem választhatók el egymástól, hanem egységet képeznek, a testi és lelki folyamatok egymásba folynak. Ferenczi számára a „lelkiekből a testiekbe való... titokzatos ugrás” (ahogyan Freud a hisztériát nevezte) egyáltalán nem annyira rejtélyes: „Ha ... az ember rászánja magát arra a feltevésre, hogy a reflexfolyamat a lelki szerkezetnek nemcsak példányképe, hanem ősi fejlődési foka is, amelyre még a legmagasabb lelki komplikáltság is hajlandó visszaesni, akkor lényegesen csökken a csodálatossága annak a talányos ugrásnak a szellemiből a testi körbe, és a vágyakat reflektorikusan teljesítő materializációs jelenségeknek. Ami itt történik, nem más, mint a lelkiség visszaesése egy »*protopszichikus*« állapotra.” (Ferenczi, 1982b, 237. sk. – kiemelés az eredetiben).

A regresszió központi jelentősége itt jelenik meg Ferenczi elméleti koncepcióiban, de gyógyító munkájában is. Minden neurotikus vagy pszichoszomatikus tünetben a libidó – és a „valóságérzék” – korábbi fejlődési fokokhoz való regresszióját látja. Munkája: *A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük* (Ferenczi, 2000a), amelyik talán az első én- és szelf-pszichológiai írás a pszichoanalízis történetében, későbbi munkái számára is vonatkoztatási rendszer marad. Ferenczi szóhasználatában a regresszió mindig én-regresszió is, a valóságérzék korábbi fokozataihoz és az én-funkciók korábbi formáihoz. Kiterjeszti a regresszió hatótávolságát nemcsak az egyéni fejlődésre (ontogenezis), hanem a fajfejlődésre (filogenezis) is, és bizonyos pszichopatológiai reakciókat már feladott atavisztikus reakcióminták (például a halottnak tettetés reflexe) újra feléledésére vezet vissza. Freuddal együtt faszcinálja a biogenetikai alaptörvény, vagyis az az elképzelés, hogy az egyén fejlődése a faj fejlődését ismétli. A Lamarck-féle evolúcióelmélet Freud és Ferenczi – a két barát – sok közös tudományos fantáziájához szolgál alapul.

Azt gondolom, Ferenczi azért lett képes pszichoszomatikus összefüggések felfedezésére, mert behatóan foglalkozott a regresszív folyamatokkal. S ugyanaz volt a legfontosabb forrása a Freud és Ferenczi között 1919 óta mélyülő véleménykülönbségeknek, nemcsak a technikai kísérletekkel, hanem a pszichoszomatikával kapcsolatban is. Tudjuk, hogy Freud elkülönült az éppen megszülető analitikus pszichoszomatikától, amint azt Victor von Weizsäckernek – aki elküldte neki *Körpergeschehen und Neurose* [Testi történések és neurózisok] című írását – 1932-ben írt levelében kifejtette: „Efféle vizsgálatoktól nevelési okokból távol kellett tartanom az analitikusokat, mert beidegződések, értágulások, idegpályák veszélyes kísértések lehettek volna számukra, nekik meg kel-

lett tanulniuk magukat a pszichológiai gondolkodásra összpontosítani. A belgyógyásznak hálásak lehetünk látóköriünk kiszélesítéséért.”²

Végül megemlítek még egy szubjektív okot, amelyik Ferenczit motiválhatta és képessé tette arra, hogy a pszichoszomatikával foglalkozzék. Mivel nyílt személyiség volt, aki minden belátását és tapasztalatát közölte – annak ellenére, hogy ezzel gyakran megütközést váltott ki kollégáiból –, valószínűleg az én hipotézisemet sem kifogásolná, miszerint minden bizonnyal saját, pszichoszomatikus betegségekre való hajlama is hozzájárult az ilyen szimptomákra irányuló kíváncsiságához. Groddeckhez 1921 karácsonyán írt levelében így panaszkodik: „...sok rossz éjszakáról... amelyeken majdnem lélegzet nélkül, egészen lehűlt bőrrel, szívfájdalmakkal, szinte pulzus nélkül (de néha szívdobogással) ébredtem...”. Ugyanebben a levélben írja anyjáról: „Emlékezetem szerint bizonyos, hogy mint gyermek, túl kevés szeretetet és túl sok szigorúságot kaptam tőle.”³ Ezzel az – érzése szerinti – anyai szeretetlenséggel egész élete folyamán nem tud megbirkózni. Ferenczi *A nem kívánt gyermek és halálösztone* című (2000b) munkájában pszichoszomatikus szimptomákat ír le, mint a meghűléses betegségekre való hajlam, ideges vérkeringési és lélegzési zavarok, asthma bronchiale, anorexia, glottisgörcs, de az epilepszia is – ezek szerinte a halálöszton megnyilatkozásai, tudattalan önpusztítási tendenciák következményei. Ferenczi két esetről ír „Mindkét beteg, úgymond, a család nemkívánatos vendégeként jött világra. [...] Minden abba az irányba mutat, hogy ezek a gyermekek az anya részéről az idegenkedés vagy visszautasítás tudatos és tudattalan jeleit észlelték, és hogy életvágyuk ezáltal meggyöngült. Későbbi életükben viszonylag jelentéktelen alkalmak a halálvágy elegendő indítékának bizonyultak azután, még ha azt az akarat erőfeszítése visszafogta is. Az erkölcsi és filozófiai pesszimizmus, a szkepticizmus és a gyanakvás váltak ezen betegek szembeűnő jellemvonásaivá. Megemlíthetem még a (passzív) gyengédség utáni, rosszul álcázott vágyakozást, a munkaundort, a hosszadalmas erő kifejtésre való képtelenséget...” (Ferenczi, 2000b, 122. sk.). „Azok, akikben valamilyen korai életidegenség alakult ki, az alkalmazkodás fogyatékos képességének benyomását keltik.” (I. m. 124.) Ezeknek a betegeknek a kezelésénél Ferenczi engedi őket egy darabig mintegy gyermeknek lenni, miáltal ők tulajdonképpen először élvezik „a gyermekornak azt a felelőtlenségét, ami a későbbi élethez szükséges pozitív életkésztetések és indítékok bevezetésének megfelel.” (Uo. – Kiemelés az eredetiben). Aki ismeri Ferenczi élettörténetét, könnyen felismerheti, hogy itt önmagáról is beszél.

Feltűnő ennél a Ferenczi által későn megfogalmazott pszichoszomatikus szempontnál, hogy mennyire „tárgykapcsolat-elméleti” gondolatokat érint.

² In: Weiszsäcker (1954); idézi Will (1987) 14. (A szerző fordítása.)

³ Ferenczi és Groddeck (1986) 96. sk. (A szerző fordítása.)

Szembetűnik a hasonlóság a pszichoszomatikus jelenségek néhány modern tárgykapcsolat-elméleti modelljével, mint például Kutter (1984) „báziskonfliktus”-elméletével.

Ferenczi nagyon korán felismeri a tárgykapcsolatok jelentőségét az ember fejlődésében és pszichopatológiájában. Munkáiban nem fordul elő az elsődleges narcizmus fogalma. A másodlagos narcizmus számára regresszív folyamat. A gyermek fejlődése kezdettől fogva az anyával való szoros tárgykapcsolatban zajlik, amit Ferenczi *A valóságérzék fejlődésfokai* című írásában is ábrázol. A *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* című művében „primer passzív tárgyszeretetről” beszél (Ferenczi, 1997, 36.). Tanítványa, Bálint Mihály, az „elsődleges narcizmust” az „elsődleges szeretettel” helyettesíti. Ennek megfelelően a páciens és a terapeuta kapcsolata, vagyis az áttétel és viszontáttétel, eminens szerepet foglal el Ferenczi elméleteiben, de terapeutapraaxisában is. Ez a szerep bizonyosan sokkal nagyobb, mint sok korabeli analitikus szerző és terapeuta gondolatvilágában. (Vö. Bálint „kétszemélyes pszichológiájával”: Bálint, 1994, 149.).

o o o

Ferenczi műveiben a pszichoszomatika három síkon jelenik meg (Harmat, 1985):

1. a konverzió modellje,
2. a genitalitáselmélet és a bioanalízis,
3. a patoneurózisok koncepciója.

1. A konverzió modellje

Ferenczi *A háborús neurózisok pszichoanalízise* (Ferenczi, 1982c) és *A hisztériás materializáció jelenségei* című (1982b) műveiben mutatja be konverziómodelljét. A konverziók a „...tudattalan fantáziáknak testi eszközökkel való ábrázolásai” (Ferenczi, 1982b, 226. – Kiemelés az eredetiben). *Klinikai naplójában* a konverziót a testtel való gondolkodással azonosítja: „Azokban a pillanatokban, amikor a pszichés rendszer csődöt mond, a szervezet kezd el gondolkodni.” (Ferenczi, 1996, 37.) A testrészek, amelyeken a tünetek megjelennek, genitalizációja (libidómegszállása) mellett a konverzió az én regressziójához is vezet, „a valóság iránti érzék fixáltsága egy bizonyos fejlődési periódushoz, mely fejlődési fokon a szervezet még nem a környező külvilág megváltoztatására igyekszik, hanem saját testének változtatásával – mágikus taglejtésekkel – kísérli meg a realitáshoz való alkalmazkodást. Alkalmassint az ezen fejlődési fokra való visszaesést jelenti a hisztériának taglejtéssel való beszélni igyekvése is.” (Ferenczi, 1982b, 227.) Egy példa: „A szorongásos-hisztériás járászavar egyúttal visszaesés a járásképtelenség és járni tanulás infantilis stádiumába.” (Ferenczi, 1982c, 223.) A regresszió nemcsak az individuális élettörténetre

nyúl vissza, hanem „atavisztikus mintákra” is, „a fajtörténet már elhagyott, de virtuálisan még jelenlévő reakció-mechanismusaira, mint a »magát halottnak tettetés« az állatoknál, járásmódok és csecsemővédő módszerek az őseinkhez sorolható állatoknál.”⁴ A globus hystericus tünetében, a neurotikus étvágytalanságban, különböző gyomor- és bélzavaroknál tudattalan, legtöbbször infantilis szexuális fantáziák materializálódnak, plasztikusan, szimbolikusan jelennek meg. Freud nézetét követve, hogy a hisztéria „a művészet torzképe” véli Ferenczi: „...a hisztériás »materializáció« a szervezetet tényleg plaszticitásának, sőt alkotó ügyességének teljében mutatja be. Valószínűleg ki fog derülni, hogy a hisztériások tisztán »autoplasztikus« mutatói példányképpül szolgálnak nemcsak az artisták és színészek testi produkcióinak, hanem azon alkotóművészek munkájának is, akik már nem saját testükkel, hanem külvilági anyaggal dolgoznak.” (Ferenczi, 1982b, 246. sk.)

Amint Janus (1987) *Die vergessene Revision der Konversionshysterie durch Ferenczi, Rank und Deutsch* [A konverziós hisztéria elfelejtett revíziója Ferenczinél, Ranknál és Deutschnál] című munkájában kiemeli, a konverzió Ferenczi által revidált modelljének második jellemzője – a regresszió szerepének hangsúlyozása mellett – a szimbólum pszichoanalitikus fogalmának kibővítése. Janus szerint Jones extrém beszűkíti a szimbólum fogalmát: „Csak ami elfojtott, szorol szimbolikus ábrázolásra. Ez a következtetés a szimbolika pszichoanalitikus elméletének a próbaköve.”⁵ Amíg ez a redukált szimbólumfogalom hosszú időn át a hivatalos doktrína marad (figyeljünk a dogmatikus megfogalmazásra!), addig Ferenczi a fogalmat lényegesen kibővíti. Összehasonlítja a konverzió szimbolikáját az áloméval, és mindkét esetben archaikus filogenetikai források jelentőségét hangsúlyozza.

Összefoglalásként idézem Ferenczi egyik definícióját a konverzió folyamatára: „Valamely túl erős genitális ösztönrezdülés a tudathoz akar előnyomulni. Az én ezen rezdülés módját és erejét veszélyesnek érzi, és azért elfojtja, a tudattalanba nyomja azt. Miután ez a megoldási kísérlet balul ütött ki, az én még hátrább szorítja vissza a zavaró energiamennyiséget, egészen a pszichikus érzékelő szervig (hallucináció), vagy a legáltalánosabb értelemben vett önkéntelen motilitásig (materializáció). Ezen regressziós útján azonban ez az energia a legbensőbb érintkezésbe jutott magasabb pszichikus rétegekkel, és ott finoman válogató megmunkáltatás tárgya lett. Megszűnt egyszerű mennyiség lenni, minőségi fokozatokat nyert, és így vált szövvényes lelki tartalmak képletes kifejezőeszközévé.” És valamivel később: „...tulajdonképpen egy hisztériás idioma képződéséről, hallucinációkból és materializációkból összerakott *szimbolikus zsargonról* van szó.” (Ferenczi, 1982b, 240. sk.)

⁴ Janus (1987) 362. (A szerző fordítása.)

⁵ Jones (1919) idézi: Janus (1987) 362. (A szerző fordítása.)

Megemlíthetjük még, hogy Ferenczi egyik korábbi – az *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán* című – munkájában a konverziós és más neurotikus szimptomák keletkezését *quasi in statu nascendi* írja le a pszichoanalitikus kezelés folyamán, mint az ellenállás jelenségét, amely „az analízis által felkeltett, tudattalan érzésnek, illetőleg gondolatnak szimbolikus kifejezése” (Ferenczi, 1982d, 177.), ami azt is jelenti, hogy ezek a terapeutára való áttételkapcsolatban keletkeznek.

2. A genitalitáselmélet és a bioanalízis

A *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* című (Ferenczi, 1997a) főművében Ferenczi szinte korlátlanra bővíti a szimbólum jelentőségét a lelki életben. E leghosszabb tanulmányának alapgondolatait a Freuddal való tudományos eszmecsere érlelte ki, de tíz éven keresztül vajúdott a megírásával. Ez a mű, amelyben „fantáziáinak féktelen szabadsága” (Bálint, 1964, 8.) a maga határtalanságában kibontakozik, bizonyosan tovább erősítette a korabeli pszichoanalitikus körökben Ferenczi „enfant terrible” hírét (Ferenczi, 1997b, 88), és mérész, de zseniális spekulációi miatt tudománytalansággal vádolták meg a *Katasztrófák... szerzőjét* (Harmat, 1985).

Ferenczi e művében impotens férfiak pszichoanalíziséből szerzett tapasztalataiból kiindulva arra a következtetésre jut, hogy a közösülés az anyaméhbe való részleges és szimbolikus visszatérést jelent. A vízben úszó hal kollektív szimbóluma kifejezi „úgy a közösülés, mint az anya testében való helyzetet [...] *ha a magasabbrendű emlősök anyaméhben való létezése csak ismétlődése volna a halidőkből való létezési formának, és a születés nem volna egyéb, mint egyéni rekapitulációja annak a nagy katasztrófának, amely annyi állatot és bizonyára a mi állati őseinket is a tengerek kiszáradásakor a szárazföldi élethez való alkalmazkodásra kényszerített...*” (Ferenczi, 1997a, 66. – Kiemelés az eredetiben).

Ez a „thalasszális regresszióvonzás” az álomban is megjelenik, azzal a különbséggel, hogy „... az alvás autoplasztikus, a közösülés alloplasztikus eszközöket használ; az alvás proiciós, a koitusz introjekciós mechanizmusokkal dolgozik.” (I. m. 102.) [...] „Alvás és koitusz között a fő különbség az lehet, hogy alvás alatt csupán a boldog intrauterin lét ismétlődik meg, a koitusz ellenben azokat a küzdelmeket is megismétli, melyek a »paradicsomból való kiűzetés«-kor játszódtak le. (Kozmikus katasztrófák, születés, elválási és leszoktatási küzdelmek.)” (I. m. 110.)

Ferenczi „pszichoanalitikus imperializmusa” a bioanalitikus tudomány kifejlesztésének ötletében nyilvánkozik meg, amely „pszichoanalitikus ismereteket és munkamódot rendszeresen visz át természettudományokra.” (I. m. 112. sk.) „Mélybiológiát” javasol, amely feltárhatná a „biológiai tudattalant”. Szervi betegségeket vizsgál meg bioanalitikusan, és a tüneteket a „szervlibidó”

megváltozott elosztására vezeti vissza: „A szervek hasznos munkát csak addig végeznek, míg a szervezet libidóigényeik kielégítéséről is gondoskodik. [...] Ha ez megszűnik, akkor felébredhet a szervekben az összesség kárára az önkielégítésre való hajlandóság, mint ahogy a gyermek, akivel rosszul bántak, az önkielégítésben vigasztalódik. [...] De helyi sérülések is vezethetnek az altruisztikus teljesítmény megszüntetésére és az »autoerotikus« folyamatok feléledésére a szövetekben.” (I. m. 117.)

Ferenczi e munkájában a merész spekulációk mellett sok eredeti ötletet találhatunk, amelyek klinikai megfigyeléseivel állnak szoros kapcsolatban. A regresszió és a szimbolika fogalma itt majdnem korlátlan hatósugarú.

3. A patoneurózisok koncepciója

Ferenczinek talán a „legmodernebb”, ma is aktuális pszichoszomatikus koncepciója a *Patoneurózisok* című írásában (Ferenczi, 1982a) jelenik meg. Egy fiatalember esetéből kiindulva – akinek tuberkulózis miatt mindkét heréjét ki kellett operálni, s ennek következtében paranoid pszichózis lépett fel nála – fogalmazza meg Ferenczi a patoneurózisokról szóló elméletét, és – tudomásom szerint elsőként a pszichoanalízis történetében – kiemeli a narcizmus szerepét a pszichoszomatikában. Nagy valószínűséggel ő ír le elsőként pszichopatológiai folyamatokat úgy, mint testi megbetegedések vagy sérülések következményeit, amelyeket ma szomatopszichikai vagy szomatopszichikai-pszichoszomatikus fejleményeknek neveznénk (Engel és Schmale, 1969). „Valamely testi megbetegedés vagy sérülés ... eredményezheti a narcizmusra való – traumatikusnak mondható – regressziót, vagy ennek neurotikus változatát.” (Ferenczi, 1982a, 252.) Ferenczi itt Freudnak a másodlagos narcizmusról szóló elméletét tartja szem előtt. Ezek a betegség- vagy patoneurózisok a libidó külvilágtól való – a beteg vagy sérült szervre történő – visszavonása által keletkeznek. A narcizmushoz való messzemenő regresszió valódi narcisztikus neurózist okozhat:

„1. ha a narcizmus alkatilag ... már a bántalom elszenvedése előtt is túlságosan erős volt, úgyhogy valamely testrész legkisebb sérülése az egész ént érzékenyen éri,

2. ha a trauma életveszélyes, vagy az egyén olyannak véli, azaz ha az ént, általában a létet veszélyezteti,

3. végül úgy is elképzelhetjük az ilyen *narcisztikus regressziót vagy neurózist*, mint valamely *libidóval erősen telített testrész sérülésének következményét...*” (I. m. 255. – Kiemelés az eredetiben).

Évekig tartó ideges köhögési rohamok, számarköhögés után, az análerotika újraéledése bélbetegségekre következően, szemoperációkat követő pszichózisok stb. tartoznának ide. Mivel a nemi szervek libidóval és narcisztikusan erősen megszállottak, ezeknek a szerveknek sérülései vagy betegségei különösen al-

kalmassak arra, hogy „a betegségi narcizmusra való regressziót idézzenek elő.” (I. m. 258.) A hisztériával ellentétben, ahol a libidónövekedést az elfojtás hátrítja el, az én teljesen elfogadja ezt, ami narcisztikus neurózishoz, mint a sérülés vagy betegség következményéhez vezet.

A patoneurózisok koncepcióját Ferenczi felhasználja – kevés változtatással – a háborús neurózisok bizonyos formáinál (Ferenczi, 2000c), valamint a tic jelenségének magyarázataként (Ferenczi, 1970), ahol párhuzamot von a tic és a katatónia között. Hollós Istvánnal közös munkájában: *Zur Psychoanalyse der Paralytischen Geistesstörung* [A pszichoanalízis és a paralitikus elmezavar] (Hollós és Ferenczi, 1964) – megkísérli pszichotikus jelenségek magyarázatát a patoneurózis-koncepció segítségével.

o o o

Végül megemlítem Ferenczi *Organneurosen und ihre Behandlung* [Szervi neurózisok és kezelésük] című munkáját, melyben többek között azt a véleményt képviseli, hogy lelki fejlemények befolyásolhatják szervi betegségek lefolyását. Hangsúlyozza az orvos–beteg kapcsolatban fellépő áttétel gyógyászati jelentőségét: „Az orvosra irányuló áttétel fő sikereit a lelki eredetű neurózisoknál aratja, de sikeres eredményeket már szervi betegségek kezelésénél vagy pszichikai befolyásolásánál is értek el.”⁶ Itt bizonyosan barátja, Groddeck sikereire utal. Véleményem szerint Bálint Mihály számára is mérvadóak voltak tanítómesterének ezek a gondolatai, amikor a Bálint-csoportok munkáját kezdeményezte.

Összefoglalásképpen álljon itt Ferenczi pszichoszomatikájának néhány központi jelentőségű gondolata:

1. A regresszió (a narcisztikus is) jelentősége a neurózisok keletkezésében, de organikus betegségeknél is.
2. Pszichopatológiai és szervpatológiai jelenségek szimbolikus értelmezése.
3. Szomatopszichikai összefüggések felfedezése.
4. A narcizmus jelentősége a pszichopatológiában és a pszichoszomatikában.
5. Perspektívák pszichoszomatikus és organikus betegségek pszichológiai kezelésére.

Befejezésül szeretném közölni kissé talán spekulatív – de Ferenczi szellemiségéből kiinduló – meggondolásomat. Tudjuk, hogy Freud számára az áttétel majdnem kizárólag apaáttételt jelentett (Cremerius, 1983). Amíg az apaáttétellel való munka a klasszikus áttételi neurózisok (hisztéria, kényszerneurózis

⁶ Ferenczi (1964) 300. (A szerző fordítása.)

stb.) megértésénél és terápiájánál bevált, addig súlyosabb zavarok, köztük a pszichoszomatikus megértéséhez a (korai) anyaáttétel feldolgozása szükséges. Ferenczit mindenekelőtt az anyaáttétellel való munka tette különösen képessé arra, hogy a pszichoszomatikus problémákkal foglalkozzon.

IRODALOM

- BÁLINT, M. (1964): Vorwort zu Bausteine. In: Ferenczi, S.: *Bausteine zur Psychoanalyse* (továbbiakban: *Bausteine*), 1–4. kötet, Hans Huber, Bern–Stuttgart, 1. köt., 8. sk.
- BÁLINT M. (1994): *Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CREMERIUS, J. (1983): „Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft”. Reflexionen zu Sándor Ferenczis Wiesbadener Vortrag von 1932. In: *Psyche*, 37: 988–1015.
- DAHMER, H. (1978): Sándor Ferenczi: Leben und Schriften. Einleitung zu Sándor Ferenczi: *Zur Erkenntnis des Unbewussten*. Kindler, (Geist und Psyche), München, 7–60.
- DUPONT, J. (1972): Einleitung zu: Sándor Ferenczi: *Schriften zur Psychoanalyse* (továbbiakban: *Schriften*), 2. kötet, S.Fischer, Frankfurt/M., IX–XXII.
- ENGEL, G. L.–SCHMALE A.H. jun. (1969): Eine psychoanalytische Theorie der somatischen Störung. In: *Psyche*, 23: 241–246.
- FERENCZI, S. (1964 [1926]): Organneurosen und ihre Behandlung. In: *Bausteine* 3. kötet, 294–301.
- FERENCZI S. (1982a [1917d]): Patoneurózisok. In: Ferenczi S.: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból (szerk.: Linczényi Adorján). A továbbiakban: *LPPAT*. Magvető, Budapest, 248–263.
- FERENCZI S. (1982b [1919k]): A hisztériás materializáció jelenségei. Kísérlet a hisztériás konverzió és szimbolika magyarázására. In: *LPPAT*, 226–247.
- FERENCZI S. (1982c [1919j]): A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: *LPPAT*, 199–225.
- FERENCZI S. (1982d [1912d]): Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán. (Múltó szimptomaképződés a pszichoanalízis folyamán). In: *LPPAT*, 175–192.
- FERENCZI S. (1996 [1988]): *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FERENCZI S. (1997a [1924a]): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Budapest
- FERENCZI S. (1997b [1931a]): Felnőtték „gyermekanalízise”. In: *Technikai írások*. Animula, Budapest, 87–101.
- FERENCZI S. (2000a [1913f]): A valóságérzék fejlődésfokai és patológus visszatérésük. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor* (továbbiakban: *FS.VÁL.*) Új Mandátum, Budapest, 97–105.
- FERENCZI S. (2000b [1929b]): A nem kívánt gyermek és halálösztone. In: *FS.VÁL.*, 121–124.
- FERENCZI S. (2000c [1916c]): A háborús hisztéria két típusáról. In: *FS.VÁL.*, 152–161.
- FERENCZI, S. (1970 [1921]): Psychoanalytische Betrachtungen über den Tic. In: *Schriften* 1. kötet, 39–69.
- FERENCZI, S.–GRODDECK, G. (1986): *Briefwechsel 1921–1933*. S. Fischer, Frankfurt/M.
- GRODDECK, G.–FREUD, S. (1974): *Briefe über das Es*. Kindler (Geist und Psyche), München
- HARMAT, P. (1985): Sándor Ferenczis Beitrag zur psychoanalytischen Krankheitslehre. In: *Praxis der Psychotherapie und Psychosomatik*, 30: 219–224.
- HARMAT, P. (1994 [1985]): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. 2. kiadás, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron.

- HOLLÓS, I.–FERENCZI, S.** (1964 [1922]): Zur Psychoanalyse der paralytischen Geistesstörung. *Bausteine* 3. kötet, 189–212.
- JANUS, L.** (1987): Die vergessene Revision der Konversionstheorie durch Ferenczi, Rank und Deutsch. In: Lamprecht, F. (Hrsg.): *Spezialisierung und Integration in Psychosomatik und Psychotherapie*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York–London–Paris–Tokyo, 361–371.
- JONES, E.** (1919): Die Theorie der Symbolik. In: *Psyche* 24: 942–959. illetve 26: 581–621.
- KUTTER, P.** (1984): Die Dynamik psychosomatischer Erkrankungen – damals und heute. *Psyche* 38: 544–562.
- WEIZSÄCKER, V. VON** (1954): *Natur und Geist*. Enke, Stuttgart
- WILL, H.** (1987): *Georg Groddeck und die Geburt der Psychosomatik*. dtv, München

LÉTANALÍZIS ÉS PSZICHOANALÍZIS

Ludwig Binswanger és Sigmund Freud kapcsolata

Lubinszki Mária

„Az itt-lét annyi, mint a létet mondani,
kivinni belőle
a keservet
egy parancsokkal teljes pillantás távolába”¹
(Martin Heidegger)

A Ludwig Binswanger által alapított létanalízis (*Daseinanalyse*) a freudi pszichoanalízisből, a husserli fenomenológiából és a heideggeri ontológiából fejlődött önálló terápiás irányzattá az 1940-es évektől, hazánkban azonban igen kevésbé ismert. Ennek oka lehet részben a nehezen érthető nyelvezet, részben a fogalmat övező bizonytalanság, amely egybemossa a létanalízist, az egzisztenciális analízist és az összes olyan terápiás megközelítést, mely az egzisztencialista filozófiából merítette irányelveit. A *Daseinanalyse* terminus magyarul „létanalízis”-nek fordítható, ez azonban nem adja vissza a német *Dasein* szó teljes jelentéstartományát. A *Dasein* a heideggeri filozófia kulcsfogalma, fordításában két alternatíva vált használatossá: egyrészt az *ittlét*,² másrészt a *jelenvalólét*³ kifejezés, utalva az egzisztencia természetére: az ember „jelen” van a világban, „itt” van. A leghelyesebb fordítás tehát „jelenvalólétanalízis” lenne. A jelenvalólét legfontosabb minősége a gond. Az ember el van

¹ Heidegger 1995: 41.

² Fehér M. István-féle fordítás, lásd pl. Heidegger 1992.

³ Vajda Mihály-féle fordítás, lásd pl. Heidegger 1989, 1995.

foglalva az étellel, gondban van önmagával, gondban van a világgal és másokkal, állásfoglalás nélkül él.⁴ Már nem tudja, honnan hová tart. A létezés közép-pontba helyezését az emberre irányuló kérdésfeltevés lényege radikálisan megváltozott: az emberi lét alapjainak új értelmet kellett keresni. A továbbiakban néhány fogalom tisztázása után a létanalízis keletkezéstörténetét érdemes szemügyre venni, elsősorban személyes oldalról, Ludwig Binswanger és Sigmund Freud kapcsolatának tükrében.

Egzisztenciális pszichoterápia és létanalízis

A létanalízist fontos megkülönböztetni az egzisztenciális, interperszonális és humanisztikus terápiáktól. Az egzisztenciális pszichoterápia „a terápia egy olyan dinamikus megközelítése, ami az egyén létében gyökerező félelmekre fókuszál”.⁵ Olyan megközelítés, amely nem empirikus, hanem mélyen intuitív alapokon áll, az egzisztencialista filozófiára épülve. Elsősorban egy paradigmát nyújt, olyan értelmezési keretet, amely fenomenológiai természetéből adódóan nem empirikus jellegű, így komoly támadási felületet kínál a pszichoanalízis és a klinikai pszichológia tradíciói számára. Az egzisztenciális irányzat más típusú alapkonfliktusokra hívta fel a figyelmet: az abból fakadó konfliktusra, hogy az egyén létének adottságaival, bizonyos végső, megoldandó problémákkal szembesül.⁶ Eltérő szemlélettel közelít az egyénben működő erőkhöz, motívumokhoz és szorongásokhoz, folyamatosan reflektálva a létet alapjaiban meghatározó problémákra: a halálra, a szabadságra, az elszigeteltségre és jelentésnélküliségre. Nincs szó egységes ideológiai iskoláról, képviselői is egzisztenciális irányultságú, de különböző iskolák hívei: Ludwig Binswanger, Viktor von Weizsäcker, Viktor von Gebsattel, Eugene Minkowski, Erwin Straus, Rollo May, Viktor Frankl, Irvin D. Yalom. Az egzisztenciális pszichoterápiát elsősorban az különbözteti meg más, az egzisztencialista filozófiából merítő terápiáktól, hogy az ember korlátaira, a lét tragikus dimenzióira fókuszál, a bizonytalanságtól és a nemléttől való félelemre, és nem a csúcsmélynre, az önmegvalósításra.⁷

A létanalízist sokan keverik a Viktor Frankl-féle egzisztenciaanalízissel. Frankl egzisztenciális beállítottságú pszichiáterként az élet értelmére irányuló kérdést helyezte a terápia középpontjába, melyet a húszas években már logoterápiának nevezett. Irányzatát igyekezett megkülönböztetni Ludwig Binswangerétől mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban. Binswanger volt a lét-

⁴ Boeree 1997: 4.

⁵ Yalom 2003: 8.

⁶ Yalom 2003: 10.

⁷ Yalom 2003: 19.

analitikus pszichiátria kezdeményezője; a pszichoanalízis és Husserl fenomenológiájának, valamint Heidegger intenzív tanulmányozásának hatására a 30-as években „fenomenológiai antropológiának” nevezte kutatási irányát.⁸ Egy év-tizeddel később, 1942. október 23-án egy berni előadása után a diszkuszióban Jakob Wyrsch pszichiáter Biswanger eljárását a létanalízis (*Daseinanalyse*) szóval illette;⁹ Biswanger átvette tőle a fogalmat. Vajon hogyan keletkezhetett a létanalízis a pszichoanalízis és Husserl, Heidegger, Dilthey, Buber gondolatainak szintéziséből? A kérdés megválaszolásához vissza kell menni egészen a Biswanger családhoz, valamint Ludwig Biswanger és Sigmund Freud élethosszig tartó barátságához.

A Biswanger-dinasztia

Ludwig Biswanger 1881. április 13-án született a svájci Kreuzlingenben. A családban már komoly orvosi és pszichiáteri tradíciók uralkodtak: nagyapja, Ludwig Biswanger¹⁰ alapította a Bellevue szanatóriumot, ideg- és elmegyógyintézetet Kreuzlingenben 1857-ben, és komoly szakmai hozzájárulást nyújtott az Alzheimer-kórral kapcsolatban. Nagybátyja, Otto Biswanger (1825–1929) a jénai egyetem pszichiátriai klinikájának vezetője és professzora volt, Friedrich Nietzsche is ő kezelte.¹¹ A nagyapa zsidó családból származott, és részt vett az 1848-as forradalomban is, beszédet mondott a müncheni városháza előtt. Gondolkodása a pszichiátriai kezelést illetően is forradalmi volt: az akkor még széles körben elterjedt kényszerítő eszközöket teljesen kizárta, helyette az intézményi kezelés és a családi ápolás kombinációjának megvalósításán fáradozott. Robert Biswanger (1850–1910), a legidősebb fia így ír édesapjáról: „Egész élete a betegek szolgálatából állt, a legnagyobb áldozatkészséggel szentelte magát nekik, és ezt teljes mértékben megkívánta a családjától és mindazoktól, akik a páciensek kezelésében és ápolásában részt vettek.”¹² Az intézményből

⁸ Condrau 2003.

⁹ Fichtner 1992: XXIII.

¹⁰ Ludwig Biswanger (1820. június 26. Osterberg–1880. augusztus 5. Kreuzlingen) gimnáziumi éveit Augsburgban töltötte 1835–1840 között, majd 1840–1845 között filozófiát és orvostudományt tanult Erlangenben, Münchenben és Heidelbergben. 1848–1849 között a tübingeni orvosi klinikán volt asszisztens, 1850–1857 között a münsterlingeni irrenanstaltot vezette. 1857-ben megalapította a Bellevue magán-sanatóriumot, ahol családjával, a betegekkel együtt „terápiás közösségben élt”. További irodalom: A. O. Kappeler 1880.

¹¹ Friedrich Nietzsche (1844–1900) 1888-ban még befejezte az *Ecce homo* című könyvét, melyet a patetikus hangvétel, és önmaga túlbecsülése jellemez. A nagyzási hóbot egy év múlva idegösszeomlássá fajult, ekkor éppen Torinóban tartózkodott. 1889. január közepén ment érte édesanyja, aki Jénába vitte Biswanger professzor klinikájára. Frenzel, I. (1993) 119.

¹² Robert Biswanger 1890, id. Fichtner 1992: XII.

egy szeretetteljes, nagy családot hozott létre, mely a gyógyulás komoly erőforrásává vált. A Bellevue klinika tizenöt pácienssel kezdett, 1879-re azonban ez a szám negyvenre nőtt.

Robert Binswanger, Ludwig édesapja szintén a Bellevue-t igazgatta 1880–1910 között, energikus volt és körültekintő, következetesen folytatta apja koncepcióját. A családiás légkör továbbra is a legfontosabb terápiás eszköz maradt, a Bellevue klinika egy otthonos svájci panzió képét nyújtotta. 1881-ben Freud apai jó barátja, Josef Breuer felfigyelt a szanatóriumra, és tavasszal ide küldte Anna O.-t (Bertha Pappenheim) morfiumentelvonó kúrára. 1893-ban Freud és Breuer ismét Bellevue-be küldték közös páciensnőjüket.¹³

Ludwig Binswanger (1881–1966) ebben a világban nőtt fel. Édesapja, Robert előírásai és szokásai abszolút törvényt jelentettek számára, már a gimnáziumi évei végén eldöntötte: pszichiáternek tanul és a családi hagyomány követője lesz. Orvosi tanulmányait 1900 és 1906 között Lausanne-ban, Zürichben és Heidelbergben végezte. Már ezekben az években intenzíven tanulmányozta a pszichoanalízist. 1906 júniusától a zürichi Burghölzli¹⁴ pszichiátriai klinikán vállalt asszisztensi teendőket,¹⁵ itt C. G. Jung tanítványaként írta disszertációját.¹⁶ Jung 1900 decemberétől dolgozott Burghölzliben, először gyakornok orvosként, később főorvosként. 1906-ban itt végezte híres szóasszociációs kísérleteit, melyben Binswanger is részt vett. Ebben az időszakban Eugen Bleulerrel is kapcsolatban állt, aki Auguste Forelrel együtt vezette a Burghölzli klinikát. Jung 1907-ben mutatta be Binswangert Freudnak, akivel az első találkozástól kezdve lassan kibontakozó, életfogytig tartó barátság fűzte össze, a pszichoanalízisről vallott eltérő nézeteik ellenére.

Ludwig Binswanger és Sigmund Freud kapcsolata¹⁷

Freud a Binswangerrel való első találkozáskor már ötvenegy éves volt, huszonöt évvel idősebb mint Binswanger. Barátságuk emlékét megörökíti a har-

¹³ Fichtner 1992: XIV.

¹⁴ A Burghölzli a zürichi kanton elmegyógyintézete, valamint a zürichi egyetem pszichiátriai klinikája. Jung 1908-ban főorvosként dolgozott itt. Sok híres személyiség vendégeskedett és dolgozott itt, ez idő tájt : Karl Abraham, Assagioli, Ludwig Binswanger, Décsi Imre, Max Eitington, Ferenczi Sándor, Ernest Jones, Rorschach, Sabine Spielrein. (Freud–Ferenczi levelezés, I/1., 2F, valamint Franz Riklin, Hermann Nunberg [Fichtner 1992: XVI.]

¹⁵ Ebben az asszisztensi pozícióban, a férfirészlegén elődje Karl Abraham volt, aki „személyesen visszafogott volt, de nagyon intelligens” (Binswanger 1956: 9–13.; Herzog 1991.)

¹⁶ Binswanger disszertációjának témáját Jung javasolta: „A pszichogalvanikus reflexjelenségek az asszociációs kísérletekben” címmel. (Binswanger 1956: 9–13.)

¹⁷ Binswanger Freuddal való kapcsolatának felderítésekor a Ferenczi Sándorral kapcsolatos adatokat is szem előtt tartjuk, lévén Ferenczi Freud egyik, talán legközelebbi barátja.

minc éven át tartó levelezés, valamint Binswanger visszaemlékezései.¹⁸ 1907 márciusában Junggal és felségével érkezett Bécsbe, ahol közel két hetet töltött. Részt vett a Szerdai Társaság ülésein és különböző előadásokon, a legnagyobb hatást azonban az esti együttlétekkor tette rá Freud, amikor a dolgozószobájában beszélgettek. Mindez fesztelen, barátságos légkörben zajlott, melyen átsütött Freud személyiségének nagysága: kimondhatatlan, mélyreható és nagymértékben ösztönző módon válaszolta meg a fiatalok kérdéseit. Freud szívesen fogadta Binswanger: ismerve családját – Otto Binswangerrel 1894-ben személyesen is találkozott¹⁹ – mindenekelőtt azt várta, hogy összekötő kapocs lesz a pszichoanalízis és az intézményes pszichiátria között. Noha Binswanger tényleg a pszichoanalitikus kezelési technikát alkalmazta, sohasem lett a pszichoanalitikus mozgalom híve. Ismeretelméleti és filozófiai, antropológiai nézőpontból számára a freudi tan több ponton kiegészítésre szorult. Levelezésük bizonyíték arra, hogy az eltérő nézetek ellenére is meg lehet őrizni egy barátságot, kellő tisztelettel és elfogadással.²⁰ Freud élete vége felé ezt írta Binswangernek: „Egészen eltérően sokan másoktól, ön nem engedte, hogy intellektuális fejlődése, ami egyre inkább eltávolodott az én befolyásomtól, a személyes kapcsolatunkat megzavarja, és maga nem is tudja, hogy az ilyen finomság milyen jólesik az embernek.”²¹ Az első látogatás mély nyomot hagyott Binswangerben is: csaknem ötven évvel később is dicsérte a könnyed, barátságos atmoszférát, Freud egyszerűségét, nyitottságát és jóságát.²²

Az első találkozás után Binswanger 1907 áprilisától 1908 júniusáig Jénában, a pszichiátriai egyetemi klinikán dolgozott Otto Binswanger nagybátyjánál, aki már 1907. május 29-én megbízta egy komoly hisztériás esettel. Binswanger a páciensnőt pszichoanalízissel kezelte, mint későbbi betegeit is; ebben az időben még azt gondolta, csaknem minden páciensnt analizálni kell.²³ Később, tíz év kemény munka és csalódás árán látta be: pácienseinek csak meghatározott része analizálható. Itt ismerkedett meg leendő feleségével, Hertha Buchenbergerrel, aki ápolónőként dolgozott ugyanazon a klinikán. 1908 júliusától apja intézetének munkatársa lett, és már 1910-ben át kellett vennie a Bellevue vezetését, apja korai halála miatt. Freudot másodszer 1910. január 15–25 között látogatta meg feleségével, Herthával Bécsben, melynek emlékét a Freud-Ferenczi levelezés is őrzi.

¹⁸ Freud–Binswanger 1992; Binswanger 1956.

¹⁹ Fichtner 1992: XI.

²⁰ Mint ismeretes, Freudnak felbomlott a kapcsolata Breuerrel, Fliess-szel, Adlerrel, Stekellel és Junggal. A Binswangerrel folytatott levelezése megcáfolja azt az újra és újra hangoztatott kritikát, miszerint ő intoleráns és zsarnoki lett volna (Freud–Binswanger 1992.).

²¹ Freud–Binswanger 1992: 2.

²² Binswanger 1956: 9–13.

²³ Fichtner 1992: XVIII.

Freud már 1910. január 1-én kelt levelében meghívta Ferenczit, aki véletlenül félreolvasta a Binswanger nevet, és Abrahamra gondolt. Válaszolt is másnap Freudnak, melyben bizonytalanságát fejezte ki az Abrahammal való találkozás miatt; fontosnak érezte, de nehéz volt döntenie. Be is vallotta Freudnak: „úgy viselkedem, mint egy kényszerneurotikus”.²⁴ Még szerencse, hogy újraolvasta levelét, és korrigálhatott: „Az átkozott testvérkomplexus még mindig boldogot űz belőlem. Nyilvánvalóan szorongtam tőle, hogy Abraham lesz a vendég.”²⁵ Érdekes, hogy innentől fogva Freud minden levelében, melyben Binswangerről szó esik, zárójelben odateszi: „az Ön Abrahamja”. Ferenczi ebben a levelében még úgy nyilatkozik Binswangerről, hogy nagyon szívesen utazik vele egy időben Bécsbe. Freud 1910. január 10-i levelében pontosítja Ferenczinek Binswangerék érkezésének időpontját, és javasolja, hogy a hétvégén látogasson el. „Nagy felüldülést fog jelenteni a hölgyeknek [Ferenczi érkezése], akikből nem vált ki akkora rokonszenvet [Binswangerék érkezése], mint vendégeink egyébként szoktak.”²⁶ Nincs pontos adat arra nézve, hogy ez alatt mit is értett Freud. Feltételezhetően a túl hosszú ott tartózkodásra utalhatott. „Január 15-én szombaton reggel érkeznek Bécsbe Binswangerék (»Abraham«). A fő feladatot a rákövetkező vasárnap jelenti majd.”²⁷ Ferenczi 1910. január 14-én ezt írja: „Szívélyes üdvözlétem az egész családnak, valamint Binswanger kollégának és feleségének.”²⁸ Négy nappal később viszont már egyes érzelmekkel nyilatkozott a Bécsbe utazásról. Valójában ő csak Freuddal szeretett volna találkozni, Binswangerék személye, a találkozás lehetősége egyáltalán nem lelkesítette. Két dologtól tartott: egyrészt, hogy a svájci vendégek hosszas otlléte miatt ő már nem tűnne kívánatosnak, másrészt, „hogy a végén mégiscsak összetalálkozom Binswangerékkal, és Önnel nem tudok négy szemközt beszélni”.²⁹ Freud biztatására – „Binswangerék nem fárasztóak”³⁰ – Ferenczi rászánta magát, hogy segítsen szórakoztatni Binswangeréket, ám indulása napján visszamondta az utazást. Depresszióba esett, így sem Freuddal, sem Binswangerékkal nem tudott találkozni. Talán magának sem vallotta be, hogy nem lehetett véletlen az Abraham-félreolvasat: Binswangerrel szemben hasonlóan ambivalens érzelmekkel viseltethetett, ám míg Abrahammal kapcsolatban szakmai féltékenység volt az ok elsősorban, Binswangerrel szemben emellé még személyes féltékenység is járult. Utólag nyíltan bevallotta: „Talán jó, hogy Binswangerék jelenléte visszatartott a bécsi látogatástól...”³¹ Freud

²⁴ Freud–Ferenczi 2000: 97 Fer.

²⁵ Uo.

²⁶ Freud–Ferenczi 2000: 99 F.

²⁷ Freud–Ferenczi 2000: 100 F.

²⁸ Freud–Ferenczi 2000: 102 Fer.

²⁹ Freud–Ferenczi 2000: 104 Fer.

³⁰ Freud–Ferenczi 2000: 105 F.

³¹ Freud–Ferenczi 2000: 107 Fer.

Binswangerék elutazása után megnyugtatta Ferenczit: „Jól tette, hogy a múlt hétvégén nem jött, Binswangerék csak tegnap utaztak el. Egyetlen szót sem tudtunk volna beszélni egymással.”³²

Binswangert nem csak olvasmányai befolyásolták, hanem személyes találkozásai filozófusokkal, pszichológusokkal, művészekkel, zenészekkel, filológusokkal és orvosokkal. 1911 áprilisában hallott egy előadást Hugo Liepmantól „Wernicke befolyása a klinikai pszichiátriára”³³ címmel, amely nagy hatást tett rá: elhatározta, megírja, Freud milyen befolyással bírt a klinikai pszichiátriára. Hamar rájött azonban: a pszichoanalízis tudományos-teoretikus értékeléséhez hiányoznak bizonyos előfeltételei, ekkor kezdte intenzíven tanulmányozni Bergsont és Husserlt.

A második bécsi látogatás után két évvel később, 1912 pünkösdjén, május 25–28-án Freud rövid látogatást tett Kreuzlingenben Binswangernél, akit akkoriban operáltak rosszindulatú tumorról. „Már régóta megígértem Binswangernak, hogy meglátogatom, úgy fogadott mint az atyaúristent.”³⁴ A látogatásra Binswanger így emlékszik: „...látom Freudot St. Margrethenből érkezve, nagyon frissen és fiatalosan leszállni a vonatról. Örültem jövetelének, csak az az érzés aggasztott, hogy nem tudom majd viszonzni áldozatát, hogy időt és fáradságot nem kímélve eljött”.³⁵ Freud kreuzlingeni látogatása töréspontot jelentett a Junggal való kapcsolatában. Jungnak rosszul esett, hogy Freud nem értesítette idejében a látogatásáról, így nem is tudtak találkozni. 1912. június vége felé érlelődött meg Freudban a Junggal való szakítás gondolata. Ez év novemberében Jung már ellenségének nevezte Binswangert és Häberlint,³⁶ akik Freudhoz ekkor már igen közel álltak. Noha Binswanger Jung tanítványa volt, személyes vonzódás sohasem fűzte hozzá. Freud még a híres kreuzlingeni látogatás után így írt Ferenczinek: „Binswangerről Ön is tudja, hogy rendkívül tiszt-

³² Freud–Ferenczi 2000: 108 F.

³³ Liepman 1911., id. Fichtner 1992: XX.

³⁴ Freud–Ferenczi 2002a: 302 F.

³⁵ Binswanger 1956: 9–13.

³⁶ Paul Häberlin (1878–1960) svájci filozófus, pedagógus és pszichológus, Jung szülővárosában, Kesswilben született. Filozófiaprofesszori posztot töltött be Bernben 1914–1922 között, majd Baselben (1922–1944). Akadémikusként olyan szellemi miliőt hozott létre maga körül, melyben e három tudományterület kölcsönösen kiegészítette egymást. Így ír: „Filozófus az, aki meg akarja érteni az életet. Méghozzá alaposan, nem felszínesen vagy körülbelül. Ez meghatározza az elmélet kifejezését, ez belátás. Az életet érteni azt jelenti: vezetése alatt valódi belátásra tenni szert.” Häberlin legfontosabb levelezőpartnere Binswanger volt, akivel több mint fél évszázadon át (1908–1960) levelezett. Levélváltásuk fontos kiegészítője a Freud–Binswanger-levelezésnek; általa a mélylélektan történetének ez idáig kevésbé ismert részletei is föltárulnak. Freud 1910. március 3-án írt neki először. A Häberlin–Binswanger levelezés először 1997-ben jelent meg, újabb kiadása egy évvel később, melyben 41, a korábbiakban még nem publikált levél található Freudtól, Jungtól, Jasperstól, Heideggertől, Ludwig Franktól és Eugen Bleulertől (Häberlin–Binswanger 1997.).

tességes, komoly és becsületes, nem nagyon tehetséges, de ezt tudja is, ezért ilyen szerény.”³⁷

Egy évvel később, 1913. május 17–18-án Binswanger, Häberlinnel együtt, meglátogatta Freudot Bécsben, amit Freud nagyon örvendetesnek tartott. Bár Ferenczinek jó előre jelezte, mikor érkeznek vendégei és őt is meghívta, Ferenczi ismét nem utazott el. Freud 1914. október 14-én kelt levelében Ferenczinek dicséri Binswanger munkáját.

A következő, negyedik Binswanger–Freud találkozásra 14 évvel később, 1927 szeptemberében került sor Semmeringen. Ez idő alatt Binswanger gondolkodása sok mindenben változott, miközben folyamatosan leveleztek. Bergson, Husserl és Natorp hatására a tízes évek közepén írni kezdett egy két kötetes művet az általános pszichológiáról, melynek első kötete 1922-ben jelent meg: *Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie* [Bevezetés az általános pszichológia problémáiba].³⁸ A könyv második kötete, melynek fejezeteit folyamatosan elküldte Freudnak,³⁹ sohasem jelent meg, kézírata pedig eltűnt. A könyvet Freudnak és Bleulernek szentelte, ám egyik sem reagált kellő elismeréssel. Binswanger 1923. augusztus 10-én személyesen találkozott Husserlrel, aki 15-én meglátogatta Kreuzlingenben, és előadást tartott a fenomenológia lényegéről. A húszas években Binswanger a fenomenológia, a hermeneutika és Martin Buber iránt érdeklődött, fokozatosan tovább távolodva a freudi perspektívától.⁴⁰

Újabb fordulatot jelentett gondolkodásában Heidegger *Lét és idő* című művének megjelenése 1927-ben. Binswanger 1929 januárjában személyesen is megismerkedett Heideggerrel, ez a találkozás a tiszta fenomenológiától egy fenomenológiai ontológia felé fordította.⁴¹ Ekkor a módszertani szemléletről az antropológiára helyezte a hangsúlyt. Megpróbálta, hogyan lehet összeegyeztetni a pszichoanalitikus álomanalízist a jelenvalóléttel, mint világban-léttel és a husserli fenomenológiával. Ebből a próbálkozásból született az *Álom és egzisztencia* című írása 1930-ban, melynek francia kiadásához Foucault írta a bevezetőt.⁴² Binswanger rámutat, hogy a jelenvalólét jellegzetes jelentésirányainak, létmódjainak feltárásához a térbeliség, a felemelkedés és alászállás értelmezése elengedhetetlen. A végtelenség megélésének tudattalan vágya falakba ütközött – Binswanger értelmezése szerint Freud analízise nem haladja meg a szemantikai funkciót, a morfológiai és szintaktikai szerke-

³⁷ Freud–Ferenczi 2002a: 302 F.

³⁸ Binswanger 1922.

³⁹ Freud–Ferenczi 2003: 701 F.

⁴⁰ Boeree 1997.

⁴¹ Fichtner 1992: XXIII.

⁴² Binswanger elsősorban Freud álomanalízisével (Freud: Álomfejtés, 1900. Magyarra ford. Hollós István. Budapest, 1935, 1985, 1992) kapcsolatban fejtette ki álláspontját ebben a munkában, mely első tanulmányainak egyike volt a *Daseinanalyse* tárgykörében (Foucault 2000: 13–60.).

zet homályban maradt. A morfológiai szerkezet, az álombéli térbeliség formái az egzisztencia értelmét fedik fel;⁴³ az ontológia ezen a ponton érinti, és egészíti ki először a pszichoanalízist: az emberi egzisztencia ontológiailag a világban-benne-lét által definiálódik, mely a megélt, a minket körülvevő világgal való szerves összefonódást jelenti. Nem különíthető el az én mint szubjektum és a világ mint objektum, a világ az ember maga, ebben az értelemben az egzisztenciája betölti a teret és egyben jelentéssel ruhazza fel; hányadán áll a dolgokkal, önmagával. Az egzisztencia értelmét így a világ, a megélt tér hordozza. E tény magyarázatára szolgál, hogy az ontológia kitérít a pszichoanalízis tér- és időfogalmát, ezáltal tudja az emberi létmódok még több lehetséges jelentését felfedni. Ezáltal nyer térbeliséget a lelki struktúra, mivel ez ontológiailag mindig több lesz, mint id, egó, szuperegó; a horizontális értelmezés kibővül a vertikális dimenzióval.

Biswanger 1932. április 22–23-án ötödik alkalommal látogatta meg feleségével Freudot Bécsben. Így emlékszik rá Biswanger: „Szellemileg nagyon friss volt, és egész fellépésében semmit sem változott.”⁴⁴ A rövid látogatás alatt sokat beszélgettek könyvekről, gyermekeikről, a sorsról, Freud dedikált egy könyvet Hilda Biswangernek. A találkozás inkább formálisnak nevezhető, mint tartalmasnak.

Antropológiai szemléletének megerősödéséhez időközben még két kiemelkedő gondolkodó járult hozzá: Theodor Haering, akivel 1923 óta volt baráti kapcsolatban és Martin Buber, akit 1933-ban ismert meg.

Biswanger 1936. május 7-én Bécsben, Freud nyolcvanadik születésnapjára írt előadásában⁴⁵ már határozottan állást foglalt a fenomenológiától az antropológia felé fordulása mellett. Az antropológiai szemléletet nem a hagyományos értelemben használja: nem az emberi jelenvaló lét értelemadása, nem az ember helyének megtalálása a kozmoszban, hanem az emberi valóság, az emberi lét megértése és eredendő alapirányultságainak feltárása.⁴⁶ Ez az antropológiai megközelítés akarva-akaratlan a biológiai-természettudományos módszertan kritikája. Az esszében Biswanger rámutat: Freud alakja és munkássága kitűnően példázta determinisztikus elméletének korlátait.⁴⁷ A személyes felelősség fontosságára hívja fel a figyelmet: „Az, hogy életünket az élet erői határozzák meg, csak egyik fele az igazságnak; a másik fele az, hogy mi határozzuk meg ezeket az erőket, sorsunkként.”⁴⁸ Ekkor találkozott hatodszor, egyben utoljára Freuddal.

⁴³ Foucault 2000: 44.

⁴⁴ Biswanger 1956: 9–13.

⁴⁵ Biswanger 1936.

⁴⁶ Fichtner 1992: XXIII–XXIV.

⁴⁷ Yalom 2003: 209.

⁴⁸ Uo.

Freud sajnos már nem érthette meg Binswanger fő művének megjelenését 1942-ben, a *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins* [Az emberi jelenvalólét alapformái és megismerése]⁴⁹ címmel. A mű főként a Freuddal és a kortárs filozófusokkal való elmélyült foglalkozás eredményeként az első olyan publikáció, mely a létanalízis témakörében született. Ezt számtalan létanalízisről szóló írás követte. 1956-ban, negyvenöt év után lemondott a Bellevue klinika főorvosi pozíciójáról, de a tanítást és az írást egészen haláláig folytatta.⁵⁰ A klinika vezetését Wolfgang Binswanger vette át, azonban 1980-ban gazdasági okokból be kellett zárni. 1986-ban az egész épületkomplexumot eladták.⁵¹

Binswanger élete utolsó két évtizedében új filozófus barátira lelt Szilasi Vilmos⁵² személyében, aki korábban Heidegger tanítványa és Husserl munkatársa volt. 1947 májusától csaknem évente találkoztak; Szilasi arra ösztönözte, hogy foglalkozzon Husserl kései műveivel. 1954-ben, Freud 100. születésnapjának emlékére írta meg Freudra való visszaemlékezéseit.⁵³ Amikor először járt a londoni Freud-házban, ezt írta naplójába: „Freud mégiscsak az én legnagyobb emberi tapasztalatom, – tapasztalatom a legnagyobb emberrel, akivel találkoztam.”⁵⁴ Binswanger 1966. február 5-én halt meg Kreuzlingenben. Hagyatékát ma a Binswanger Archívum őrzi a tübingeni egyetemen.

A létanalízis útjai Binswanger után

A létanalízis fejlődésének szempontjából döntő jelentőségű volt a második világháború, hiszen ezt követően Binswanger munkásságával párhuzamosan a létanalízis új iránya bontakozott ki. Képviselői, Medard Boss (1903–1990) és Gion Condrau a heideggeri ontológiára és az emberi létezés fenomenológiai szemléletére helyezték a hangsúlyt, melyet a neurózisok elméletében és a terápiás gyakorlatban kívántak kamatoztatni.⁵⁵ Boss első publikációi még egyértelműen Ludwig Binswanger hatása alatt íródtak, később hirtelen eltávolodott tőle. Boss már az 1947-es madridi konferencián döntő kritikával illette Freudot, Jungot és Binswangert, akivel ez a konfliktus kapcsolatuk megszakadásához vezetett.⁵⁶ Boss ekkora már szoros személyes és tudományos kapcsolatot épít

⁴⁹ Binswanger 1942.

⁵⁰ Boeree 1997.

⁵¹ Herzog 1991.

⁵² Szilasi Vilmos (Wilhelm Szilasi) (1889–1966) magyar származású filozófus, 1918-ban professzor Budapesten, 1947-től professzor Freiburgban (Herzog 1991).

⁵³ Binswanger 1956.

⁵⁴ Tagebuch VIII. (FAB), 126. Id.: Fichtner 1992: XXVII.

⁵⁵ Condrau 2003.

⁵⁶ Uo.

tett ki Heideggerrel. Binswanger – Husserl nevében is – úgy érezte, Boss és Heidegger elárulta. Nyilvánvalóan elutasította a létanalízis intézményesítését és az alap kutatásokra koncentrált inkább. 1970-ben Boss és Condrau megalapították a Létanalitikus Pszichoterápia és Pszichoszomatika Zürichi Intézetét,⁵⁷ amely később Medard Boss Alapítványként vált ismertté. Heidegger 1959-től 1959-ig Boss zollikoni házában tartott szemináriumokat orvosoknak, pszichiátereknek, tanítványoknak, melyeken saját elképzeléseit próbálta minél több szempontból ismertetni,⁵⁸ de beszélt a pszichológiáról és a pszichoterápiáról is. A pszichoanalízisről szólva is inkább saját filozófiáját világította meg, és nem a pszichoanalízisre és létanalízisre vonatkozó elképzeléseit.⁵⁹ A létanalízis svájci szakmai szövetsége 1984-ben jött létre.

Ludwig Binswanger 1941-ben a baseli egyetem filozófia díszdoktorává avatták, 1959-ben a freiburgi egyetem orvosi karán kapta meg ugyanezt az elismerést. Tudósként, kutatóként, terapeutaként számtalan tudományos szövetség tagja volt. Személyének tisztességét, őszinteségét hűen példázza a Freuddal való kapcsolata; mindazoktól, akiktől tanult, valójában független tudott maradni és volt bátorsága a saját gondolati útját járni. Heideggeriánus éppoly kevésbé lett, mint freudiánus. Hitte és tudta: a világ egy megértési horizont, melyen keresztül az ember meghatározza önmagát; hogy a fájdalom az önmeghatározás szerves része, és ebben a folyamatban elengedhetetlenül szükség van a filozófia gyógyító erejére.

IRODALOM

- BINSWANGER, L. (1922): *Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie*. Berlin: Springer-Verlag.
- BINSWANGER, L. (1936): *Freuds Auffassung des Menschen im Lichte der Anthropologie*. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze. Bd.1.
- BINSWANGER, L. (1942): *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins*. Zürich: Max Niehans 4. Aufl. München: Ernst Reinhardt 1964.
- BINSWANGER, L. (1956): *Erinnerungen an Sigmund Freud*. Bern: Francke.
- BOEREE, C. G. (1997): *Ludwig Binswanger*. www.ship.edu/~cgboeree.
- CONDRAU, G. (2003): *Daseinanalytic Psychotherapy*. www.daseinanalyse.com.

⁵⁷ Zürich Institute for Daseinanalytic Psychotherapy and Psychosomatics. Lásd: Condrau 2003.

⁵⁸ A szemináriumok igen változatos anyaggal büszkélkedhettek, volt szó például a természettudományok törvényszerűségeiről és kauzalitásáról Kant, Galilei és Newton elméletei alapján, elemezte a tér, a mozgás és az idő oksági viszonyait, Einstein relativitáselméletét az idő tükrében, a test-lélek problematikát és a pszichoszomatikát, volt szó a klasszikus fizika és az atomfizika általános alapvonalairól, a stresszről és a pszichiátriáról (Heidegger 1987: 19–28.).

⁵⁹ Vajda 1993: 55.

- FICHTNER, G. (1992): *Einleitung*. In: Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938 S. Fischer.
- FOUCAULT, M. (2000): Bevezetés Binswanger Álom és egzisztencia című művéhez. In: *Nyelv a végtelenhez Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen.
- FRENZEL, I. (1993): *Nietzsche élete és munkássága vallomások és dokumentumok tükrében*. Pesti Szalon Könyvkiadó.
- FREUD–BINSWANGER (1992): *Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938*. S. Fischer, G. Fichtner.
- FREUD–FERENCZI (2000): *Levelezés I/1. kötet 1908–1911*. Szerk.: E. Brabant, E. Falzender, P. Giampieri-Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest.
- FREUD–FERENCZI (2002a): *Levelezés I/2. kötet 1912–1914*. Szerk.: E. Brabant, E. Falzender, P. Giampieri-Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest.
- FREUD–FERENCZI (2002b): *Levelezés II/1. kötet 1914–1916*. Szerk.: E. Brabant, E. Falzender, P. Giampieri-Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest.
- FREUD–FERENCZI (2003): *Levelezés II/2. kötet 1917–1919*. Szerk.: E. Brabant, E. Falzender, P. Giampieri-Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest.
- HÄBERLIN–BINSWANGER (1997): *Briefwechsel Paul Häberlin, Ludwig Binswanger 1908–1960*. J. Luczak, Gerhard Fichtner.
- HEIDEGGER, M. (1987): *Zollikoner Seminare*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.
- HEIDEGGER, M. (1989): *Lét és idő*. Ford.: Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Vajda Mihály. Gondolat, Budapest.
- HEIDEGGER, M. (1992): *Az idő fogalma – A német egyetem önmegnyilatkozása – A rektorátus 1933/34*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- HEIDEGGER, M. (1995): *Költemények – A gondolkodás tapasztalatából*. Societas Philosophia Classica.
- HERZOG, M. (1991): *Der Begründer der Daseinsanalyse Ludwig Binswanger*. Neue Zürcher Zeitung Nr. 267. 1991. november 16.
- KAPPELER, A. O. (1880): *Zur Erinnerung an Dr. Ludwig B.* In: Correspondenz-BI. für Schweizer Aerzte 10.
- YALOM, I. D. (2003): *Egzisztenciális pszichoterápia*. Animula, Budapest.
- VAJDA, M. (1993): *A posztmodern Heidegger*. T-Twins, Budapest.

MŰHELY

TÖRÖK SOPHIE PRÓZÁJA

A filológia és a pszichoanalitikus irodalomelmélet metszéspontjában

Papp Zoltán János

A „kettészakadt” irodalomtudomány lehetőségei

Az irodalmi szövegekkel foglalkozó, aktív kutatók ma két fő csapáson haladnak, számon tartva, de nem integrálva egymás eredményeit. A kutatók egyik csoportját a szöveg evolúciója (szöveggenezis, szövegkritika) érdekli, és a szöveg minél konkrétabb referenciális háttere: egyfelől az, ami a szöveg létrejöttének körülményeit magyarázza (keletkezés- és befogadástörténet), másfelől olyan személyi és tárgyi körülmények, amelyeket a szöveg von be saját utalásrendszerébe (jegyzetek, magyarázatok). Ez a horizont jellemzi a modern filológiát. A másik csoportot inkább a szövegek általános jelenségvilága érdekli. A szöveg létmódja, a szöveg mint dinamikus modell, mint élő és ható esztétikai tárgy. Azzal, hogy az úgynevezett irodalmi alapviszony minél szélesebb perspektívájába állítja a szöveget, ennek a kutatói szemléletnek a horizontja mindenféleképpen tágasabb. Ezt az irányzatot a filozófiai érdeklődésű irodalomelmélet legkülönfélébb ágazatai reprezentálják.

Az irodalomtudomány mindkét ága szövegekkel foglalkozik, de más-más kutatási céllal, eltérő elvi előfeltevésekkel közelítik meg a szöveget mint problémát.¹ A szövegről való gondolkodásnak ez a különbözősége megosztja az irodalomtudományt: a tudósok vagy-vagy helyzetben vannak. Kenyeres Zoltán például az esetleges párbeszéd lehetőségét abban látná,² ha a kutatás a jövőben a

¹ Elvileg egyik sem kerülheti ki a hermeneutikai aspektust, hiszen az irodalomelmélet művelője saját szövegolvasási tapasztalatát kénytelen mintegy előítéletként újra és újra játékba hozni, hiszen ez az egyedüli vonatkoztatási pont, amelyből általános téziseket vonhat el. A filológus pedig tevékenysége (pl. a szövegkiadás munkálatai) során óhatatlanul és elsősorban mint szövegolvasó van jelen, s egész tevékenysége során csakis ilyenként.

² 2001 márciusában, az ELTE BTK-n megtartott Szabolcsi Miklós-émlékkonferenciát megnyitó előadásában beszélt erről a problémáról Kenyeres Zoltán. A konferencia válogatott anyaga

szélsőségek kiaknázását célozná meg: vagy a tiszta filológia, vagy a tiszta filozófia művelésével, s ilyenformán a jelenlegi közöny helyett inkább termékeny feszültség, vita támadhatna a két „iskola”, a szemantikai (referenciális-kontextuális) és a paradigmatis (strukturális-retorikus) olvasásmód között.

Kétségkívül igaz, hogy az irodalomtudomány e két nagy „trend” körül keresi tájékozódási pontjait, s valóban úgy tűnik, nem túlzás kettészakadásról beszélni. Magam mégis úgy látom, hogy középpütt valójában változatos és széles spektrumú sáv mutatkozik, mely továbbra is termékeny lehet mint „harmadik út”.

Készülő könyvem témája kapcsán kerültem szembe a fent érintett problémával. Babits Mihályné Török Sophie [eredeti nevén Tanner Ilona] naptárbejegyzéseinek kritikai szövegkiadása ugyanis elkerülhetlenné tette, hogy alaposan megismerkedjek e sok szempontból problematikus író nő személyiségével és életművével. Török Sophie ugyan nem játszott elsőrangú szerepet az irodalom történetében, de jelentékeny nőíró volt; nem volt kiemelkedő kritikusa a *Nyugat*nak, mégis frissen, szellemesen és hatásosan tudott – akár pár sorban – könyvekről kritikát írni; nem volt szakavatott filológus, mégis ő rendezte sajtó alá a sokáig legteljesebbnek számító Babits-versgyűjteményt 1945-ben; nem volt botlásoktól mentes a magánélete, de a *Nyugat* legjelentősebb és leghatásosabb költő-szerkesztőjének volt húsz éven át, a hosszú betegség alatt is kitartó felesége.

Végigolvasva prózai életművét – három regényét és csekély számú, kiadott vagy csak folyóiratban megjelent elbeszélését –, szembetűnő az a személyesség, ami áthatja írásait. A filológus, aki a személyes feljegyzéseken keresztül ismeri Török Sophie szorongató életproblémáit, a való élet alakjainak, kísértéseinek, sorsszerű adottságainak mintegy pontos negatívját fedezi fel irodalmi figuráiban, a szövegekben megnyilatkozó tárgyakban, élethelyzetekben, elszólásokban, a nyelvi megformáltságban. Azt lehetne mondani, hogy Török Sophie prózája az éppen csak megkezdett napló³ hiányzó fejezeteit írja tovább. Ez a körülmény minden irodalmi érdekességét elvesztené, ha a filológus a referenciák szűk körében mozogna: bulvárlapokba való, házi érdekű titkok szelöltetője lenne, vagy a magánélet szentségére hivatkozva el kellene ejtenie a kínálózó témát. Ellenben ha elméleti diskurzus tárgyává teszi, irodalmi problémává emelheti leghétköznapibbnak látszó felfedzéseit is.

A Török Sophie-szövegek esetében a pusztán filológiai megközelítésnél tágasabb horizontú szövegelemzéshez két irodalomelméleti iskola szövegolvasási stratégiája is alkalmasnak bizonyulhat. Az úgynevezett analitikus irodalomkritikára és a feminista kritikára⁴ gondolok.

(2. folyt.) könyv alakban is megjelent: *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. Kenyeres Zoltán – Gintli Tibor, Anonymus, 2002.

³ Török Sophie, Naplóm 1921-ből = T. S., *Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Bp., 1996.

⁴ A feminista kritikával lehetséges összefüggéseket egy, Török Sophie kritikai munkásságát feldolgozó tanulmányban tekintetem át: Papp Zoltán János, *Török Sophie Nyugat-beli kritikai tevékenységének „józan feminizmusa” mint az önkeresés kifejeződési formája*. Megjelenés előtt.

Pszichoanalitikus olvasási lehetőségek

Az alábbiakban szeretném felvázolni az analitikus kritika néhány olyan megközelítési módját, amelyet mint Török Sophie prózájának lehetséges értelmezési keretét gyümölcsözőnek tartok, illetve amelyekre hosszabban vagy rövidebben utalok a dolgozatban.

Fenomenológia. Az úgynevezett tematikus kritika⁵ (a genfi fenomenológiai iskola) módszere, mely a művész szellemiségével való azonosuláson alapszik, alkalmas lehet a prózai életművet a szerző felől magyarázni. Jóllehet a szerző világa nem közvetlenül képeződik le a műbe,⁶ mégis érdekes megvizsgálni az egyes figurákat, szituációkat lehetséges-valóságos előképek felől. Marie Bonaparte például, Freud tanítványa, „Poe történeteinek szereplőit imágóknak, azaz interiorizált képmásoknak tekinti...”⁷

Walter Schönau szerint – aki tanulmányában⁸ a pszichoanalitikus irodalomtudomány céljainak és kutatási területének kibővítéséről értekezik – a „[pszichoanalitikus] interpretáció annak a jobb megértésére irányul, hogyan válaszolt művével a szerző a maga sajátlagosan egyéni [...] élethelyzetére”. A tematikus kritika e tágabban értelmezett hermeneutikáját is alkalmazni szeretném a továbbiakban.

Freudizmus. Noha a klasszikus pszichoanalízis irodalmi érdeklődése szórányos volt csupán, hatása úgyszólván felbecsülhetetlen mind az elméleti, mind a szépirodalomra. A *Nyugat*nak és íróinak kapcsolata a pszichoanalízissel köztudomású. Azoknak a szövegrészeknek az elemzésekor, melyek álmoleírásokat tartalmaznak, a freudiánus álmofejtés lehetőségeire is rá kell mutatnunk, hiszen – ahogy azt Ricoeur, Freud kapcsán, kimutatta⁹ – „[az analízis alkalmával] nem magát az álmodott álmot interpretáljuk, hanem az álm elbeszélésének szövegét”.

⁵ Georges Poulet, Jean Rousset, Jean-Pierre Richard, a korai Joseph Hillis Miller, Jean Starobinsky sorolhatók ide többek között.

⁶ Robert Magliola éppen azt könyvelői elnyereségként a genfi iskola számláján, hogy „kritikusai” új alapokra helyezték a szerző műben való jelenlétét (nevezetesen fenomenológiai és pszichológiai alapokra) = Uő, *Phenomenology and Literature*, Indiana, 1977, 55.; Sarah Lawall a szerzői tudatra helyezi inkább a hangsúlyt, mondván, hogy a „genfiék” számára az irodalom úgy tűnik fel, mint az emberi tudat legmagasabb rendű megtestesülése = Uő, *Critics of Consciousness*, Massachusetts, 1968, 268.

⁷ Marie Bonaparte, *Edgar Poe*, Párizs, 1933. Említi: Elizabeth Wright, A klasszikus pszichoanalízis és a szerző = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, szerk. Ann Jefferson, David Robey, Budapest, 1995.

⁸ Walter Schönau, Kirajzolódni egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai = *Helikon*, 1990/2–3.

⁹ Paul Ricoeur, *Nyelv, szimbólum és interpretáció* = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

Strukturalizmus. Bizonyos szövegek esetében Jacques Lacan strukturalista szempontú olvasási stratégiája is nyereséggel alkalmazható. Lacan szerint a tudattalan mint nyelv strukturalódik (ez egyébként már Freudnál artikulálódik), hiszen a szubjektum a metaforák (mely az álommunkabeli sűrítésnek felel meg), metonímiák (eltolás), s egyéb retorikai alakzatok segítségével vág rést a szöveg látszólag rendezett felületén, kifejeződési lehetőséget engedve a rendezetlenségnek, zavarnak, elszólásnak, elnyomott vágyak, szorongásnak.

Peter Brooks posztstrukturalista (dekonstruktív) analízise¹⁰ is szóhoz jut majd, amennyiben az „előöröm” az öröm szóképe, s mint ilyen narratív funkciót lát el: megtéveszt, feltartóztat és kíváncsivá tesz azáltal, hogy retorikus alakzatként, vágyképpel helyettesít valami lényeges dolgot. Brooks *Freud metanarratívája* című írásában¹¹ az ismétlésnek mint retorikus funkciónak a narratív szövegek szervezésében játszott jelentésképző, cselekménystrukturaló, az időélményt befolyásoló szerepét emeli ki, hangsúlyozva az ismétlés ösztönös jellegét.

Egy regényterv megfeneklésének lehetséges okai

Török Sophie *Flóra*¹² című, személyes hangú írásában, melyben Majthényi Flóráról, a 19. századi költőnőről és költőfeleségről írandó regénytervről számol be, a legérzékenyebb résznél, a regényforma megválasztásának kérdésénél szinte maga kínálja fel a tematikus pszichológiai módszert: „Valami egészen friss, életerős formát keresek, melyben könnyen megfér minden lehetőség. Úgy érzem, valami élő és meleg dolog által oldhatom meg feladatomat, olyan élő és meleg energián át, amilyen én vagyok. Ha ezt az egész poros, halott világot a magam élő életén keresztül bocsáthatnám! Mi volna, ha nem Flóra életét írnám meg, hanem kutatásom történetét? Ily módon az olvasó végül is annyit tud meg Flóráról, amennyit én tudok!”

¹⁰ Peter Brooks, A pszichoanalitikus kritika eszméje = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

¹¹ Peter Brooks, Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

¹² Török Sophie, Flóra = *Nyugat*, 1934/23–24. – A *Flóra* című elbeszélés *Axelje* Török Sophie naptárának tanúsága szerint (mivel az írás egy bizonyos sorsfordító nap történetét beszéli el, ezért ez visszakereshető) nyilvánvalóan Németh Lászlót rejti. 1932 márciusában a Baumgarten-díj körüli nézeteltérések miatt Németh László szakított Babitsékkal és a *Nyugattal*. A pamfletnek is beillő félig esszéisztikus, félig novellisztikus cikk nemcsak Némethtel, de feleségével szemben is dehonosztáló megjegyzéseket tartalmaz. Mivel a kérdéses szöveg a *Nyugatban* jelenhetett meg, Babits szerkesztő úr felelőssége is fölvetődik az ügyben. Arra kell gondolnunk, hogy itt T. S. személyes bosszújánál több kap nyilvánosságot: egy orgánium nivótlan kellemetlenkedései jutnak szóhoz. Ezt követi majd, teljesen nyílt hadüzenet formájában T. S. nevezetes „elbocsátó szép üzenete” szintén a *Nyugatban*: *Önéletrajz, generációs probléma, vagy amit akartok* címmel (1935. I.,

Tervei szerint tehát a maga tudatát tenné meg műve tárgyául. Flóra életregénye így eggyé válna a szerző életregényével. Török Sophie itt egy elbeszélés keretében beszél egy életrajzi regény tervéről, ami jellegénél fogva roppant filológiai munkát és egy másik ember életvilágába való mély beleérzőképességet igényel. Az ilyen, kutató-feltáró munkával járó énfeladást és a művészi kitárulkozás impulzusait ez a regényterv kibékíti egymással, de úgy, hogy az énfeladás látszólagos, a magamutogatás áttételes, mégis tola­kodó lesz. Izgató kérdés, hogy végül miért nem készült el a regény, s miért maradt csíraállapotban. „Ilonka hiába keres azonos életet Flórában...” – kezdi az *Ifjúság* című fejezetet Koháry.¹³ Ez kézenfekvő válasznak tűnik. Török Sophie nem találta meg Flórában, amit keresett: mintát, útmutatást, magyarázatot a *saját* életére. Érdektelenné vált számára Flóra, de annyi munkája volt már benne – s élt még az első fellángolás emléke –, hogy csak évek múltán villan át rajta, hogy az egész „tévedés és hiábavaló áldozat volt” (Török Sophie: *Flóra*).

Ez a grandiózus vállalkozás valószínűleg tudattalan válaszdási kísérlet akart lenni azokra a húszas években megfogalmazott válságtünetekre, amelyeket Török Sophie naplója exponált: „S ez az egész naplóírás talán nem is más, mint kissé szánalmas erőlködés és harc az enyészettel. Nekem sajnos nem adott meg valami maradandót alkotni, hiába készültem kisgyerek korom óta írónak, – ma, mint a legnagyobb élő magyar író felesége – távolabb vagyok ettől, mint valaha. ...de ma mégis úgy áll a dolog, hogy szépen fejlődő tehetségemet apró és ostoba dolgok megállították. Ezen az úton tehát nem menthetem magam az elmúlástól, – s még csak gyereket sem tudok szülni! – pedig oly mély ösztön bennem a vágy, hogy ne múljak el nyom nélkül.”

A *Naplóm 1921-től* (nyilván későbbi, datálása nem könnyű) tehát a szublimálásra tett kísérlet sikertelenségét vetíti előre. Mindenesetre kitágítja a problémát férfinak és nőnek, a szülés- és péniszirigységnek a neofruediánusok által újraexponált problematikája felé. Karen Horney szerint¹⁴ a férfi anyaságirigysége inkább képes sikeres szublimációra, mint a nő péniszirigysége. „Vajon nem az gerjeszti a férfiakban ezt a legkülönfélébb területeken érvényesülő, teremtésre készítő óriási hajtóerőt, hogy átérzik viszonylagos csekély szerepüket egy új élőlény létrehozásában, és ez szüntelenül teljesítménybeli túlkompenzációra kényszeríti őket?” Éppen az új élőlény létrehozására tett kísérletei sikertelensége hajszolta Török Sophie-t az írói teljesítmények férfikompenzációja felé. A teremtés és nyomot hagyás nála tulajdonképpen ugyanazon ösztön biológiai és kulturális manifesztuma. Látni kell, hogy ezek aligha képesek kioltani egymást: a *létre-hozás* biológiai képtelensége művészi formában íródik ki, de a szublimá-

201–212.).

¹³ Koháry Sarolta, *Flóra és Ilonka*, Bp., 1972, 107.

¹⁴ Karen Horney, *Menekülés a nőiség elől, A nők maszkulinitás-komplexusa, ahogyan ezt a férfiak és a nők látják*, = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 123.

ció nem képes kielégíteni a dominánsabb anyai ösztönt. Ugyanígy csakis gyenge pótszer lehet az örökbefogadott gyermek mint vágyott tárgy (fallosz).

Mégsem lehet eléggé értékelni ennek az irodalmi pótszernek a jótékony hatásait. Török Sophie-nak ugyanis majd' minden befejezett írása egy-egy jól irányzott kísérlet azoknak a személyes kudarcoknak a transzponálására, amelyekre az élet nem adott megnyugtató választ.

Ziziből, az *Augusztus*¹⁵ című novella hősnőjéből, amikor falusi környezetben nyaralva egy parasztfiú megkéri a kezét, hirtelen, a társadalmi korlátokról megfeledkezve törnek ki egy új, egyszerű és szabad élet utáni vágy hangjai: „... nem kellene többé hazudni... csalni... undorodva szeretni – és fölmerült előtte az államtitkár öreg, puffedt arca, a visszataszítóan öntelt arc, – mint egy végelgyengülő bika! – megrázkódott. ...nem érne több megalázás... nem kellene többé kilépnem az ajtón, ha a törvényes feleség belép... nem remegnék a holnaptól... iszonyatos bizonytalanságban... óh szennyes élet! ...feleségnek születtem!... anyának!... becsületes tiszta életre... – feljajdult: gyermekeim lehetnének! és viszkető könnyek szorították össze a torkát.”

Török Sophie naplójának,¹⁶ és Koháry könyvének megfelelő helyével¹⁷ összeolvasva ezt az idézetet, itt a kényszerű hivatali szerelemben mint nő és mint leendő anya egyaránt megbukott Tanner Ilona sóhajait „hallhatjuk át”.

A *föld az istené* című novellát¹⁸ didaktikus allegorizmusa az állatmese műfajával rokonítja. Itt olvashatjuk a következő, önvallomásnak is beillő, lírai sorokat: „De már nem is az életért folyt a harc, mit ért már az élet? Letűnve a mézes pillék és bódult virágok ideje. A pusztuló kert felett egy utolsó ösztön ereje lihegett: védeni a magocskákba zárt jövődőt! Sok magot érlelni, sok magot elszórni! S még azontúl is remegni érte: hol ver gyökeret, új életért, új küzdelemért. S a jajgatás, mi a Kertész ásója nyomán tört, fájdalmasabb volt a tavaszi sikolynál, mert borzasztó sors bimbófejjel pusztulni el, de rettenetesebb ébredező magokkal letörni.”

Itt a kényszerű abortusz kínzó élményét szublimálja művészi szöveggé¹⁹ az író. Az ébredező magokkal letört növény a tavasz életmegújító sikolyánál (szülés vagy a szüzesség korai elvesztése) fájdalmasabban jajgató terhes anya kiszolgáltatott, nyomorult helyzetére utal, szemközt a Kertész (Isten, sors, orvos²⁰) ásójával (szike), melynek nyomán életek törnek jajgatásba.

¹⁵ Török Sophie, *Augusztus*, = *Nyugat* 1923/21.

¹⁶ Török Sophie, *Naplóm 1921-ből* = *Uő, Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Budapest, 1996, 103.

¹⁷ Koháry, i. m., 198–199.

¹⁸ Török Sophie, *A föld az istené* = *Nyugat* 1926/18.

¹⁹ Ugyanennek az élménynek társadalmi hátterét villantja fel novellisztikus befejezéssel a *Boldog asszonyok*ban, amelyben a teherbe esett lányanya, miután a nőorvosnál asszonynak hazudja magát, s megfürdözik a biztos jogi és egzisztenciális hátterű terhes nőknek kijáró tiszteletben, egy korlátról a mélybe veti magát. (Török Sophie, *Boldog asszonyok* = *Nyugat* 1927/5.)

Ugyanennek a novellának egy másik részletéből,²¹ ahol a konkoly esdekel életéért, és a meddő növény megújulva új magokat hord ki, a meddő nő tudatosan vágyát olvashatjuk ki – Török Sophie ez idő tájt tudhatta meg nőorvosától, hogy nem lehet gyermeke. A konkoly megmaradt, kihordta a magot: Babitsék 1928. szeptember 5-én hivatalosan is örökre fogadták Török Sophie öccsének, Tanner Bélának Babitsék Irma nevű cselédjétől született, törvénytelen gyermekét, Ildikót. Megjelenés előtt álló, Babitsék házasságáról, szexuális életéről, betegségeiről és nem utolsó sorban az örökre fogadott Babits Ildikóról szóló tanulmányában Czeizel Endre²² Török Sophie előjegyzési naptárainak²³ segítségével valószínűsíti, hogy a kétségbeesett asszony egészen a nászjig visszamenően megtervezte az örökbefogadást.

A *Nem vagy igazi!*²⁴ ennek az eseménynek apologetikus, s ennél fogva didaktikus leparlása. Alakjainak életbeli megfelelései sokkal inkább következnek a mű egész jellegéből, mintsem az alakok megformáltságából, hiszen ez a regény elsődlegesen magára a lélektani problémára fókuszál: Margit, a meddő nő örökre fogadja unokatestvére és annak cseléd felesége (Margit barátnője) lánygyermekét. Margit és Ida a végtetekig őszinte és szókimondó lélektani párbajai adják a vázát a regénynek, ennek az egyvégteben előadott védőbeszédnek, melynek az a funkciója, hogy Margit marcangoló önvádjait érvénytelenítse a narráció segítségével.

Aprólékos, bőbeszédű elemzéssel ki lehetne mutatni, ki mindenkit szerepeltet ez regény,²⁵ de felesleges. Jean Starobinskivel szólva²⁶ inkább az lehetne a kérdés, hogy mi volt a mű vitális funkciója? Talán az események megkötése, véglegesítése, rendbe szedése, kibékülés a kozmosszal, egyfajta irodalmi igazságszolgáltatás: ilyenformán öngazolás, zaklató önvádak tisztázása maga és a világ előtt.

²⁰ Lásd a *szerelem és szexualitás* fejezetet

²¹ „– Ne öld meg gyermekeimet! – őrzöngött a hitvány rángatózva. – Hallgass meg rettenetes Úr! Tavasszal leszakítottál [...] Sebeim lassan begyógyultak, csak meddő maradtam, meddő! Buja virágok, terhes szél és részes méhek eszeveszett szerelme idején! Végre egy édes, langyos hajnali eső után elapadt ereim megindultak s pár nap múlva virágot bontottam, a legszomorúbb, legszomjasabb, legféltebb virágot!”

²² Czeizel Endre, *Babits Mihály családfájának (rokonságának) és szerelmi-családi életének elemzése*, 2003, Megj. előtt

²³ *Török Sophie naptára 1921–1941*, szerk. Papp Zoltán János, 2003, Megj. előtt

²⁴ Török Sophie, *Nem vagy igazi!* Budapest, 1939. (*Nyugat*, 1938/1.)

²⁵ Nyilvánvalóan szerepel az örökbefogadó Babits házaspár, Török Sophie húga, Antónia, öccse, Béla, Babitsék Bíró Irma nevű cselédje, aki Ildikót kihordta, és természetesen maga Ildikó, de még Anyus (T. S. anyja) és Márta nevű húga is – az események pedig szinte napi pontossággal megfelelnek a naptárak szűkszavú kronológiájának.

²⁶ Jean Starobinski, *Psychoanalyse und Literatur*, Frankfurt, 1973. Idézi: Walter Schönau,

Szerelem és szexualitás problematikája a Hintz tanársegéd úrban

Vegyük előre ennél a regénynél is a tematikus kritika szempontjait. Koháry, Török Sophie regényes életrajzának írója csak egy rövidke helyen említi *Hintzet*, azonban érdekes adalékkal tud szolgálni: „Mikor [Török Sophie] ideggyógyász ismerőse gratulált hozzá, hogy nagyszerű ez a szkizofréniáleírás, ijedten válaszolta, hogy nem az, mivel csak önmagát rajzolta meg.”²⁷ Tényleg lehetséges, hogy Török Sophie ne tudta volna, hogy a szkizofréniáról ír? Vajon meddig terjed a szerző betegségtudata, ha valóban önmagát mintázta meg? Koháry sejteti,²⁸ hogy „Ilonka”, miután kiderült, hogy meddő, elhidegült férjétől (ahogy végül Kasper is visszautasítja Hintz közeledését). Ha hitelt adhatunk Koháry munkájának, ezen a ponton megerősítve látjuk a fenti lehetőséget: a csinos, macskaszemű, szőke lányban az írónőt kell sejtenünk.²⁹ Ennél érdekesebb, és megnyugtató módon talán le sem zárható kérdés, hogy Hintz alakját kiről mintázta meg a regény. Talán Török Sophie külügyminisztériumi főnökét, akivel állása megtartása végett járt, s akitől fogant gyermekét elvetette,³⁰ vagy az első vőlegényt, Heller Edgárt,³¹ akinek hajtinca az 1917-es naptárt ékesítette, vagy az otthonról menekülés eszközeként vőlegénységre felkért Szabó Lőrincet,³² aki sokáig tette a szépet a költőnőnek, esetleg a hivatásának élő Babitsot? Szabó Lőrinc a *Naplóm* tanúsága szerint kizárható,³³ Babitsra ráillene az alaphelyzet: hiszen Török Sophie is bálványozta Babitsot, s a gyermekért való meddő küzdelmük éppen leírható sikertelen szerelemként. Hintz külső megjelenésében azonban a legkevésbé sem hasonlít Babitsra. Elképzelhető ugyanakkor, hogy egyikük sem, mégis mindegyikük minta lehetett, s az alkotói fantázia az álommunkához közelálló sűrítés lehetőségével élt.

A *Hintz tanársegéd úr* értelmezéséhez érdekes adalékkal szolgál a *Csalók*³⁴ című novella egy részlete: „Engem ifjúkoromban a regényírás sok problémája közt elsősorban a pszichológiai regényproblémák érdekelték [...]. Én a lélektan-irodalom egy külön ágazatára specializáltam magam, olyképp, hogy a pszichológiát a modern alkattan elveivel olvastottam egybe, s témáim és hőseim abból az elgondolásból születtek, hogy a testi alkat megjelenési formája, s így

Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai = *Helikon*, 1990/2–3.

²⁷ Koháry, i. m., 188.

²⁸ Koháry, i. m., 139.

²⁹ Mind a személyes naptárak, mind a *Naplóm 1921-ből*, mind pedig Koháry idézett könyve meggyőző erővel támasztja alá, hogy Török Sophie tényleg vonzódott a „különös botrányos” és „őrült” szerelemhez.

³⁰ Koháry, i. m., 199.

³¹ Koháry, i. m., 122.

³² Török Sophie, *Naplóm 1921-ből* = T. S., *Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Budapest, 1996. 92.

³³ Török Sophie, *Naplóm...*, 56. (Itt „Gatyás” Szabó Lőrincről rajzol gúnyos képet az írónő.)

árulója léleknek és karakternek.”

Ez a novella arról szól, hogy az élet hogyan cáfol rá egy író nő pszichológiai elméletére.³⁵ A cím azt jelzi, hogy az író nő inkább marad következtelenül hű formális, az emberismeret útjait megkönnyítő elméletéhez, mintsem hogy belássa: elmélete nem alkalmazható többé. Vajon miért érdekelhette Török Sophie-t ez a pszichofizikai antropológiai irányzat? Ha feltételezzük, hogy Török Sophie a saját írói ambícióival számol (le) ebben a novellában, csakis „nagyregényében”, a *Hintz*ben találhatunk kapcsolódási pontokat ehhez az elméleti feladványhoz.

Hintz Pál alakjáról ugyanis meglehetősen finom, gondosan kidolgozott képet ad mindjárt az első fejezetben.³⁶ Ebből a hangsúlyosan külsődleges leírásból kiszámíthatóan következik minden jellemmagyarázó cselekmény, Kasper Irmával való kapcsolatának minden apró mozzanata. A csontos, négyszögletes arcra való utalásokkal többször is találkozunk a regény későbbi szakaszaiban. Az ajkak és a szemek változékonysága ugyancsak döntő mozzanattá válik a regény vége felől olvasva az idézett leírást. Ha „visszafelé” olvassuk a regényt, valóban ingerlően „csalhatatlannak” tűnhet a *Csalók*ban megfogalmazott pszichológiai regénymodell, hiszen Hintz belső tulajdonságai külső alkatának előbbi rajzában lehetőségként, finom utalásként benne foglaltatnak: fejformája, extatikus Krisztus-arcra, kidüllesztett szemei misztikus kisugárzást adnak alakjának, s ez kapcsolataiban bizonyos szellemi vezérszerepet kényszerít rá; ajkainak változékonysága a kéjenc és az askéta kettős szerepében mutatják. Itt az alak mégis egységes, konzekvens, majdnem kiszámíthatóan az. Jellemzésében annak a lehetőségét adja meg a narrátor, hogy Hintz kiszámíthatatlan, kettős életet élő férfialakként tűnhessék föl a regény következő lapjain, onnantól, ahol Kasper

³⁴ Török Sophie, *Csalók* = *Nyugat*, 1938/12.

³⁵ Ez a rögtönzött, játékos elmélet Ernst Kretschmer, *Orvosi pszichológia* (1930, 4. kiad.) című, a korszak népszerű művére épül. A könyv azt bizonygatja, hogy a testalkat és a temperamentum között szignifikáns összefüggés mérhető. Ezt az „orvosi-lélektani” elméletet a regényírásra adaptálni Török Sophie ötlete lehetett. A *Hintz*-regény ugyanakkor beszédes példája annak, hogy a népszerű, tudománytalan elméletek is jól felhasználható nyersanyagai lehetnek fiktív történeteknek.

³⁶ „Ha nagycsontú, hosszúak fejével a verejtékes beteg fölé hajolt, extatikus elváltozó arcának minden rezzenését lélekettojtva, halotti csendben figyelték. [...] A betegek hitték csodátévő erejét, de az általános imádat dacára mindenki félt tőle. [...] Sokszor nem is szólt, csak kidüllesztette nagy szemgolyóit – e csúnya fintort szinte csak egy hajszál választotta el a nevetégestől, mégis mindig dermesztően hatott. Olyan állkapcsa volt, mint egy ragadozónak, de homloktól szájig hirtelen keskenyülő arcán a magányosság és szenvedés jegyei látszottak, mint régi primitív faragványok Krisztus-arcán. Vékony ajkai éles és befeléfordult nyugtalan hullámvonalall rajzolódtak, de ez az asketikus száj szélesre duzzasztva feszült ki az indulat fellobbanó pillanataiban. Nagy állán kedves és naiv kis gödör mélyült, egy csipet bájjal fűszerezve és zavarva e sokféle, különös s bálványserűen merev arcot, melynek legeredetibb s legjelentékenyebb sajátsága mégis a szemekből áradt. Nagy barna szemei kissé ferde vonalban illeszkedtek a dudoros homlok alatt, groteszkül húzódván a halánték felé, s a dúsredőjű szemhéjban villogó óriás szemgolyók minden impulzusra

Irma főszereplővé válik. Hiszen a narrátor funkciója ettől a ponttól kezdve torzul. Elhagyja az elfogulatlan, közömbös, szenttelen szemlélő-tudósító pozícióját: Kasper lélekmagyarázója inkább, egyfajta belső kontroll ezentúl. Ennek köszönhető, hogy a tanársegéd hol bálványozott félistennek, hol durvalelkű, kényszerűen elfojtott kéjvágytól hajtott, szenvedélyes gépembernek látszik. Ez azonban csak Kasper Irma percepciója felől érvényes. Ilyenformán a tanársegéd alakját a minden objektivitást nélkülöző belső szem reprodukálja, s ezzel a gesztussal a szerző homályban hagyja valódi arcát, miközben ráirányítja a figyelmet a fiatal orvosnő belső világára, betegségére. A pszichofizikai antropológia eszméje, úgy tűnik, a regény belső világában sem ellentmondásmentes. Ha meggondoljuk, a regény éppen ennek az elméletnek a gyakorlati sikertelenségét mutatja be, miközben egy lelki betegség tünetegyüttesének aprólékos leírását adja: Kasper azért bukik el, mert ismeretlenül, a külső szerint építette fel Hintz lelki alakját, ezért elvárásai is irreálisak, reménytelenül szubjektívek voltak.

A regény (másik) főszereplője tehát Kasper Irma, a fiatal orvosnő. Az ő külsejéről nem kapunk részletes leírást, róla azonnal körképet ad a szerző (Irma egy kacér kolléganőjének egy férfikollégával váltott szavain keresztül):³⁷ „Ez a Kasper tényleg csinos leány, nem mondom. Nem nagyon intelligens, kicsit édeskés, de nagyon dekoratív hatást tesz. Hanem frigid. Tipikus frigid. [...] Az sohasem tudja, mit akar, de folyton akar valamit. Rendes szerelem nem kell neki, csak valami különös botrányos vagy őrült dolog, csakis perverzítással lehet izgatni az ilyent. Nézze csak meg a pupilláit, úgy mozgatja ki-be, mint egy macska. Az ilyen merev és átlátszó kék szem tipikus jele az idegbajnak.”

Wagner Lilla a regény hősnőjéről írt tanulmányában³⁸ néven is nevezi Kasper Irma betegségét: skizofrén hisztéria.³⁹ A pszichológusnő azt állítja, hogy a kettéhasadtság Kasper lelkében, de az „adjunktra” vonatkoztatottan jelenik meg. Ennek a kettéhasadtságnak az okát ő a férfiak kettős szexuális moráljában látja: a lelkiséget nélkülöző érzékiségben, illetve a hivatásszeretetté szublimált érzékenységben. Ezt teszi felelőssé a modern nő frigid hisztérikuságáért. Úgy látszik azonban, a fenti idézet regénybeli helyét is mérlegelve, hogy Kasper betegsége korábban kezdődik, ennél fogva nem írható maradéktalanul Hintz számlájára: amikor a regény vége felé a lányt öngyilkossági gondolatok lepik meg – belső, hétköznapi énjétől idegen monológ formájában –, rájön, hogy skizofréniában szenved (ezért bízva a nővére a gyógyszeres vitrint

gyors és meglepő változatossággal reagáltak.” (Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 8–10.)

³⁷ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Budapest, 1934, 18–19.

³⁸ Wagner Lilla, Kasper Irma = *Nyugat*, 1934/ 14–15.

³⁹ Toril Moi, *Férfiuralom: szexualitás és episztemológia Freud Dórájában*, „A hisztéria nem a hallgatásba kényszerített nők lázadásának megnyilvánulása, hanem inkább a vereség kihirdetése, annak beismerése, hogy nincs más menekvés. A hisztéria... segélykiáltás a vereség bekövetkezte után, amikor a nő már látja, hogy női szerepéhez méltóan száját végleg elnémították, testét pedig leláncolták.” = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmá-*

záró kulcsot): „Ekkor valami sötét és fenyegető hang azt sugallta neki, hogy vigye haza ezt a morfiomot! Ijesztő pillanat volt, e kívánság parancsa nem az agyból jött, hanem valami süket és ragacos mélységből. A hang heccelődő volt, mintha tudná, hogy nem fognak engedelmeskedni neki, de fenyegetést is rejtegetett alattomosan, mint forradalmár, ki eszméinek eljövendő uralmára céloz. Már mind világosabb lett, hogy Kasper lelkében egy másik is él és dolgozik és külön akaratra tör. Olyan volt, mint magzat anyja méhében, kinek *létéről már régebben voltak szorongó sejtelmek* – de e percben létezése már kétségtelenné vált, mint magzaté, mikor elsőt mozdul.”⁴⁰

Egy gyermekkori kényszeres élmény hatására⁴¹ kezd vallásos kizárólagossággal bízni az orvosokban, innen az indíttatás, hogy ő is ezt a szakmát válassza. A betegség kezdete tehát homályba vész, s itt bölcsen jár el az író, hogy nem magyarázza tankönyvízüen a freudizmus divatos tételeit. Úgy látszik tehát, hogy Kasper Irma saját betegségét vetíti át az imádott férfira, saját kettősége vágja ketté az adjunktus személyiségét.⁴² Mégis túlzás lenne azt gondolni, hogy Hintz pusztán árnyékfigura lenne, extrém színekkel festett báb, a lány betegségének katalizátora csak.⁴³

Jean Rousset nyomán⁴⁴ a főszereplők regénybeli első találkozását is meg lehetne vizsgálni a későbbi találkozások fényében. Meglehetősen durva jelenet, tele lélektani lehetőségekkel. Az orvosi szobából kilépő férfi, ahogy kilöki az ajtót, megsérti az éppen belépő lányt. Foghegyről odavetett megjegyzéseivel mélyen megbántja. A lány keservesen sír. Ez a kép az adjunktust a későbbi durvaságok elkövetőjeként vezeti föl, a lány csak elszenvedője az esetnek, nem

nyok, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 140.

⁴⁰ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 138. (Kiemelés tőlem.)

⁴¹ I. m. 46.

⁴² Vö. Juliet Mithchell, *Jacques Lacan és a női szexualitás*, „A Lacan-féle szubjektum... egy alapvető hasadás helyén keletkező lény... olyan lény, amely kizárólag valaki más [vágyában való] tükröződéskor képes megfogalmazni önmagát. A tudattalan, ... ahol a tárgy és alany folyton változik és felcserélődik, ... minduntalan erről az eredendő hasadásról tanúskodik” = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 164–165. Ld. még Elisabeth Grosz, *Szexuális viszonyok*, „csak annyiban lehet a nő fallosz, amennyiben a másik vágyának a tárgya... [a nő] bizonyos értelemben sohasem kapja meg szubjektivitásának azt a megerősítését, amelyre vágyik. Legjobb esetben is a férfi rá irányuló vágya szexuális lényként, nem pedig egyetlen, sajátos szubjektumként erősíti meg őt.” = i. m., 200.

⁴³ Wagner minden bizonnyal téved, amikor azt állítja, hogy Hintz nem élő alak, mert nem veszi számba a benne rejlő lélektani problémát: Hintz nem hímsovinizta, aki minden érzékenységet a hivatásába öli, hanem maga is szenvedő alak, aki nem képes lelki életet élni, talán mert minden erejét elszívja a tökéletes orvos szerepe, s a lelki világ impulzusaira is csak azért nem mutat érzékenységet, mert el kell magától háritania, hiszen ő maga is betegesen érzékeny. (Wagner, i. m.)

⁴⁴ Jean Rousset, *Tekintetük találkozott*, 1981 (franciául), idézi: Kálai Sándor, *A tematikus kritika és az őt ért kritikák* = Hima Gabriella, *Az irodalomtudomány legújabb irányzatai*, Budapest, 2000, Függelék.)

ura sem magának, sem a helyzetnek: itt előrevetül szomorú sorsa. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy ez a jelenet a kórházban játszódik, ott, ahol az egyoldalú, átszellemített, reménytelen és vak szerelem újabb és újabb ösztönzést nyer: akár az ilyen durva tapasztalatokból. Hiszen Kasper szerelme nem elsősorban a férfi durvaságán bukik meg, hanem azon, hogy olyasmit látott bele Hintzbe, ami nem volt meg benne, de amit külseje, Kasper szerint, kétségkívül sugallt: szellemi arisztokratizmust, lelki érzékenységet, empátiát. Ezt a félig-meddig kitalált jellemet a fehér köpennyel hozza összefüggésbe – ezért is kéri az adjunktust, hordja otthon is a kórházi alkalmatosságot,⁴⁵ hiszen így talán egyesíteni tudná a maga két Hintz-képét, s ezzel saját énbeli kettősségét is megszüntethetné.

Más szimbólumokban, bizonyos elszólásokban, szójátékokban, allúziókban, metaforákban rejlő analitikus értelmezési lehetőségek inkább a freudi–lacani szemlélettel aknázhatók ki. A maga alázatos szerelmétől vezetettve Kasper gyűjti az „adjunkt” elszórt csikkeit⁴⁶ (fallikus szimbólum, illetve annak elhasznált, csonkult formája mint az elkárhozott, sikertelenségre ítélt szerelem jelképe).⁴⁷ Egy átomleírásban pedig egy toronyról olvashatunk, hasonló értelmezési lehetőségekkel:⁴⁸ „Álmában Kasper nagy, szürke mezőn állt, elhagyatott mezőn egy magas torony előtt, aminek szédítő számtalan lépcsőin fel kellett kapaszkodnia. A lépcsők alján az elmeorvos állt és nézte őt okos, éber szemével. Kasper nem akart felmenni, rémülten ellenkezett. – A dolog nem olyan szörnyű! – mondta az elmeorvos és tekintetéből oly kegyetlen parancs látszott, hogy Kasper felsikoltott borzalmában. De nagyon szörnyű! nagyon szörnyű! – dadogta felébredve, félelemtől kalapáló szívvel.”⁴⁹

Milyen vágy íródott itt álomba? A tanársegéd meghódítása, mely csak úgy sikerülhet, ha átengedi magát az erotikus szerelem (fallosz) kihívásainak, ha le tudja győzni tériszonyát, infantilis félelmeit. Később, miután fölkiált, hogy nem akar egyesülni vele, a következőket mondja: „Az én szerelmem a legszebb,

⁴⁵ Ezek a gondolatok átvezetnek a szimbólumképzés sajátos problémájához. A fehér köpeny a regényben szimbolikus értelmet nyer: a vallásos megtisztulás, a fetisizmus, az ősi vallási ösztön, a mágikus hatalom jelentésköreit szívja magába.

⁴⁶ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 28.

⁴⁷ Alighanem Török Sophie gyűjtőgyűjtési szenvedélye kap ebben a hisztériás esetben irodalmi formát. „Mindent átvesz Babbittól, és már ekkor elkezdődik az „emlékgyártás”, ami szinte kényszeres rögeszmévé fokozódik. Ez részint nagy fényképezési kedvben, részint a mindent feljegyzés, megőrkítés igyekezetében (ezeknél az emlékőrzés mellett az önkifejezés motívuma is szerepet játszik), valamint a gyűjtés-eltetés legkülönbözőbb formáiban nyilvánul meg. Ez kifejezi a teljes elköteleződést a kapcsolatnak, és jelképezi a (legalább a társan keresztüli) nyomhagyás igényét, de a valódi, szuverén tevékenységek hiányát is. Emlékgyártása egyfajta idő előtti emlékezés, a jövő múlttá formálása...” = Borgos Anna, *Kapcsolódás, identitás, alkotás*. Török Sophie szerepeinek lehetőségei és konfliktusai = *Thalassa*, 1999/1, 117.

⁴⁸ Sigmund Freud, *Álomfejtés*, Bp., 1993, többször, de kifejezetten 250.

⁴⁹ Török Sophie, *Hintz*, 91–92.

amit az élet adhat, tündöklő, mint az Istenség fényességes tornya!”

„Lacan Bernini Szt. Teréz szobrát használja a nők e rejtélyes örömeinek [orgazmusának] az illusztrálására – mondja Elisabeth Grosz⁵⁰ –, Freudhoz hasonlóan Lacan is alapvető passzivitást fedez fel a nők örömeiben”. Ebben az álomleírásban talán éppen ez a passzivitás fogalmazódik meg paradox módon. Hiszen a menekülésben, az undorban, az elutasításban és minden pszichoneurózisban, így a hisztériában is valami alapvető szexuális vonzódás, illetve annak kielégít(het)etlensége/elfojtása, vagyis kerülő úton történő kielégítése jut kifejezésre.

A csókolózás kapcsán leírt, a férfi nyelvéről szóló hasonlatok (meztelen csiga, polip, pióca) egy egész esettanulmány anyagát hordozzák látenszen magukban. Freud Dórájának⁵¹ egy helye ebből a szempontból elméleti kulcsszövegnek tekinthető. „Ebben a jelenetben [a csókjelenetben]... a 14 éves lány viselkedése már nyilvánvalóan és tökéletesen hisztériás. Kétkedés nélkül hisztériásnak tekintek [ugyanis] minden olyan személyt, akiben egy szexuális izgalmat keltő helyzet elsősorban vagy kizárólag kellemetlen érzelmeket ébreszt... az érzelmek megfordításának mechanizmusa a pszichológia egyik legfontosabb és egyúttal a legbonyolultabb problémája.”

A regény Beethoven zenéjére való utalásainak sajátosan megvannak a mélyebb összefüggései a freudi pszichoanalitikus elmélettel. A Freude–Freud szójáték⁵² a *IX. szimfónia* kapcsán ugyancsak beszédes ebben a tekintetben. Egyrészt a regény a kimondás révén (Freud) kulcsot ad az értelmezéshez, s így saját problematikáját helyezi analitikus kontextusba. Másrészt a regény e kitüntetett helye sem kerülheti el a freudiánus értelmezést (elszólás). Így Kasper válik analizálhatóvá azért, hogy az ő tudatában jelent meg egy tudattalan tartalom, mely egy szóalaki hasonlóságon tört utat magának (Freude – öröm/elv). Amikor saját testétől is undorral fordul el (tükör-jelenet), Kasper a *Kreutzer-szonátára* gondol, mint „valami szépre” – az érzékiség nélküli, légies-metafizikus szerelem itt az érzéki vágy zenéjéhez menekül (vö. Tolsztoj elbeszélésével). Vagyis – analitikus értelemben – az anyagtalan, plátói szenvedély a halálösztön által szított „elcsábítatási” vágyban ölt áttételesen, de annál nyilvánvalóbban testet (reakcióképzés).

Az apafigurához való vonzódásként is olvasható természetesen ez a szerelem – annál érdekesebb, hogy a regényben egy véletlen szó sem esik Kasper apjáról (anyjáról van szó, ha nem is sok), hiszen így az apafigura mint pótlék szerepe megnő, s a nevelővel való kimondatlan (szexuális) konfliktus lehetőség-

⁵⁰ Grosz, i.m. = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 205–206.

⁵¹ Sigmund Freud, *Egy hisztéria-analízis töredéke = Uó, A Patkányember, Négy klinikai esettanulmány*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 31.

⁵² Török Sophie, *Hintz*, 88.

gée úgyszintén. Az ödipális fejlődési szakasz alaptapasztalatainak a felnőtt szerelmi vonzódás számára való előírásjellege freudiánus közhely. Szövegszerű utalások híján azonban az ilyen szempontú elemzés számára a regény mégis inkább tűnik ellenállónak, mint készségesnek.

Brooks előöröm-elmélete szerint is elemezhetőek a fenti példák mint a narratíva vágyképződményei, melyek a késleltetés és az előrehaladás logikája szerint kielégülést, megnyugvást keresnek, s a lehetséges vég, a lezárás lehetőségeit kutatják. Ez az elmélet mint metaelmélet ilyenformán egész eddigi vizsgálódásunkat egy utcába terelhetné: az analitikus kutatás filológiai és filozófiai elemeit egy elbeszéléstechnikai elmélet keretében helyezné el, alkotás-lélektani alapon és műfajspecifikusan. Arról van szó ugyanis, hogy a regény egész szerkezete szolgálna az analitikus elemzés számára kitüntetett tárgyként, aminek végeredménye Török Sophie sajátos – előlegezzük meg – neurotikus írástechnikájának szabatos feltérképezése lenne. Ez azonban már egy következő dolgozat kiindulási pontját jelöli ki.

ÉNKONSTRUKCIÓ A MÁSIKBAN

Alice B. Toklas önéletrrásának színtere

Borgos Anna

Gertrude Stein *Alice B. Toklas önéletrajza* című könyve a műfaj paradoxonja: a szerző a címben deklaráltak szerint valaki más „önéletrajzát” írja meg.

Az önéletrajz műfaji specifikuma, a Lejeune által leírt „önéletrajzi paktum” lényege éppen az, hogy a szerző, a narrátor és a „főhős” azonos.¹ Stein esetében azonban a szerző hangsúlyozottan eltér a „hőstől”, a narrátor szerepe pedig nem egyértelmű: azonosnak tekinthető a hőssel, a munka- és élettárs Alice B. Toklassal, de a szerzővel is (aki narrátorként Alice B. Toklas szerepét játssza). A műben tehát sajátosan keverednek fikciós és önéletrajzi elemek. Olvashatjuk Toklas vagy Stein önéletrajzaként; Stein Toklas-életrajzaként vagy Toklas Stein-életrajzaként; Stein önéletrajzi regényeként; vagy kettejük közös munkájaként.

A referenciális keretet a párizsi avantgárd művészkolónia története adja az 1900-as évektől a harmincas évekig Toklas/Stein szemszögéből. Ez a referencia azonban fikciós keretbe ágyazott, és/vagy megfordítva: fikciót olvashatunk a referencia keretében, amely az önéletrajz külsődleges konvencióit felhasználja, ugyanakkor műfajilag-nyelvileg radikálisan fel is forgatja. Linda Hutcheon a „historiografikus metafikció” megjelöléssel illeti ezt a sajátos műfaji képződményt.² Stein tudatosan él az elbeszélésnek azzal a sajátosságával, amely számos kortárs teoretikus szerint eredendően, mindenféle narratív játék nélkül is benne rejlik, nevezetesen hogy magában hordozza a fikció mintázatait.³

Nemcsak fiktív és referenciális minőségek határai mosódnak el, hanem egyszersmind Én és Másik, szubjektum és objektum határai is. Az önéletrajz speciális tükörhelyzete, amelyben a szubjektum kívülről, objektumként jelenik

¹ Lejeune 1989: 3–30.

² Hutcheon 1987: 10–31.

³ Pl. Hayden White: *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978; J. C. Mancuso–T. R. Sarbin: „The Self-Narrative in the Enactment of Roles.” In: Sarbin, Scheibe, (eds.): *Studies in Social Identity*. Prager, New York, 1983

meg, itt felborul. A szelf egy másik személynek mint (a szelf által megalkotott) mediátornak, illetve óhatatlanul a kapcsolatnak is a tükröződése. A „másikság könyve”⁴ dupla csavarral Stein „másikságát” ábrázolja Toklas „másikságán” keresztül. Különbségeken keresztül teremti meg azonosságát; pozíciója a Másikhoz képest határozódik meg, határolódik el, de ez a pozíció tartalmazza is a Másikat. Az azonosság, a különbözés, az identitás fogalmai újraértelmeződnek Stein játékán keresztül. Irodalmi szerep és személyes identitás nem válik el egymástól. Kétségessé válik, ki szerző, és ki az alkotás tárgya, kinek a hangját halljuk a szövegben.

A mű a narratív hang kettősségére, a bahtyini értelemben vett dialogicitásra, decentralásra épül, túllépve az individuális szerző és mindentudó narrátor nézőpontján.⁵ „Végül is az ember alapvetően nem megfesthető” – írja Stein, és a kubizmusra utaló megjegyzés saját ars poeticája is egyben.⁶ Az önéletrajz individuum-központúsága, énrögzítő motívuma mellett az a fajta interszjektivitás is alapvető szövetségeselem, amelyet egyes szerzők a női önéletrajz alapvető jellegzetességének tartanak.⁷ (Mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy a nőírók kapcsolata ellentmondásos nemcsak a szubjektum liberális, univerzális felfogásával, hanem annak (poszt)modern dekonstrukciójával szemben is; a nőírók ugyanis egyelőre nem felbontani, hanem megteremteni igyekeznek egy autonóm női szubjektumot.⁸ Steinnél azonban úgy tűnik, ez a fajta formai dekonstrukció nem fenyegette erőteljes szubjektumát.)

Stein szövege jellemzi, sőt túllépi kora irodalmi áramlatait, amelyben átalakulnak a regény narratív szabályai, formai kötöttségei, hagyományos értelemben vett, egységes karakterrel rendelkező „hősei”. Ricoeur szavaival: Az őmagaság (ipseit) megfosztatik az ugyanazonosság (memeté) támaszától.⁹ Az identitás támasza maga az elbeszélés, amelyen keresztül létrejön, és amely bármennyire szabálytalan is, rendelkezik bizonyos szervező elvekkel. Stein (nagyon is erőteljes) narratív identitása többszörös áttételen keresztül alakul. A közvetettséget egyfelől az elbeszélés ténye, másfelől a formája, az ennek a narratívumon belül kijelölt paradox pozíciója teremti meg.

A többszörös áttételek sokszor egészen összezavarják az olvasót annak eldöntésében, hogy épp ki kiről beszél. (Stein>Toklas>Stein>Toklas: „Gert-rude Stein *Földrajz és szindarabok* című könyvében, Ada történetében nagyon jó képet adott arról, aki akkor voltam.”¹⁰) Nem létezik a szövegnek hagyományos értelemben vett „alánya”; Derridával szólva, az alany „a rétegek közötti

⁴ Watson 1988: 69.

⁵ Chessman 1989: 61–70.

⁶ Idézi Bella Brodzki, in: Schenck 1988: 9–10.

⁷ Lásd pl. Benstock 1988a.

⁸ Waugh 1989: 10.

⁹ Ricoeur 1999: 386.

¹⁰ Stein 1974: 6.

viszonyok *rendszere*, a varázsnótesz, a psziché, a társadalom és a világ rétegei”.¹¹ Stein központi szerepe, „ágensi” jelenléte, autoritása ugyanakkor végig nagyon erős a szövegben, ő „diktál”, ő fogja a tollat, ő határozza meg (persze erős iróniával), milyen képet fog mutatni az őt a háttérből segítő-csodáló Toklas – általa megkonstruált – szemszögéből. Jóval több jellemzés, információ szerepel Steinről, mint ahány Toklasra vonatkozó utalás. Ilyen értelemben a szöveg fenntartja az önéletrajz hagyományos, egy kitüntetett individuumot a középpontba állító minőségét.

Központ és periféria viszonya azonban, épp Toklas „szerzői-narrátori”, alanyi jelenléte miatt, nem ilyen egyértelmű. Stein ezzel az elmozdulással, *displacement*tel mintegy áttolja, kivetíti Toklasra az önmegfogalmazás pszichés terhét. Toklas mint projekciós felület, közvetít Stein direkt, szubjektív énközlései és a külvilág között. A feltétel nélküli elköteleződést tanúsító Toklas megfelelő tükörnek bizonyul, ugyanakkor teret ad Stein művészi kísérletező kedvének, irodalmi és nyelvi gesztusainak is.

A szöveg időbelisége, rögzítettsége, a tudattalan szerkesztés, jelen és reprezentáció viszonya, „az írás színtere” e nem hagyományos önéletrajz esetében is befolyásolja a megírás folyamatát.¹² A kezdet Alice életének az az időszaka, mielőtt elhagyta San Franciscót. Hagományos önéletrajzi keretben beszél születéséről, családjáról, de a steini irónia, Stein Toklas-képe beleíródik a szövegbe. „Kaliforniában, San Franciscóban születtem. [...] Jómagam sohasem kedveltem az erőszakot, és mindig a varrás és kertészkedés örömeinek hódoltam.” Ha szűkszavúan is, de megfogalmazódik a fordulópont, melynek folyamán Toklas Párizsba költözik, ahol találkozik Gertrude Steinrel. „Így érkezett el a San Franciscói tűzvész, amelynek következményeként Gertrude Stein bátyja feleségésként Párizsból San Franciscóba érkezett, ami aztán életemet teljesen megváltoztatta.”¹³

A szöveg kulcsmomentuma Alice B. Toklas Párizsba érkezése és kettejük találkozása (1907); ehhez a ponthoz képest rendeződnek az események. Jellemző, hogy Stein/Toklas művekkel határozza meg ezt az időszakot, egyszersmind az utólagos mítoszteremtésre is reflektál: „Gertrude Stein éppen akkor rendezte sajtó alá a *Három életet* [...] Picasso éppen akkor fejezte be Gertrude Steinről készült portróját [...] Matisse éppen befejezte az *Életörömet* [...] Az a pillanat volt, amelyet Max Jacob azóta a kubizmus heroikus korszakának keresztelt el.”¹⁴

Ezután a szöveg időben visszatér a Gertrude Stein Párizsba érkezéséhez (1903) megelőző időszakhoz. Kirajzolódik Stein amerikai ifjúsága, tanulmá-

¹¹ Derrida 1998: 280.

¹² Derrida 1998: 279.

¹³ Stein 1974: 5; 6.

¹⁴ Stein 1974: 8.

nyai, majd az első európai élmények, irodalmi tapasztalatok. A hagyományos önéletrajzi narratívumot, a ténszerű biografikus részeket itt is átszövik a váratlan, „idioszinkretikus” részletek. Megtudjuk mindenesetre, hogy Stein a Radcliffe egyetemen filozófiát és pszichológiát tanult, Münsterberggel közösen az automatikus írással kísérletezett, majd megismerte William Jamest, aki mély benyomást tett rá, és akinek tudatelmélete irodalmi munkásságán is nyomot hagyott. Később elkezdte a Johns Hopkins orvosi egyetemet, az agytekervényeket tanulmányozta, de végül nem fejezte be tanulmányait. A könyv ehhez fűzött magyarázata szerint: „Gertrude Stein mindig azt mondja, nem szereti az abnormálisat, olyan áttekinthető. Azt mondja, a normális annyival egyszerűbben komplikált és érdekesebb.”¹⁵

Innentől kezdve a történet többé-kevésbé kronologikus. „És így kezdődött el a párizsi élet, s mivel minden út Párizsba vezet, most mindannyian itt vagyunk, s hozzáláthatok annak elmondásához, mi történt akkor, amikor már én is jelen voltam.”¹⁶ Stein Párizsba érkezése után hamarosan az avantgárd művészársadalom központi figurájává vált. Központi szerepe inkább intellektuális és szociális volt, s csak másodsorban táplálkozott saját művészi teljesítményeiből.¹⁷ Fleurus utcai lakása szalonként szolgált a legkülönbözőbb háttérű, nemzetiségű és műfajú művészek, értelmiségiek számára, akiket művészetről való gondolkodásuk és ennek köszönhető kulturális pozíciójuk kötött össze; művészi felfogásuk ekkor még kívül esett és tudatosan kívül is állt a korabeli „elváráshorizont” számára befogadható áramlatokon. Stein voltaképpen a periféria egyik központja volt, a modernizmus nőentellektüeljeire jellemző átjárást képviselt központ és periféria, nyilvános és privát szféra között.¹⁸ Ehhez adott keretet a szalon modern közegben megelevenedő hagyománya és Stein nem éppen konvencionális „háziasszonyi” szerepe. A hagyományos 19. századi szalonnókkal szemben nemcsak befogadója, műsája, reprodukálója vagy közvetítője, de inspirálója és kezdeményezője is volt a radikális művészeti mozgalmaknak. Ehhez persze elengedhetetlen volt az az intellektuálisan nyitott és érzelmileg intenzív közeg, amelyben mozgott, és amely mozgatta.

Catharine Stimpson négyfelvonásos komédiának minősíti Stein művét,¹⁹ melyben Stein és Toklas találkozása, valamint a háború kitörése és befejezése jelentenek időbeli támpontokat, bár az elbeszélői idő egészen folyamszerű, nem tagolható ilyen egyértelműen. A könyv pikareszkregényre is emlékeztet (Stein maga hivatkozik a *Robinson Crusoe*-ra mint előképre), érzékletes tabló a párizsi avantgárd társaság életéből, figurák, találkozások, események és be-

¹⁵ Stein 1974: 75.

¹⁶ Stein 1974: 78.

¹⁷ Lásd Benstock 1988b: 144–156.

¹⁸ Gambrell 1997: 9–39.

¹⁹ Stimpson 2000: 314.

nyomások sorozata. A rengeteg részlet, név, kisebb-nagyobb „nukleáris epizód”,²⁰ a bekezdésenként felbukkanó újabb és újabb szereplők, noha önmagukban „realisak”, egy ponton fikcióba fordulnak. „Ki jött még? Oly sokan voltak. A bajor követ egész csomó embert hozott. Jacques-Emile Blanche elragadó emberekkel érkezett, ugyanígy Alphonse Kahn is. Ott volt Lady Ottoline Morrell, küllemében olyan, mint Disraelinek valami bámulatatos asszonyi verziója, nagy és fura, félénken habozott az ajtóban. Volt egy holland majdnem királyi személy. [...] a változatosság végtelen volt. Mindenki eljött, és senkivel sem kivételeztek.”²¹ A figurák egy részét szem elől veszi a szöveg, mások sorának alakulását nyomon követi.

A Stein-féle rekonstrukció azt a benyomást kelti, mintha a párizsi lét szünet nélküli találkozásoknak, érdekes, eredeti és fontos emberek felbukkanásának grandiózus, hektikus folyamata lenne. Ugyanakkor egyes életrajzi források szerint (legalábbis az első időkben) Steint passzív, cinikus, dezorientált lelkiállapot jellemezte.²² Mindez arra utalhat, hogy az utólagos történetyszerkesztésben döntőek voltak a személyes kapcsolatok, emberi felfedezések motívumai – és ehhez nagy segítséget nyújtott Toklas nézőpontja, ahonnan Stein egyértelműen a párizsi avantgárd központi figurájának, meghatározó, aktív szereplőjének látszott.

Stein legtöbb írásának narratív és nyelvi jellegzetességei élesen különböztek kora irodalmi elváráshorizontjától. A kortárs irodalmi konvenciók alapján ezek a művek olvashatatlannak, értelmetlennek és értéktelennek bizonyultak. A modernista írói eljárás a realista mimézishez képest megváltoztatja, széttördeli a valóság kifejezőeszközeit, de nem kérdőjelezi meg ezt a valóságot, referenciát a szó és a jelentés, a szimbólum és a létezés, a jelölő és a jelölt között; a logoszba vetett hitet, „a nyelv ágenciáját”, amely kapcsolatban áll a világgal. Stein azonban teljes egészében elutasítja ezt a hagyományt, és önkényes, autonóm módon használja a nyelvet.²³ A jelentést nem a nyelven túl, hanem azon belül fedezi fel. „Nonszensz-írásában” a szavak, ritmusok, hangok, ismétlések nem utalnak semmiféle külső „realitásra”, egyfajta automatikus írásra is emlékeztetnek. Ezekben a szövegekben Stein megbontja a kapcsolatot nyelv és realitás között, és ezzel magának a realitásnak a jelentése is kérdéssé válik.

A szürrealista, bizarr asszociációk, melyekben minden értelmes, ugyanakkor esetleges, egyfelől relativizálnak és szétrombolnak minden jelentést, másfelől minden egyes szó egyediségének és jelentőségének egocentrikus hangsúlyozását is képviselik. A töredezettség, határozatlanság, többsíkúság nyitottá és bizonyos értelemben posztmodernné teszi a szöveg szerkezetét. A „vándorló szö-

²⁰ Lásd McAdams 1988.

²¹ Stein 1974: 111.

²² Mina Loy, id. Wagner-Martin 1995: 160.

²³ Berry 1992: 9–10.

veg” mozgása a szövegen kívül, azok között és azon belül, a pillanatok összetartásának és szétszóródásának dinamikus folyamata, az időtartam pulzálása az emlékezet dinamikáját idézi. Ez erősen emlékeztet a bergsoni filozófia egyes motívumaira, ha nem is közvetlen hatásról van szó. Feltétlenül hatott viszont Steinre William James, illetve az impresszionista és szürrealista festészet, elsősorban Cézanne és Picasso. Az asszociatív-impresszív, repetitív szövegfolyam ugyanakkor nem nélkülözi a kontrollt és a megkomponáltságot. Az ismétlések mintha újabb és újabb nekirugaszkodások, verziók lennének, a nyelvel való küzdelem egyszerre földhözragadt és szürreális megnyilvánulásai. Másrészt a közvetlen élmények, anekdoták, sztorik egy ponton absztrakcióba fordulnak, a rögzítés-megnevezés költészete sajátos realizmust hoz létre.²⁴

A szövegnek van egy „metafikciós” rétege is, amely Stein írói technikáját, stílusát, alkotói szokásait, mondatai jelentőségét és különlegességét jellemzi. (Azt a stílust, amit ez a könyv reprezentál a legkevésbé.) „Gertrude Stein élethossziglan tartó szenvedélye a mondat volt, nemcsak a szó, hanem a mondat, és mindig a mondat.” „Marcel Brion, a francia kritikus azt írta, hogy pontosságával, szigorú mértéktelenségével, a fény és árnyék váltakozásának elhagyásával, a tudatalatti felhasználásának mellőzésével Gertrude Stein olyan szimmetriára tett szert, amelyet szoros analógia kapcsol Bach fűgáinak zenei szimmetriájához.”²⁵

Az *Alice B. Toklas önéletrajza* Gertrude Stein feltehetőleg „legolvashatóbb” könyve. 1932-ben írta, hat hét alatt, és ez a műve tette népszerűvé szélesebb

²⁴ Lásd Stimpson 1986: 1–19. és Perloff 1981: 67–108.

²⁵ Stein 1974: 38, 46.

közönség számára is. Noha különleges nyelvi karakterisztikumai itt is megtalálhatók, a szöveg alapvetően a nyelven kívüli valóságra, létező személyekre és eseményekre épül. Ezúttal nem a konzervatív oldalról, hanem paradox módon épp a kísérletező szürrealista művészek részéről érte támadás, ugyan nem „értetlensége”, hanem életrajzi „pontatlanságai” miatt. Az egyik legfontosabb avantgárd orgánus, a *transition* hasábjain 1935-ben, „Tanúságtétel Gertrude Stein ellen” címmel jelent meg egy melléklet, amely Henry Matisse, Tristan Tzara, George Braque és André Salmon „helyreigazításait” közölte. Már a „tanúságtétel” cím is jelzi, hogy a szerzők dokumentumként kezelik a szöveget és a benne közölt „adatokat”, mely mögött egyértelműen Stein személyes hangját vélelmezik, s nem vesznek tudomást a narratív csavarokról, a mű fikciós jellegéről. Az egészen kisszerű tárgyi tévedésekre kihegyezett írások mögött súlyosabb sértettség, intellektuális hatalmi motívumokat sejteni.²⁶ A tárgyi tévedésekre vonatkozó vádak ugyanis arra futnak ki, hogy Stein valójában nem értette meg a mozgalom eszmei lényegét, csak a személyes, társas viszonyok megfigyelése, mozgatása és a műgyűjtés kapcsolja ehhez a közeghez. Az értetlenség vádja itt az *értetlenség* vádjába fordul.

A „valódi” megértésnek ezt a hiányát látszott megerősíteni a könyv népszerűsége, viszonylag akadálytalan befogadhatósága is. Ugy tűnik, a pontatlan adatok inkább csak ürügyként szolgáltak egy mélyebb és megsemmisítőbb ítélet meghozatalához: elvitatni, megkérdőjelezni, és visszamenőleg is, a korábbi művekről nem tudomást véve érvényteleníteni Stein aktív és tudatos szerepét az avantgárd művészeti mozgalom alakításában. Általánosabban fogalmazva, a tét annak meghatározása, kik a „valódi” főszereplői egy adott intellektuális folyamatnak.

A könyv utolsó oldalai „leleplezik”, hogy az önéletírás ötlete Steiné volt. Először ironikusan, később egyre komolyabban sürgette Toklast az írásra, és mivel az nem volt hajlandó erre, elhatározta, hogy megírja ő maga „Toklas helyett”. Toklassal azonosulva, az ő hangján, szerepét meglehetősen élesen kijelölve és karikírozva, mintegy átengedi a szerző szerepét Steinnek, önmagának. „Én elég jó házvezetőnő vagyok és elég jó kertész, és elég ügyes a varrásban, amellet jó titkárnő, elég jó szerkesztő és elég jó állatorvos kutyabajokban, s ezt mind egyszerre kell végezni, úgyhogy nehéznek találom, hogy mindehhez még elég jó szerző is legyek.” A szerzői identitások teljes keveredésének vagyunk tanúi: „Mintegy hat héttel ezelőtt Gertrude Stein azt mondta, nekem úgy tetszik, soha nem fogja megírni azt az életrajzot. Tudja, mit csinállok? Én fogom megírni maga helyett. Ugyanolyan egyszerűen fogom megírni, mint Defoe a Robinson Crusoe életrajzát. És megírta, és íme, itt van.”²⁷

A könyv a szimbiotikus összetartozás grandiózus narratív szimbólumának is tekinthető. Ugyanakkor, bár a nézőpontok összemosódnak, és Stein nyelvi-

²⁶ Beck 2000: 1069–1080.

²⁷ Stein 1974: 227.

pszichológiai azonosulása bravúros, két, egymástól nagyon is eltérő, különálló személyiség portréját látjuk; mi több, a párnak a szövegből kirajzolódó emberi viszonya alapvető aszimmetriát hordoz, amely sok szempontból emlékeztet egy olyan heteroszexuális pár konvencionális viszonyára, ahol a férfi az alkotó zseni, a nő pedig az őt támogató, fizikai szükségleteinek kielégítéséről gondoskodó feleség. (Stein személyes dokumentumokban rendszeresen szólítja feleségének Toklast.²⁸) A szöveg visszatérő, jellemző motívuma, amint Toklas a feleségekkel, a „zsenifeleségekkel” ül, egy külön asztalnál. „A zsenik eljöttek és Gertrude Steinnel beszélgettek, a feleségek velem üldögéltek le.” „[...] gyakran emlegettem, hogy megírom azt, aminek ez lesz a címe: *A zsenifeleségek, akikkel együtt ültem*. Olyan sokkal ültem együtt. [...] Ültem zseniknek, majdnem-zseniknek és akarnám-zseniknek a feleségével...”²⁹ Természetesen Gertrude Stein maga is egy a zsenik közül.

A Toklas–Stein kapcsolat egyenlőtlen természete azokban a címekben is kifejeződik, amelyeket Stein javasol a tervezett önéletrajz számára: „Csak képzelje, mondogatta, mennyi pénzt keresne vele, majd meg elkezdett címekeket kitalálni ennek az én önéletrajzomnak. *Életem a nagyok közt, Zsenifeleségek, akikkel együtt ültem, Huszonöt évem Gertrude Steinnel*.”³⁰ Stein zsenitudatát, illetve Toklas hozzá való viszonyának megrajzolását persze erős (ön)íronia és szubverzív erő hatja át. Az erotikum, a lesbikus kapcsolat mindennapi valósága, kölcsönössége és intimitása ugyanakkor szinte teljesen láthatatlan a szövegben.³¹

Stein büszkén és ironiával ismeri el narcizmusát: „A fiatalok gyakran azzal vádolják Gertrude Steint, miután minden megtanulhatót megtanultak tőle, hogy mérhetetlenül gőgös. Erre azt szokta felelni, hogy természetes. Tudatában van, hogy a maga korának angol irodalmában egyedülálló. Ezt mindig is tudta, s most ki is mondja.”³² A kettős nézőpont lehetőséget ad arra, hogy saját képét egy csodáló – szükségszerűen elismerő – megnyilvánulásain keresztül alkossa meg. Stein sajátos tükörbe néz, melyet látszólag a másik kezébe adott, de valójában ő tartja, ő teremti meg ezt a tükröt.

²⁸ Lásd pl. Turner 1999.

²⁹ Stein 1974: 78, 15.

³⁰ Stein, 227.

³¹ Lásd erről: Stimpson 2000: 309–324.

³² Stein 1974: 69–70.

IRODALOM

- BECK ANDRÁS (2000): Tanúságtétel Gertrude Stein ellen. *Holmi*, 9.
- BENSTOCK, SHARI (szerk.) (1988a): *The Private Self. Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings*. Routledge, London, New York.
- BENSTOCK, SHARI (1988b): *Women of the Left Bank. Paris 1900–1940*. University of Texas Press, Austin.
- BERRY, ELLEN. E. (1992): *Curved Thought and Textual Wandering. Gertrude Stein's Postmodernism*. The University of Michigan.
- CHESSMAN, HARRIET SCOTT (1989): *The Public Is Invited to Dance. Representation, the Body, and Dialogue in Gertrude Stein*. Stanford UP, Stanford.
- DERRIDA, JACQUES (1998): „Freud és az írás színtere”. In: Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Budapest.
- GAMBRELL, ALICE (1997): *Women Intellectuals, Modernism, and Difference*. Cambridge UP, Cambridge.
- HUTCHEON, LINDA (1987): Beginning to Theorize Postmodernism. *Textual Practice*, 1.
- LEJEUNE, PHILIPPE (1989): „The Autobiographical Pact” In: John Eakin (szerk.): *On Autobiography*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.
- MCADAMS, DAN P. (1988): *Power, Intimacy, and the Life-Story*. Guilford Press, New York.
- PERLOFF, MARJORIE (1981): „Poetry as Word-System. The Art of Gertrude Stein.” In: Uó: *The Poetics of Indeterminacy. Rimbaud to Cage*. Princeton UP, New Jersey.
- RICOEUR, PAUL (1999): Az én és az elbeszéli azonosság. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- SCHENCK, CELESTE (1988): *Life/Lines. Theorizing Women's Autobiographies*. Cornell UP, Ithaca.
- STEIN, GERTRUDE (1974): *Alice B. Toklas önéletrajza*. Gondolat, Budapest.
- STIMPSON, CATHARINE R. (2000): „Gertrude Stein and the Lesbian Lie.” In: Kirk Curnutt (szerk.): *The Critical Response to Gertrude Stein*. Greenwood Press, Westport, London.
- STIMPSON, CATHARINE (2000): „Gertrude Stein and the Lesbian Lie.” In: Kirk Curnutt (szerk.): *The Critical Response to Gertrude Stein*. Greenwood Press, Westport, London.
- STIMPSON, CATHERINE R. (1986): „Gertrude Stein and the Transposition of Gender.” In: Nancy K. Miller (szerk.): *The Poetics of Gender*. Columbia UP, New York.
- TURNER, KAY (szerk.) (1999): *Baby Precious Always Shines. Selected Love Notes Between Gertrude Stein and Alice B. Toklas*. St. Martin's Press, New York.
- WAGNER-MARTIN, LINDA (1995): „Favored Strangers.” *Gertrude Stein and Her Family*. Rutgers University Press, New Jersey.
- WATSON, JULIA (1988): „Shadowed Presence. Modern Women Writers' Autobiographies and the Other.” In: James Olney (szerk.): *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- WAUGH, PATRICIA (1989): *Feminine Fictions. Revisiting the Postmodern*. Routledge, London.

ÚJ KÖNYVEK

Banaji, Mahzarin R.: Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák. Vál., szerk. Hunyadi György. Ford. Thuma Orsolya. Osiris, Bp. 2003

Farkas András: Az esztétikai ítélet: Művészetpszichológiai modellek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2003

Fokasz Nikosz (szerk.): Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban. Typotex, Bp. 2003

Heider, Fritz: A személyközi viszonyok pszichológiája. Szerk. bev. Hunyady György. Ford. Bujdosó Bori. Osiris, Bp. 2003

Jost, John T.: Önälvetés a társadalomban. A rendszerigazolás pszichológiája. Vál., szerk. Hunyady György. Ford. Berkics Mihály, Bujdosó Borbála. Osiris, Bp. 2003

Kállai János, Kézdi Balázs (szerk.): Új távlatok a klinikai pszichológiában. (Szöveg és lélek) *A Pécsi Tudományegyetemen 2001-ben és 2002-*

ben rendezett konferenciák anyaga. Új Mandátum, Bp. 2003

Pléh Csaba, Kovács Gyula, Gulyás Balázs (szerk.): Kognitív idegtudomány. Osiris, Bp. 2003

Pléh Csaba: A természet és a lélek: A naturalista megközelítés a pszichológiában. Osiris, Bp. 2003

Porter, Roy: A téboly. A boszorkányperektől a pszichoterápiáig. Magyar Világ Kiadó, 2003

Urbán Róbert (szerk.): A magatartás, a lelki élet és az immunrendszer kölcsönhatásai Pszichoneuroimmunológia szöveggyűjtemény. ELTE Eötvös, Bp. 2003

V. Komlósi Annamária, Nagy János (szerk.): Énelméletek. Személyiség és egészség. Szemelvények az én lélektani kutatásának irodalmából. ELTE Eötvös, Bp. 2003

Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): Értékek az életben és a retorikában. Akadémiai Kiadó, Bp. 2003

Yalom, Irvin D.: Egzisztenciális pszichoterápia. Animula, Bp. 2003

Zajonc, Robert B.: Érzelmek a társas kapcsolatokban és megismerésben. Vál., szerk. Hunyady György. Ford. Tarnai Márta. Osiris, Bp. 2003

BESZÁMOLÓK, HÍREK

In memoriam Katona Gábor

Katona Gábor tanítványom és barátom volt, ma már tudom, hogy nem ismertem eléggé.

A pécsi egyetem bölcsészkarának hallgatója s az egyik legtehetségesebb, legtudatosabb diák volt, akivel több mint két évtized alatt összeakadtam. Filozófiával, majd később a filozófia és pszichoanalízis érintkezési területével foglalkozott – egyetemi hallgatóként jelentette meg első írásait a *Thalassában* [„Modern pragmatizmus és pszichoanalízis. Rorty ironikus esztétája az analitikus diványán” (8), 1997, 1: 100–115.; „Könyveliség és pszichoanalízis” (10), 1999, 2–3: 189–205.]. Pécsről az Egyesült Államokba került ösztöndíjjal, és néhány küzdelmes év után felvételt nyert a nemzetközi egyetemi világ egyik legrangosabb intézménye, a Princeton Egyetem tudománytörténeti doktori programjába; disszertációs témája a pszichoanalízis története volt. Professzorai ott is, e különleges szellemi közösségben is kiemelkedő képességűnek és különleges teljesítményre képesnek tartották.

Útja, iránya, lehetőségei ellenére ez év elején öngyilkos lett. Innen nézve könyve, mely a Janus/Osiris kiadónál *Az önismeret paradigmái* címmel 2000-ben jelent meg, kétségtelenül valami különösen fontosat keresett. Nemcsak az én történetének bonyolult hagyományát, hanem valami sokkal megfoghatatlanabbat,

saját létének értelmét vagy éppen értelmetlenségét. Az elfogadhatatlan az, hogy ezt már csak akkor értjük meg, amikor lehetetlenné vált beszélni róla.

(*Bókay Antal*)

*

Irodalom és pszichoanalízis

Műhelybeszélgetések a Műcsarnokban

„Fecseg a felszín, hallgat a mély” – ezt a József Attila-idézetet választottuk az irodalom és pszichoanalízis kapcsolatáról szóló műhelybeszélgetés-sorozat címéül tavaly ősszel – és mivel éppen akkoriban alakult meg az újonnan alapított József Attila Társaság, a közös témát érintő, tervezett vitaestek kitűnő alkalmat kínáltak a Ferenczi Sándor Egyesülettel való együttműködésre. Mindkét szakmai tömörülésnek alapvetően fontos célja ugyanis a pszichoanalitikus szemlélet minél szélesebb körben való megismertetése.

Meghívónk alább ismertetett szövegéből egyértelműen kiderül, miért éreztük úgy, hogy termékeny párbeszéd alakulhat ki a vitaesteken az eddig külön „kasztként” működő, noha gyakran ugyanazzal az anyaggal dolgozó irodalmárok és pszichológusok között.

„A pszichoanalitikus szemlélet a múlt század első évtizedeiben termékeny nézőpontnak számított a magyar irodalomban – de az ötvenes években a „psi”-vel kezdődő tudományokat tiltották vagy gyanakvás-

sal kezelték hazánkban. Ennek következtében a hatvanas-hetvenes években Ferenczi Sándor és a világhírű budapesti iskolához tartozó analitikusok munkásságának az emléke is elhomályosult.

József Attila költészete azonban hídszeretpet töltött be a nehéz időkben: pszichoanalitikus „ihletettsé-gű” művei közvetítésével a felnövekvő nemzedékek is tudomást szereztek a rejtett összefüggések tudományának művészileg kiaknázható értékeiről.”

Nemcsak a „nehéz időkben”, hanem ezen az újkori vitafórumon is betöltötte hagyományos „hídszeret-pét” József Attila, miután a témában járatos, neves irodalomtudósok, pszichológusok közül sokan az ő alkotói módszerét, verseit elemezték a mind nagyobb számú érdeklődő előtt. De a vitaestek témája nem korlátozódott kizárólag József Attilára és életművére, hanem a régebbi korok magyar és világirodalmára is kitekintett.

A sorozat első évadában azt tartottuk elsődleges célunknak, hogy a nagyközönség fogalmat alkosson arról, miképp alkalmazható a mélylélektani szemlélet az irodalmi művek elemzése vagy az alkotók személyiségének vizsgálata során, s hogyan integrálhatják a lélekelemzés eredményeit a társtudományok művelői.

Tavaly ősszel és télen a Helikon Könyvesház klubjában, az idén januártól pedig a Múcsarnok előadóter-mében rendezhettük meg minden hónap harmadik péntekén este hat órától az interdiszciplináris műhely-beszélgetéseket, egyre népesebb kö-

zönség előtt. Nemcsak a szakemberek, egyetemisták, tanárok és diákok, hanem a laikusok közül is sokan érdeklődtek a témában járatos, neves irodalomtudósok, pszichológusok előadásai iránt, és az évad végére valódi vitafórummá váltak összefüggéseink.

Emlékeztetőül – a dokumentálás szándékával – felsoroljuk az eddigi vitaestek témáit és előadóit.

Hagyomány és modernitás: a pszichoanalízis változó irodalomképe (Erős Ferenc); *Lelki folytonosság és nem folytonosság József Attila „Elmaradt ölelés”-e kapcsán* (Kassai György); *A Ferenczi–Groddeck–Füst Milán-háromszög* (Hárs György Péter); *Hamlet fantomjai – a Szellem pszichoanalitikus interpretációja* (Bókay Antal); *József Attila: betegség, alkotás, pszichoanalízis. Utak és tévutak* (Szőke György); *József Attila költői ösztönszublímációja* (Tverdota György); *Apák és gyermekeik pszichoanalitikus megközelítésben. Családon belüli szerelem és erőszak Vörösmarty két drámájában* (Dede Éva); *„Csodagyerekeknek tartottak, pedig csak árva voltam”. A kreativitás biográfiája és az „enfant terrible” lélekrajza: József Attila, Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes* (Nemes Livia); *Identitás és partnerkapcsolat: Karinthyé Böhm Aranka* (Borgos Anna).

Sorozatunk kitűnő sajtóvisszhangot kapott: a két rendező „szerv” – a Ferenczi Sándor Egyesület és a József Attila Társaság – vezetői kerekasztal-beszélgetésen vettek részt a Magyar Televízió Tudósklubjában (műsorvezető: Gábor György), vala-

mint a Petőfi rádió éjszakai beszélgetőműsorában (szerkesztette: Ördögh Csilla), a *Könyvhét* című kulturális kéthetilapban pedig Mátraházi Zsuzsa készített egész oldalas riportot a témáról. A terasz.hu című internetes újságon kívül az *Élet és Irodalom*, illetve a *Magyar Narancs* is rendszeresen hírt adott programjainkról.

A *Thalassa* e számában a sorozat keretében elhangzó vitaindítók közül néhány előadás írásos változata is olvasható – kiegészítve olyan, a témához kapcsolódó tanulmányokkal, amelyek már nem értek bele a műhelybeszélgetések idei programjába.

Ősztől tovább folytatódik a sorozat, terveink szerint immár *Művészet és pszichoanalízis* címen, mert az irodalom mellett szeretnénk kiterjeszteni a többi művészeti ágra is a mélylélektani vizsgálódást. Szeptemberre elkészül a részletes program, melynek keretében szó lesz többek között Joyce és a pszichoanalízis kapcsolatáról, a költőfeleségek és a női identitásproblémáiról, Virág Teréz művészi kreativitást fejlesztő terápiás módszeréről és a klasszikus filmalkotások analitikus értelmezéséről.

Továbbra is várjuk az érdeklődőket minden hónap harmadik péntekén 18 órakor a Műcsarnokban.

Valachi Anna
(a sorozat szerkesztője)

*

A társadalmi diszkrimináció a témája a tízéves KÚT Alapítvány idei konferenciájának, amelyet 2003. no-

vember 29–30-én a Bálint Zsidó Közösségi Házban (1065 Bp., Révay u. 16.) rendeznek meg.

A Kút Alapítvány megálmodója dr. Virág Teréz volt, aki azzal a szándékkal hozta létre férjével közösen az alapítványt, hogy pszichoterápiás segítséget nyújtson a társadalmi üldöztetéstől szenvedőknek. A két évente megrendezett tudományos szakmai konferencia a szakemberek párbeszédére és tapasztalataik megosztására kínál fórumot.

Az idei konferencia napirendjén szereplő témák: a Kút Alapítvány tevékenysége; a társadalmi traumák hatásai pszichológiai és pszichoterápiai megközelítésből; a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok pszichés gondozása; az átöröklődő traumák és a gyász pszichológiai mechanizmusai; a kisebbségi sors és a zsidó identitás alakulása a rendszerváltás után; a traumatizáltakkal foglalkozó szakember mentálhigiénéje; az identitásformálás és a Holokauszt oktatásának lehetőségei; a terror pszichológiája; az aktuális traumák.

Részvételi díj: október 15. előtt befizetve: 6600 Ft; diákoknak és nyugdíjasoknak: 4000 Ft. (Levelezési cím: dr. Bárdos Katalin, a KÚT Alapítvány igazgatója: 1016 Budapest, Mészáros u. 12.; Békés Vera, a KÚT Alapítvány munkatársa: bekes_vera@hotmail.com) Október 15. után és a helyszínen: 8800 Ft; diákoknak és nyugdíjasoknak: 5000 Ft. Napijegy (csak a helyszínen váltható): 4400 Ft; diákoknak és nyugdíjasoknak: 2500 Ft.

A konferencia akkreditált.

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 10., egyben első új típusú őszi konferenciáját *A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok* címmel rendezik meg.

Időpont: 2002. október 24–25.

Helyszín: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Államigazgatási Kar. Budapest XI. ker., Ménesi út 5.

A részletes tájékoztatót és programot lásd az egyesület honlapján: <http://www.c3.hu/~pszian> címen.

*

Humán etológiai nyári egyetem

A humán etológiával és a társdiszciplínákkal foglalkozó nyílt előadássorozatot rendezett június 12-

13-án a Debreceni Egyetem Orvosi és Egészségtudományi Centrumának Magatartástudományi Intézete a DEOEC Centrumelnöki Hivatal Dísztermében. A nyári egyetem tengerentúli és európai egyetemekről érkezett vendégei – Thomas Bouchard Jr. (University of Minnesota), Karl Grammer (Ludwig Boltzmann Institute for Urban Ethology, Vienna), Michael McGuire (University of California, Los Angeles), Frank Salter és Wulf Schiefenhoewel (Max Planck Society) és Carmen Strungaru (University of Bucharest) – az evolúciós elmélet, a pszichológia, az orvoslás és az etológia határmezsgyéit érintették előadásaikban. A sikeres nyári előadássorozatot a tervek szerint kétévénként újra rendezik.

VIKÁR GYÖRGY HALÁLÁRA. Előző számunkban 75. születésnapja alkalmából tisztelgünk dr. Vikár György előtt, holott – 1926-os születésű lévén – már két évvel ezelőtt betöltötte a jubileumra alkalmas kínáló kort. Gratulációnk valódi apropója az volt, hogy a méltán köztiszteletnek örvendő pszichoanalitikus – számos szakmai alapmű szerzője és hálás tanítványok mesétere – elnyerte a *Soros-Alapítvány Alkotói díját*. Már megfogalmaztuk a helyreigazítás szövegét, amikor váratlan haláláról értesültünk. Megrendületen búcsúzunk tőle a pszichoanalitikus szakma nevében. Megkerülhetetlen műveivel azonban továbbra is köztünk marad.

E számunk szerzői

- Benvenuto, Sergio** – filozófus, pszichoanalitikus, Istituto di psicologia CNR, viale Kant 15, 00137 Róma, e-mail: benvenuto.jep@mclink.it
- Bókay Antal** – irodalomtörténész, egyetemi tanár, PTE BTK Angol Nyelvi Irodalmak Tanszék, 7632 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: bokaya@axelero.hu
- Borgos Anna** – pszichológus, MTA Pszichológiai Kutató Intézet, 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22., e-mail: borgos@mtapi.hu
- Dede Éva** – tanár, Vörösmarty Mihály Gimnázium, Érd, PhD-hallgató PTE BTK, e-mail: szadovaja@freemail.hu
- Erős Ferenc** – pszichológus, egyetemi tanár, PTE BTK Szociálpszichológiai Tanszék, MTA Pszichológiai Kutató Intézet, 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22. e-mail: feros@mtapi.hu
- Fonagy, Peter** – pszichoanalitikus, egyetemi tanár, Sub-Department of Clinical Health Psychology, University College London, Gower Street 1, London WC1E 6BT, e-mail: p.fonagy@ucl.ac.uk
- Kassai György** – irodalomtörténész, műfordító, 84 rue Vergniaud, 75013 Paris, Franciaország, e-mail: gkassai@magic.fr
- Lénárd Kata** – pszichológus, egyetemi tanársegéd, PTE BTK Pszichológiai Intézet, 7632 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: lenka18@freemail.hu
- Lengyel András** – irodalomtörténész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Pf. 474.6701
- Lubinszki Mária** – filozófus, pszichológus, PhD-hallgató, PTE BTK, 3535 Miskolc Kuruc u. 75., e-mail: maria.lubinszki@freemail.hu
- Mészáros Judit** – kiképző pszichoanalitikus, pszichoterapeuta, 1055 Budapest Szt. István krt. 13., e-mail: juditmes@hu.inter.net
- Papp Zoltán János** – PhD-hallgató, ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, e-mail: zopalini@hotmail.com
- Pfítzner Rudolf** – pszichológus, pszichoanalitikus, kiképző analitikus, Akademie für Psychoanalyse und Psychotherapie München, e-mail: pfitzner.rudolf@t-online.de
- Valachi Anna** – irodalomtörténész, 1048 Budapest, Óceán-árok u. 15. e-mail: anna.valachi@ella.hu

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Anna Borgos, Ferenc Erős (chairman of the editorial board), György Péter Hárs, György Hidas, Robert Kramer, Kata Lénárd, Judit Mészáros, Júlia Vajda, Anna Valachi (editor-in-chief).

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2003/2-3)

MAJOR ARTICLES

ANTAL BÓKAY: Hamlet in psychoanalysis

Norman Holland wrote that “psychoanalysts seem to take to *Hamlet* like kittens to a ball of yarn”. It is very probable that the figure of the Danish prince articulated an important feature of human existence, the idea of a fragmented, self-creative individuality, just that one that later became the main theme of psychoanalysis as well. Freud followed the radical turn in the reading of *Hamlet*, one that was developed by German writers and theoreticians like Goethe, Friedrich Schlegel and Hegel, but Freud offered a concrete understanding of the self in conflict. Later psychoanalytic interpretations (like Lacan's) offered rhetorically different constructs as explanations. The essay tries to define a metaphorical (Freud's), a metonymical (Lacan's), and a cathacretical (Abraham's) model of this process.

ANDRÁS LENGYEL: Psychoanalysis as the theology of an Oedipal religion

The essay examines one important, in itself round and complete detail of Attila József's psychoanalytic notes, which had been written originally as letters to the psychiatrist Dr. Samu Rapaport. This note is a complex, stylistically very mixed writing with alternating different parts. The essay analyses one privileged detail, that can be regarded as a meta-psychoanalytic study in itself, and at the same time it has a great value of self-reflection. Close examination of

this particular detail reveals the poet's ambivalent attitude toward the psychoanalytic theory, and offers a clear picture of his own self-understanding.

GYÖRGY KASSAI: Ancientry and continuity in Attila József's works

The author attempts to reveal the echo of István Hollós's study, "From the language of instincts to human speech" (published in *Thalassa* 2002/1-2) in two prosaic writings and in some poems of Attila József. According to Hollós's theory about the biological origin of language (revitalized and corrected by Iván Fónagy), the archaic layer of language can be found in actual speech as well. A good example of that is poetic language, which strives to bring this archaic layer back. The separation from ancientry, as a breaking of continuity, was a painful experience for Attila József.

ANNA VALACHI: Attila József's Freudian "folk songs"

Attila József (1905-1937) was the first in the Hungarian literature who applied a psychoanalytic technique of self-interpretation as poetic method. As Arthur Koestler had once noted, the "Freudian folk songs" introduced by Attila József is a new branch of poetry. The essay explores the internal development of Attila József's poetry as shaped by the need of this self-exposure; and examines the "quest of identity" of his lyric self which had been motivated by subjectively important life events and biographical moments. The essay summarises the changes of poetic self-expression in a chronological order, and can be regarded as first approach to explore in details the psychoanalytic technique of poetic creation.

ÉVA DEDE: Fathers and their children. Love and abuse within the family in Mihály Vörösmarty's dramatic works.

The author analyses two dramas of the distinguished figure of the XIX. century Hungarian romanticism, the poet and playwright Mihály Vörösmarty (1800-1855) from a psychoanalytical viewpoint. She explores the causes of child and wife abuse in his plays *Vérnász* ('Blood Wedding', 1833) and *Marót bán* ('Ban Marót', 1838). She argues that behind the abuses and incestuous affairs in these dramas we can find not only a romantic tradition, but personal motivations as well, namely: the writer's attitude toward his parents (Oedipal conflict) and to his brother; a great but hopeless love in the 1820s, and the solitude of a man in his thirties without a family.

PETER FONAGY: Transgenerational Consistencies of Attachment: A New Theory

The securely attached child perceives in the caregiver's reflective stance an image of himself as desiring and believing. He sees that the caregiver represents him as an *intentional being*, and this representation is internalised to form

the self. “I think therefore I am” will not do as a psychological model of the birth of the self; “She thinks of me as thinking and therefore I exist as a thinker” perhaps comes closer to the truth. If the caregiver’s reflective capacity has enabled her accurately to picture the child’s intentional stance, then he will have the opportunity to “find himself in the other” as a mentalising individual. At the core of our selves is the representation of how we were seen. Our reflective capacity is thus a transgenerational acquisition. We think of others in terms of desires and beliefs because, and to the extent that, we were thought of as intentional beings. Only following this process of internalisation, can the development of awareness of mental states in oneself be generalised to others including the caregiver.

The theory of a transgenerational reflective function has these components:

1. We assume that the internalisation of second order representations of internal states depends upon the sensitive reflection of the caregiver and it offers the building blocks with which a reflective internal working model is constructed.
2. The gradual move from a teleological to an intentional stance is intrinsically linked to the child’s experience of safety in exploring the caregiver’s mind to ferret out the feelings and thoughts that might account for her behaviour. Needless to say, this is easiest and safest to do in the context of a secure attachment relationship.
3. The caregiver makes a further important contribution, perhaps most important at a somewhat later stage. Prototypically, while engaging in pretend play with the child, the caregiver simultaneously engages the child’s internal world while retaining an external reality-based perspective. This is analogous to psychoanalytic discussions of the cognitive impact of the oedipal triad, where the shared reality of two people is suddenly experienced from the point of view of the third. The parents’ engagement in the child’s internal world moves the child beyond the conception of their mind as a replica of the external world.

INTERVIEW

KATA LÉNÁRD: “Let’s break away from the couch!” A Budapest talk with Peter Fonagy about his life, research, and psychoanalysis

This interview was recorded on 12th November 2002, in Budapest on the occasion of a scientific meeting to celebrate the 100th anniversary of the founding of the Research Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences. Peter Fonagy was an invited guest speaker at this conference. In the interview Peter Fonagy speaks about his life, about his formative years in Budapest, Paris and London. He retells the beginning of his professional career; he comments his own work with borderline patients, and his experimental and theoretical work concerning the problem of attachment. He speaks

about his views on the evaluation of the Budapest School and Hungarian psychoanalysis. Finally, he shares his ideas with us on the present state and new possibilities of the Hungarian psychoanalysis.

FORUM

SERGIO BENVENUTO: Simplifying Complexity

In his article the author applies the general concept of chaos theory as a metaphor both to the development of neurotic symptomatology and the course of (psychoanalytic) psychotherapy. He considers these processes as complex ones where small, non-specific inputs can produce significant but unpredictable effects on the long term. He discusses the evergreen topic of therapeutic effectiveness through new and original lens of the functioning of chaos theory's "strange attractors". According to his view, psychotherapy is a place of detachment and mourning. The psychotherapist/analyst is not a pedagogue who would orientate the patient towards a certain direction, but an "other" who, through his/her presence and neutrality, gives way to new "attractors" to replace the old, non-functional, pathological ones. Benvenuto concludes his article with a dilemma of therapeutic specificity and proposes that the time-course of analysis and the therapist's supportive presence may have the same effects as analytic interpretations or the "discovery of truth" behind the patient's symptoms.

ANNIVERSARY

JUDIT MÉSZÁROS AND FERENC ERŐS: It started with pictures of an exhibition... The Sándor Ferenczi Association was founded fifteen years ago Commemorating the anniversary, the article recalls the most important events and circumstances of the foundation of the Association, and gives an account of its history, past and present activities, and future plans, including the project for establishing a Ferenczi House, museum and archives in Budapest.

ARCHIVES

RUDOLF PFITZNER: Sándor Ferenczi, pioneer of psychosomatics

Ferenczi can be regarded – together with his friend Georg Groddeck – as pioneer of psychoanalytic psychosomatics. Freud has "delegated" the engagement with psychosomatic and its different approach from Groddeck to Ferenczi. The crucial points of Ferenczi's psychosomatics are: the following: 1. His

model of conversion with an extension of the concepts of symbol and regression; 2. Genital theory and bioanalysis which look for psychical sources of organic diseases; 3. The concept of pathoneurosis, which for the first time describes the pathological role of narcissism in physical injuries and diseases (somatopsychical pathogenesis). The author discusses the subjective reasons of Ferenczi's strong interest in psychosomatics.

MÁRIA LUBINSZKI: *Daseinanalyse* and psychoanalysis: Ludwig Binswanger's relation with Freud.

The Swiss psychiatrist Ludwig Binswanger, the founder of *Daseinanalyse* had met Sigmund Freud altogether six times between 1907 and 1936. Their friendship has persisted in spite of Binswanger's move away from Freud, his turn toward a phenomenological anthropology. Their friendship is a true chronicle of how *Daseinanalyse* was born from psychoanalysis, and how philosophy could break its way in the healing of the soul.

WORKSHOP

ZOLTÁN JÁNOS PAPP: Sophie Török's prose – at the crosspoint of philology and psychoanalytic literary theory

The author identifies his study as a linkage point between the two main literary trend or reading strategies in recent time, the first one is more referential (philology), the second one is more rhetorical (philosophy) than the other. After enumerating some basic theoretical standpoints of psychoanalytic literary criticism, (first of all the Freudian theory and then the thematic-phenomenological praxis of the Geneva School) the writer author analyses some short stories and the two novels of Sophie Török (1895–1955), the wife of the great Hungarian poet Mihály Babits. The first novel (*You Are Not Real!*) raises the problem of the vital function of writing, and the author's personal-psychological goal with that novel. Regarding the major work of Sophie Török (*Adjunct Mr. Hintz*), the analysis of the first encounter between the male and female protagonists gives the author a good starting point to explore the structure of the whole work. In the enclosure of his paper, the author refers to Peter Brooks' prejoy-theory as an appropriate point of view to get an insight into the peculiar neurotic prose-writing technique of Sophie Török.

ANNA BORGOS: Self-Construction in the Other: The Scene of *The Autobiography of Alice B. Toklas*

Gertrude Stein's book, *The Autobiography of Alice B. Toklas*, is a paradoxical work in its own genre: the author writes the "autobiography" of someone else. The study examines how the text represents the author's self in the mirror of

another person who serves as a mediator; the ways how the author creates her own identity through difference; and how she defines her own position compared to and containing that of the other. Literary role and personal identity cannot be differentiated in the text. The voices of the author, the narrator and the protagonist bring about a productive mixture. In her use of language, influenced largely by surrealist art, Stein disrupts the relation between language and reality, discovering meaning inside the language.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@mtapi.hu and feros@mtapi.hu

THALASSA is available on Internet: <http://mtapi.hu/thalassa> and <http://www.c3.hu/scripta>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above).

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage, the National Cultural Fund of the Republic of Hungary, and the University of Pécs. Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Contents

MAJOR STUDIES

<i>Antal Bókay</i> : Hamlet in psychoanalysis	3
<i>András Lengyel</i> : Psychoanalysis as the theology of an Oedipal religion	37
<i>György Kassai</i> : Ancientry and continuity in Attila József's works	49
<i>Anna Válahi</i> : Attila József's Freudian "folk songs"	57
<i>Éva Dede</i> : Fathers and their children. Love and abuse within the family in Mihály Vörösmarty's dramatic works	69
<i>Peter Fonagy</i> : Transgenerational Consistencies of Attachment: A New Theory	83

INTERVIEW

<i>Kata Lénárd</i> : "Let's break away from the couch!" A Budapest talk with Peter Fonagy about his life, research, and psychoanalysis	107

FORUM

<i>Sergio Benvenuto</i> : Simplifying Complexity	123

ANNIVERSARY

It started with pictures of an exhibition... The Sándor Ferenczi Association was founded fifteen years ago (<i>Judit Mészáros</i> and <i>Ferenc Erős</i>)	131

ARCHIVUM

<i>Rudolf Pfitzner</i> : Sándor Ferenczi, pioneer of psychosomatics	147
<i>Mária Lubinszki</i> : Daseinanalyse and psychoanalysis: Ludwig Binswanger's relation with Freud	157

WORKSHOP

Zoltán János Papp: Sophie Török's prose – at the crosspoint
of philology and psychoanalytic literary theory 169

Anna Borgos: Self-Construction in the Other:
The Scene of The Autobiography of Alice B. Toklas 183

BOOKS 192

EVENTS AND INFORMATION 193

ENGLISH SUMMARIES 198

Szerzőinkhez és fordítóinkhoz

A *Thalassa* magyar, angol, német és francia nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat, dokumentumokat, könyvismertetőket, hozzászólásokat, információkat – fogad el. Felhívjuk szerzőink és fordítóink figyelmét, hogy kézírataik előkészítésénél az alábbiakra legyenek tekintettel.

1. A kéziratot Times New Roman betűtípust használva, WinWord 95/6.0-s formátumban elmentve, vagy más szövegszerkesztő használata esetén Rich Text Format (.rtf kiterjesztés) dokumentumként, és két kinyomtatott példányban szíveskedjen elküldeni. A szövegben ne alkalmazzon formázásokat! Kérjük, mellékelje az anyagot floppylemezen vagy CD-n akkor is, ha attachmentként már továbbította! Az esetleges képeket, ábrákat, táblázatokat külön file-ban szíveskedjék mellékelni.
2. Tanulmányok esetén rövid, öt-hat mondatos angol nyelvű összefoglalót kérünk a kézírathoz csatolni.
3. Irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és a hivatkozott mű legutolsó magyar nyelvű megjelenési évszámával kérjük jelölni (Freud 1985). Ha magyar kiadás nem létezik, lehetőleg a legújabb – a szerző eredeti nyelvén megjelent – kiadványra hivatkozzunk. Ha valamilyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munkára hivatkozzunk, a művek megkülönböztetése az évszám mellé írt a, b, c stb. indexszel történik. Szó szerinti idézet esetében csak idézőjelet alkalmazzon, ne kurziválja azokat, és az oldalszámot „közvetlenül az idézet után” (Freud 1985, 46. o.) kérjük jelölni.
4. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén kérjük közölni, a következőképpen oldva fel a szövegek közti utalásokat, az alább bemutatott formában:
 - a) Könyveknél: **Freud, Sigmund** (1985): *Álomfejtés*. Helikon, Budapest.
 - b) Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: **Ferenczi Sándor** (2000): *Pszichoanalízis és pedagógia*. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. (Válogatott írások), Új Mandátum, Budapest, 61–64. o.
 - c) Folyóiratban megjelent cikkek esetében: **Litván György** (1990): *Kollektív elfojtás – totális rendszerek*. *Thalassa*, (1) 1990, 1: 47–52. o. Folyóiratoknál a teljes címet írjuk ki, rövidítéseket ne alkalmazunk (*International Journal of Psycho-Analysis*).
 - d) Abban az esetben, ha a tanulmány olyan Ferenczi- illetve Freud-hivatkozásokat tartalmaz, ahol a kronológiai sorrend is lényeges, kérjük használja az interneten lévő folyamatosan frissített *Ferenczi Sándor magyarul megjelent írásainak jegyzékét* (<http://www.mtapi.hu/tha>

lassa/ferenczi-hu.htm címen), illetve *Sigmund Freud magyarul megjelent műveinek jegyzékét* (<http://www.mtapi.hu/thalassa/freud-hu.htm> címen). E bibliográfiai összeállítás egyébként is jól használható forrás.

5. A jegyzeteket a szövegszerkesztőben lévő lábjegyzet/végjegyzet beszúrásával, automatikus számozással, láb- vagy végjegyzetként szíveskedjen megadni.

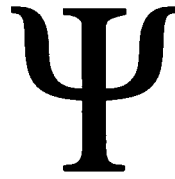
Szerkesztőségünk csak a fenti módon előkészített kéziratokat fogadja el. A kézirat mellett külön lapon kérjük feltüntetni, milyen adatokkal kíván szerepelni az „E számunk szerzői” rovatban, továbbá elérhetőségét (e-mail, telefon/mobil is), hogy a kapcsolattartás megvalósítható legyen.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segíti munkánkat.

A szerkesztőség

Uchtspringer Schriften

**zur Psychiatrie,
Neurologie,
Schlafmedizin
Psychologie und
Psychoanalyse**

**Christfried Tögel und
Jörg Frommer (Hg.)**

**Psychotherapie
und Psychoanalyse in
Osteuropa**

**Herausgegeben
von Christfried Tögel und
Volkmar Lischka
Band 1**